

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 70

*Історико-культурні процеси Лівобережної України в
загальноукраїнському контексті*

Ніжин
2012

УДК 821.161.206+94/477/"9"
ББК 83.3/4Укр./5+63.3/ 4Укр./52
Л64

Збірник друкується за рішенням Вченої ради
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
(НДУ ім. М. Гоголя)
Протокол № 10 від 11.06.2012 р.

Постановою ВАК України від 1 лютого 2010 р. № 1-05/5 збірник включено до переліку наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт із літературознавства та історії (Бюлетень ВАК України. – 2010. – № 7. – С. 8).

Збірник засновано у 1990 р. проф. Самойленком Г. В.

Редакційна колегія:
відп. редактор і упорядник – д. філол. н., проф. Г. В. Самойленко;

з філології:

д. філол. н., проф. Н. М. Арват; д. філол. н., проф. О. Г. Астаф'єв; д. філол. н., проф. Н. І. Бойко; д. філол. н., проф. З. В. Кирилюк; д. філол. н., проф. О. Г. Ковальчук; д. філол. н., проф. П. В. Михед; д. філол. н., проф. А. Я. Мойсієнко; д. філол. н., проф. С. І. Потапенко;

з історії:

д. і. н., проф. М. К. Бойко; д. політ. н., проф. О. Д. Бойко; д. і. н., проф. А. О. Буравченков; д. і. н., проф. В. М. Гладилін; д. і. н., проф., членкор. НАН України В. М. Даниленко; д. і. н., проф. В. О. Дятлов; к. і. н., доц. О. Г. Самойленко; к. і. н., доц. Є. М. Страшко; д. і. н., проф. Л. В. Таран; д. і. н., проф. Ю. І. Шаповал;

з теорії та історії культури, мистецтвознавства:

д. мист., проф. Г. І. Веселовська; к. мист., доц. Л. О. Дорохіна; д. мист., проф. М. А. Давидов; к. філос. н., доц. Л. Л. Корнеєва; к. мист. н., доц. Т. В. Ляшенко; д. мист., ст. н. співроб. О. С. Найдєн; д. мист., проф. В. І. Рожок; д. мист., проф. В. В. Рубан; к. мист. н., проф. С. В. Тишко; д. мист., проф. В. Д. Шульгіна.

Література та культура Полісся. – Вип. 70 : Історико-культурні Л64 процеси Лівобережної України в загальноукраїнському контексті / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2012. – 247 с.

УДК 821.161.206+94/477/"9"
ББК 83.3/4Укр./5+63.3/4Укр./52

© Г. В. Самойленко, упорядкування, 2012
© НДУ ім. М. Гоголя, 2012

Редакційна колегія збірника
"Література та культура Полісся"
щиро вітає її члена –
відомого літературознавця і поета,
доктора філологічних наук, професора,
члена Спілки письменників України,
лауреата премії імені Б.Грінченка
та М.Коцюбинського

АСТАФ'ЄВА
Олександра Григоровича

з 60-річчям від дня народження
і бажає міцного здоров'я, творчих успіхів,
нових здобутків на науковій та поетичній ниві.

З повагою, колеги

10 серпня 2012 р.

ВИДАТНИЙ ВЧЕНИЙ УКРАЇНИ

Олександрю Григоровичу Астаф'єву, видатному українському літературознавцю, відомому поетові, 10 серпня 2012 р. виповнюється 60 років.

Так трапилось, що українець за національністю, своєю ментальністю і духовним покликанням народився у далекому селі Лазарєв Хабаровського краю, де його рідні працювали на новобудові. Але після трагічної смерті батька через рік мати Катерина Степанівна забрала сина і повернулася у своє рідне місто Борщове Тернопільської області, де й минули дитячі та юнацькі роки Олександра. Тут він закінчив середню школу, працював на різних роботах до часу, коли 1970 р. його призвали на службу до лав Радянської Армії, де він перебував до 1972 р.

Керівник комсомольської підрозділу, член партії, активний, дисциплінований юнак, володів особливим творчим хистом. Саме це останнє і виділяло Олександра серед типової тодішньої молоді. Саме це і визначило його подальшу долю. Він робить перші спроби в журналістиці, працюючи в районній та обласній газетах.

А в 1973 р. О.Астаф'єв вступає в Український поліграфічний інститут імені І.Федорова (м. Львів) на редакторський відділ і закінчує його у 1980 р. Набуті знання він вирішив закріпити, вступивши в 1982 р. в аспірантуру при Інституті літератури ім. Т.Г.Шевченка АН УРСР. Під керівництвом члена-кор. АН УРСР І.О.Дзевєріна він пише кандидатську дисертацію "Особливості типізації в ліриці".

14 лютого 1986 р. доля повернула Олександра Григоровича до древнього Ніжина, де з 1820 р. уже існувала Ніжинська вища школа. Він отримав призначення у Ніжинський державний педагогічний інститут імені Миколи Гоголя. Праця спочатку викладачем теоретичних курсів на кафедрі російської та зарубіжної літератури, а згодом на кафедрі української літератури принесла йому задоволення і сприяла утвердженню як науковця.

Ніжинський період особливий в житті і творчості Олександра Григоровича. Мені, тодішньому завідувачеві кафедри, а згодом і деканові філологічного (історико-філологічного) факультету пощастило бачити творчий зріст молодого вченого і талановитого поета, перші поетичні збірники якого розкривали ще одну сторінку його творчої біографії. Перегортаю перші збірочки "Листвяний дзвін" (1981), "Заручини" (1988) і відчуваю в них молодечий порив. Потім будуть ще не одна збірка, подарована автором. У 1992 р. О.Астаф'єва прийняли до Спілки письменників України. З'являються нові збірки: "Слова, народжені снігами" (1995), "Зблизька і на відстані" (1996) та ін. Вірші поета

присвячені актуальним питанням сучасності. Проте їх характеризує не тільки гострота злободенності, стурбованість митця, філософська осмисленість буття, а й уміння автора сказати своє слово про вічне. Щирість, емоційна насиченість, глибина думки, багатство і самобутність виразних художніх засобів, розмаїття форм – ось що притаманне його поетичним творам.

У Ніжинському педагогічному інституті (університеті) О.Астаф'єв працював з лютого 1986 до серпня 2001 р. Для молодого вченого це і час творчого змужіння, і період формування його як викладача, як вихователя молоді. Олександр Григорович розробляє курси з теорії літератури та літератури народів СРСР. Потяг до теоретичних проблем літературознавства та практичне освоєння творчої спадщини багатьох письменників братніх республік дали можливість О.Астаф'єву захопити студентів, залучити їх у творчий процес. Він демонструє зразки перекладених ним творів Деньо Денева, Аревшата Авакяна, Алеся Рязанова та інших поетів.

Спецкурси та спецсемінари "Особливості типізації в ліриці", "Людина в сучасній ліриці", "Специфіка ліричного образу", "Українська поезія ХХ ст.: білі плями на літературній карті" та інші давали можливість студентам поринути у світ поезії, навчали їх відчувати красу поетичного слова.

Початок 90-х рр. ХХ ст. – це був час утвердження України як молодої незалежної держави. І О.Астаф'єв разом зі своєю дружиною Марією Миколаївною активно включилися в цей процес побудови нової держави та її культури. У відродженні національних традицій важливу роль відіграла "Просвіта", яку відродило подружжя Астаф'євих за підтримки деяких викладачів і студентів вишу, а також інтелігенції міста. Спочатку газета "Ніжин", а потім "Просвіта" стали новими періодичними органами, в статтях яких піднімалися гострі питання тодішнього життя в місті та державі. І тут розкрився талант О.Астаф'єва як журналіста. Авторитет газети "Просвіта" був великий, тож не випадково, що через деякий час вона стала обласним виданням.

У 1995 р. О.Астаф'єв іде навчатися в докторантуру Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України. Була затверджена тема дослідження "Функціональна роль тропів і фігур у ліриці Нью-Йорської школи" і призначений науковий консультант доктор філологічних наук В.П.Моринець. Почалася велика напружена робота над осмисленням і теоретичним розкриттям визначеної теми. Її результатом стала підготовлена О.Астаф'євим монографія "Лірика української діаспори. Еволюція стильових моделей" (1998).

Повернувшись у 1998 р. з докторантури, Олександр Григорович включився не лише в навчальний процес, а і в науковий, бо треба

було готувати докторську дисертацію до захисту, подавати з теми дослідження нові публікації. 7 грудня 1999 р. успішно пройшов захист і вченому було присвоєно ступінь доктора філологічних наук, а 26 травня 2001 р. присвоєно вчене звання професора. Таким чином, саме у Ніжині О.Астаф'єв пройшов шлях від асистента до професора, до визнаного не лише в Україні, а й далеко за її межами вченого. Дослідження літератури української діаспори сприяло тому, що Олександр Григорович познайомився з багатьма літераторами зарубіжжя, налагодив творчі контакти, сприяв публікації їх творів в Україні. Читач довідався про творчість Ігоря Качуровського, Петра Одарченка, Ольги Мак, Юрія Клена, Євгена Маланюка, Анатолія Калиновського, Василя Дубровського та ін.

Саме О.Астаф'єв поставив за мету відновити історичну справедливість щодо письменників діаспори, повернути їх твори до скарбниці національної культури, дати можливість нашим сучасникам побачити, яка велика культурна національна спадщина існує за межами нашої країни.

О.Астаф'єв не тільки вводить ці імена в літературний обіг сучасного творчого процесу, а й дає можливість читачам ознайомитися з їх творами у заснованій ним у Ніжині серії "Література української діаспори".

Сам Олександр Григорович цій науковій проблемі присвятив свої книги "Поети "Нью-Йорської групи" (1995), "Стилізація" (1998), "Лірика української еміграції: еволюція стильових систем" (1998), "Художні системи українського зарубіжжя" (2000), "Образ і знак" (2000) та ін. Наукова інтерпретація доробку письменників зарубіжжя дає можливість з'ясувати їх місце в історії української культури.

Велика наукова робота, яку проводив О.Астаф'єв із вивчення спадщини письменників зарубіжжя, сприяла тому, що саме його у 1999 р. було призначено директором Центру гуманітарної співпраці з українською діаспорою, який було затверджено Кабінетом Міністрів України у Ніжині. Віддано багато сил і намічено чимало цікавих планів із визначення конкретної роботи. Три роки, протягом яких О.Астаф'єв очолював Центр, – це не лише період утвердження, а і час розквіту Центру, який став відомим у багатьох країнах світу. На жаль, тодішнє керівництво вишу це по-справжньому не оцінило, не підтримало і все зробило, щоб цю ділянку роботи далі не очолював О.Астаф'єв. Саме ці причини і змусили Олександра Григоровича піти з Ніжинського університету.

Перегортаючи сторінки творчої долі О.Астаф'єва, підкреслимо, що він жив життям вишу, завжди був на передових позиціях утвердження Ніжинської вищої школи, її розквіту. І сьогодні його згадують як

самобутнього вченого, як талановитого вихователя молодих літераторів знаменитої Ніжинської літературної студії.

Багатогранна праця О.Астаф'єва залишила великий слід у літературному та науковому житті Ніжина і Чернігівщини. Тож не випадково, що дві обласні премії – ім. Б.Грінченка (1995) та М.Коцюбинського (2001) були присуджені саме йому.

Здобуті знання і творчий досвід у Ніжині стали основою для подальшої діяльності уже в Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка, де нині успішно працює вчений.

Тож у цей ювілейний час хочеться побажати вельмишановному Олександрю Григоровичу міцного здоров'я і нових здобутків у поетичному та науковому слові на благо нашої Вітчизни.

*З глибокою повагою,
заслужений діяч науки і техніки України,
доктор філологічних наук, професор,
зав. кафедри світової літератури
та історії культури
Г.В.Самойленко*

УДК 821.161.2.09"19"

О.М.Капленко

**Кодування наративного контракту у романі Майка Йогансена
"Подорож ученого доктора Леонардо..."**

Стаття присвячена дослідженню художньої специфіки авангардної прози, зокрема роману Майка Йогансена "Подорож ученого доктора Леонардо..." Методологічною основою обрано систему ідей наратології та рецептивної естетики, що дозволяє простежити особливості взаємодії автора і читача.

Ключові слова: авангард, наратив, наративна структура, наративний контракт, автор, читач.

Статья посвящена исследованию художественной специфики авангардной прозы, в частности романа Майка Йогансена "Путешествие ученого доктора Леонардо..." Методологической основой стала система идей нарратологии и рецептивной эстетики, что позволило проследить особенности взаимодействия автора и читателя.

Ключевые слова: авангард, нарратив, нарративная структура, нарративный контракт, автор, читатель.

The article is devoted research of artistic specific of avanguard prose, in particular to the novel of Mike Johansen "Trip of scientist doctor Leonardo...". The system of ideas of narratologii and receptive aesthetics is select methodological basis, that allows to trace the features of cooperation of author and reader.

Key words: advanguard, narative, narative structure, narative contract, author, reader.

Виходячи з того, що наратологія як літературознавча дисципліна виникла на межі перетину структуралізму і рецептивної естетики, а також із того, що основним положенням її є комунікативне розуміння природи літератури, свою логіку отримує дослідження авторської наративної структури як такої, що має на меті певним чином поінформувати читача. Ефект спілкування адресата і адресанта "досягається як мовними засобами вираження внутрішнього "я" письменника, так і

естетично й поетично перетвореною діалогізацією монологічного мовлення, в результаті якої зникають основні типологічні ознаки справжнього діалогу" [9, с. 40]. Уся мовленнєва будова, котра становить у художньому творі мовлення автора як суб'єкта твору та структуру і тип розповіді, виявляється, таким чином, повністю розрахованою на певний тип читача. Особливо яскраво ці процеси відбувалися у вітчизняній авангардній прозі 20-х рр. ХХ ст.

Набутий досвід, який оформився у результаті аналітичного дослідження категорії відправника повідомлення у межах авангардних текстів, уже "накопичив" певну інформацію про специфічне ставлення до реципієнта (праці Л.Дем'янюк [2], О.Журенко [3], О.Ільницького [4], М.Кодака [7] та ін.). Зокрема, особливо рельєфно вирізняється цільова настанова, спрямована на відтворення *ефекту авторського спілкування з читачем* (фактично, це є характерною особливістю естетичної настанови автора при інтимізації викладу [9]). Забезпечення такого ефекту реалізується різноманітними способами. Гео Шкурупій, скажімо, задовольнився простим, але надзвичайно ефектним способом – підкресленням емоційно-експресивного забарвлення повідомлення. Дмитро Бузько, у свою чергу, підняв інстанцію читача до рівня співтворця повідомлення. І хоча його активність виявляється лише в оперативній "відкритій" емоційній реакції (адже в інший спосіб перебільшення встановлених повноважень "переступило" би ті межі, котрі існують для простору реципієнта як такого), все ж діапазон читацьких функцій у "Голяндії" є максимально розширеним.

Статус читача у М.Йогансена надзвичайно схожий до варіанту Д.Бузька. Але якщо автор "Голяндії" веде з читачами більше ситуативну гру, плете інтригу і розв'язує її "тут і зараз", то Йогансен використовує у "Подорожі..." ефект запізнитого усвідомлення інтриги, якого досягає в результаті маскування, *кодування наративного контракту*. Згідно зі словниковим визначенням, *нарративний контракт* – це "домовленість між наратором і наратованим, оповідачем і його аудиторією, що лежить в основі самого існування наративу і впливає на саму його форму: акт нарації забезпечує щось, що обмінюється (буде обмінюватись) на щось інше" [10, с. 81].

Майк Йогансен обрамлює своє художнє повідомлення англійською цитатою в оригіналі (вміщеною перед книгою) і її українським перекладом (наявним у "Післяслові"). Зміст і оформлення цитати цілком дозволяє стверджувати, що автор подвійно завуальовує домовленість із читачем. По-перше, встановлює мовний бар'єр, а по-друге, апелює до образу "якогось письменника", який би порушив традицію подачі ландшафту звичайним описовим способом і "пересунув" взаємні ролі ландшафту і дійових осіб: "Дієві особи, трактовані як прості картонні

ляльки, як рухомі декорації, можуть, одначе, надати потрібний рух ландшафтному описові (через природню тенденцію читача стежити за їхнім рухом, ніби вони є реальні живі люди), і таким способом "ландшафтне оповідання" могло б бути зроблене цілком читабельним. Але досі ніхто свідомо не ставив перед собою такої задачі" [6, с. 358]. І хоча не афішується прямий зв'язок цитати і тексту роману, все ж він очевидний: попереджаючи художній наратив, інформація у передмові вказує на те, що реалізований акт його сприймання обіцяє отримати "читабельний текст".

Водночас може скластися враження, що за умови наявності компетентного читача умови контракту можуть бути з'ясовані ще перед рецепцією основного тексту. Але тут варто пам'ятати, що адресат інформації зазвичай орієнтований на потенційного читача і всі кроки виважує згідно із бажаною перспективою його обізнаності. Отримувачем закодованого імпліцитним автором "повідомлення", котре після декодування перетворюється на повноцінний художній твір, є "імпліцитний читач", який наділяється рисами ідеального реципієнта, здатного конкретизувати загальний зміст літературного твору у процесі активного прочитання. Саме читач цієї категорії повинен в ідеалі розуміти всі конотації автора, різноманітні "стратегії" його тексту, скажімо, стильовий прийом іронії. Для імпліцитного реципієнта Йогансена це особливо важливий момент, адже не дарма письменник стверджував, що "єдина безпечна для новеліста філософська позиція – це іронія та скепсис, бо вони, принаймні, нічого не висувають позитивного, а тільки заперечують" [6, с. 392].

У цьому разі не знаходить пояснення переклад цитати і очікуване роздратування "розумного читача" і "прекрасної читачки". Вочевидь, автор свідомо розраховував на таку реакцію і "відкрив" свій "козир" не так, як Д.Бузько, у межах художнього наративу, а вже після завершення акту його сприймання.

Таке вільне поводження із читацьким сприйманням обумовлене специфікою авторської інстанції у романі, адже формальне експериментаторство М.Йогансена відбилосся на оповідній площині його прози й безпосередньо торкнулося наратора як домінуючої категорії наративу. У результаті маємо не чітко окреслені інстанції двох рівнів (абстрактної і фіктивної комунікативної ситуації), а міжрівневий варіант, який, з одного боку, фактом своєї належності до "романного світу" конкретного художнього твору може кваліфікуватися як "експліцитний автор", "фігура в тексті", але з іншого боку, постійні вказівки на кшталт "Я, автор цієї повісти і отець Дона Хозе Перейра..." [6, с. 286] та загальна функція, яку виконує наратор у художніх творах письменника, наближає його до "імпліцитного автора". Це дає підстави номінативно

означити даний тип "аукторіальний оповідач" [5] – термін, запропонований австрійським літературознавцем Штанцелем. Згідно із його теорією, ауктор – це той, хто є "організатором описуваного світу художнього твору і пропонує читачеві свою інтерпретацію зображуваних подій, домінуючу над іншими "ідеологічними позиціями, що виражаються різними персонажами" [5, с. 17]. Власне, подібні теоретичні сентенції висловлював і сам Йогансен у своїй праці "Як будується оповідання. Аналіза прозових зразків": "Він же (автор – О.К.) виступає у проміжні моменти, організуючи рух в оповіданні" [6, с. 376].

Позиція автора і спосіб його художнього втілення визначають типологічну характеристику наративу. Так, вказані ознаки образу автора у творчості Йогансена дають достатньо підстав для виділення *аукторіального гетеродієгетичного* наративного типу, сутність якого полягає в тому, що "оповідач роз'єднаний із акторами, і внутрішнє життя актора сприймається читачем через оповідача і ним формується" [5, с. 35]. Домінантними у цьому аспекті виявляються такі критерії, як "точка зору", "всезнання" і "всюдисутність" категорії автора. У цьому разі маємо справу із авторською точкою зору як домінуючою у текстовому просторі Йогансена, що дає моральне право "отцеві" персонажів "просто поливати їх (читача і читачку – О.К.) із театральної пожежної шланги холодною водою" [6, с. 359].

Досить неординарною у цьому контексті постає ідея *всезнання* такого оповідача. За логікою тексту тут мав би діяти наратор, котрий "здійснює об'єктивний і безпомилковий психологічний аналіз акторів" [5, с. 40]. Але немімесисний простір йогансенівської прози руйнує логіку, і тому ні наявні оповідні інстанції, ні сама дія не детермінується "художньою необхідністю" [12, с. 110]. У результаті маємо автора, потенційно здатного на статус всезнаючого, але такого, що не вважає за необхідне "заглядати в їхні душі" [6, с. 313]. Він залишає читача на роздоріжжі думок: "Може бути, що доктор Леонардо збирався перевиховати і навчити цю ніжну і капризну жінчину... Але можливо, що він і не збирався її перевиховувати і вчити" [6, с. 313].

На забезпечення останнього критерію – властивості "бути присутнім" у всіх подіях, які відбуваються одночасно чи розділені будь-якою часовою і просторовою дистанцією, – наратор Йогансена не претендує, окрім того, що заявлений він, як уже говорилося, у рамках імперсональної подачі інформації (від першої особи), що саме по собі вимагає присутності "тут і зараз". Тим паче, що загальною ознакою його наративу (скажімо, у випадку із "Подорожжю ученого доктора Леонардо...") є вертепність, своєрідна драматургічність, де "авторський текст можна назвати ремаркою" [6, с. 376]. Це, в свою чергу, ще раз підкреслює факт високої майстерності Йогансена, бо загалом його наратив

характеризується досить прогресуючим тяжінням до такої оповідної форми, як "чиста драма" [5, с. 153], яка, згідно із Лаббоком, вважається найбільш досконалою.

Такої ж досконалості автор прагне у стосунках із читачем. Скажімо, інтенсивна сегментація тексту на абзаци, котру демонструє М.Йогансен, пов'язується з настановою автора на читацьке сприйняття. Вважається, що більш розчленоване мовлення виявляє сильнішу настанову на відповідь, і навпаки. До того ж, автор у Йогансена постійно звертається до експліцитного читача, зафіксованого у тексті через безпосереднє звертання автора. Цей прийом обумовлений певним дидактизмом, і саме тому величезного поширення набув у просвітительській літературі XVIII ст. Прикладом може прислужитися у нашому випадку роман Філдінга "Історія Тома Джонса", де наявні постійні звертання до такого читача: "Читачу, нам важко передбачити, що ти за людина: можливо, ти обізнаний у людській природі, як і сам Шекспір, а може, ти не розумніший за деяких редакторів його творінь..." [11, с. 439]. Але досить часто цей експліцитний реципієнт номінативно визначений самим автором: "Розділ I, який містить настанови, котрі необхідно прочитати нинішнім критикам" [11, с. 439]. Подібними звертаннями насичена й оповідь Йогансена: "Любий серцю моєму читачу і ще миліша очам моїм читачко!" [6, с. 359]. Досить часто навіть конкретні адресати інформації є ідентичними у обох письменників. Загалом, природа втілення авторського задуму у Йогансена дуже схожа на варіант Філдінга. Про це говорить, наприклад, те, що через наратив обидва письменники зуміли донести істинний, напівприхований зміст, втілений у так званих "постозначеннях": "Історія Англії" [11, с. 35] щодо книг Філдінга та "Книга Пейзажу" [6, с. 359] – про відому повість Йогансена.

Паралельно із звертаннями до узагальненого образу читачів, Йогансен конкретизує цю категорію: фокусує свій погляд на образі "майбутнього письменника" і подає свої настанови: "... повинні в новелах бачити не Іванів та Оксан, а авторове перо і авторове усмішку. Коли ви не бачите, читаючи, всієї механіки твору, не бачите причин, чому написано так, а не он як, то ви ще не письменник" [6, с. 397]. Щоправда, такий спосіб прочитання творів прямо пропорційно знижує естетичне задоволення від тексту, так само, до речі, як і занадто відчутна присутність авторського начала у будь-якому мистецькому творі, оскільки вважається, що чим більше приховані погляди автора, тим краще для твору мистецтва. Але ж Йогансен і не приховує того факту, що бути письменником – це "не солодка штука" [6, с. 396], більше того, він дає рецепти справжньої майстерності, і повчитись варто. Не дарма ж писав про цього письменника О.Лейтес: "... Йогансен – це типовий ювелір словосполучень, талановитий копач словесних надр, філолог поезії".

Проникливість читача атестується протягом тексту, адже, окрім наявних іронічних сентенцій, активного "перетравлення" інформації вимагають прийоми із арсеналу інтертекстуальності. Йдеться насамперед про цитати і виписки, які у варіанті Йогансена кваліфікуються як "годування чужим текстом" [6, с. 393]. Ними письменник радить "заповнювати прогалини" у творі, звертаючись при цьому до довідкової літератури: "Узагалі для прозаїка енциклопедичний словник – те ж саме, що для поета етимологічний – постійне джерело натхнення й винаходів" [6, с. 393]. У такому контексті стрімко зростає вимога ерудованості й ступеня проникливості імпліцитного читача, бо, крім експліцитних цитат (явних, текстуально виражених), виділяють "імпліцитні (приховані)", "ремінісцентні (ті, що розкриваються завдяки текстовим відсиланням)" і "алюзійні (ті, що розкриваються завдяки текстовим зближенням)" [8, с. 10].

У такий спосіб, глибше розуміння істинної природи автора і читача у повісті не робить прийом кодування наративного контракту неочікуваним. Радше, це підтвердження загальної логіки авторської структури. Така глобальна омана читача фактично починалася із "мікрооман", локальних ігор із реципієнтом. Скажімо, ще на початку тексту нібито моделюється варіант передоручення голосу одному із акторів повісті: "Так казав подорожній Дон Хозе Перейра до свого друга, ірландського сетера Родольфо, ідучи з ним удвох у степах" [6, с. 280]. Словами саме цього персонажа розпочинається пролог повісті, і читач тим самим начебто вливається у комунікативну ситуацію. Але згодом виявляється, що зміст розповіді цього актора абсолютно не "тягне" на роль цілісної "історії" і варіант "розповідь у розповіді" виявляється химерною оманною, як майже і все у цій химерній повісті. У результаті з'ясується, що це просто короткі репліки Дона Хозе Перейри, які все ж характеризуються певною завершеністю, обумовленою нерівноцінним оформленням даної комунікативної ситуації, де у ролі нарататора виступає безсловесна тварина.

Відтак, поглянувши на наративну площину прози Йогансена крізь призму вертикального розрізу оповідної багаторівневої структури, можемо стверджувати, що така домінантна оповідна інстанція, як образ автора, зазнала на собі впливу формального "експериментаторства" і особливо яскраво виявилася у перспективній проекції рецептивної естетики. Це є цілком закономірною реакцією, адже на комунікативну значущість формального боку художнього твору вказував ще М.Бахтін: "Форма є вираження активного ціннісного ставлення автора-творця і того, хто сприймає (спів-створюючого форму), до змісту" [1, с. 307]. У Йогансена ці відношення, як ми змогли переконатись, виражаються різними способами і реалізуються в оригінальних видах взаємодії автора і читача.

Література

1. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики: исследования разных лет / М. Бахтин. – М. : Худож. лит., 1975. – 504 с.
2. Дем'янюк Л. Еволюційні процеси в українській прозі кінця XIX – початку XX ст. Форми та функції внутрішньомонологічного мовлення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / Дем'янюк Л.; Дніпропетровський національний ун-т. – Д., 2000. – 17 с.
3. Журенко О. Модерні тенденції української романістики 20-х рр. XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / О. Журенко ; НАН України, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. – К., 2003. – 20 с.
4. Ільницький О. Український футуризм (1914–1930) / О. Ільницький ; пер. з англ. Р. Тхорук. – Львів : Літопис, 2003. – 456 с.
5. Ильин И. Постмодернизм : словарь терминов / И. Ильин. – М. : Интрада, 2001. – 360 с.
6. Йогансен М. Вибрані твори / Майк Йогансен. – К. : Смолоскип, 2001. – 516 с.
7. Кодак М. Авторська свідомість письменника і поетика української літератури кінця XIX – початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук / М. Кодак ; НАН України, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. – К., 1997. – 40 с.
8. Кораблева Н. Интертекстуальность литературного произведения : учеб. пособ. / Н. Кораблева. – Донецк : Кассиопея, 1999. – 28 с.
9. Корольова А. Типологія нарративних кодів інтимізації в художньому тексті / А. Корольова. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2002. – 267 с.
10. Ткачук О. Наратологічний словник / О. Ткачук. – Тернопіль : Астон, 2002. – 173 с.
11. Филдинг Г. История Тома Джонса найденыша / Г. Филдинг ; пер. с англ. – М. : Худож. лит., 1973. – 879 с.
12. Цимбал Я. Пригоди довірливого читача, ошуканого Майком Йогансеном і Юрієм Смоличем / Я. Цимбал // Літературознавчі обрії. Праці молодих учених України. – К., 2001. – Вип. 2. – С. 103–111.

Стилістичні особливості української сучасної прози (на матеріалі творчості М.Матіос)

Стаття присвячена аналізу специфіки жіночого образу у творчості М.Матіос.

Ключові слова: жіноча проза, художній стиль, рецептивна модель.

Статья посвящена анализу женского образа в украинской современной литературе и творчестве М.Матиос.

Ключевые слова: женская проза, художественный стиль, рецептивная модель.

The paper is devoted to analysis of receptive models in modern Ukrainian prose.

Key words: Ukrainian prose, receptive models.

На матеріалі художнього доробку сучасної української письменниці Марії Матіос спробуємо проаналізувати особливості сучасної української прози та своєрідність презентації жіночого образу відповідно до стилістичних особливостей текстів, оскільки аксіологічні концепти української жіночої прози ХХІ ст. характеризують специфічний жіночий тип світосприйняття, який відзначається здатністю в умовах невизначеності та відкритості відобразитися у закономірностях формування художньої ціннісної системи. У стилістичній системі української жіночої прози кінця ХХІ ст. реалізуються різнотипні світоглядні моделі. Ці моделі, власне, і відображають особливості індивідуального стилю, адже будь-яка концепція творчості позначена авторською суб'єктивністю.

Змістове наповнення і характер складників індивідуального стилю корелюється типом світосприйняття, світорозуміння письменника, його естетичною свідомістю та суб'єктивно-оцінною позицією. Індивідуальний стиль письменника, на разі, розглядаємо як багатокомпонентне поняття, яке включає чимало складників: від авторської концепції світу і людини, рівня близькості художнього твору до життєвого контексту автора, літературну традицію, способи і форми мистецького вираження мовної стилістики, що відповідає розкриттю теми чи проблеми. Поняття "стиль" пов'язується також і з ритмами часу, який, у свою чергу, пропонує актуальні рецептивно-презентаційні моделі, що їх так чи інакше подає автор, оскільки творчість має психологічну та історичну зумовленість. Зрештою, поняття стилю визначає і специфіку рецептивної моделі, яка постає у творчості митця. Умовно можна визначити рецептивно-презентаційні моделі у творчому доробку письменниці,

присутні практично у кожному тексті. Насамперед, це: домінуючий тип героя у художньому творі (рецепція); генологічна своєрідність (жанрова презентація); моделювання художньої дійсності на рівні заголовків творів (знаково-символічна презентація).

Стильова манера М.Матіос має певні ознаки публіцистичності, але це органічно поєднується з іронічно-гротескним сприйняттям української дійсності. Роман "Містер і місіс Ю-Ко в країні укрів", з його відлунням бурлеску й травестії, використанням архетипних моделей, подає цікавий матеріал для підтвердження висновків про результативність поєднання традиційних і новаторських підходів до відтворення дійсності як на змістовому, так і формальному рівнях. Власна авторська манера новелістики ("Нація"), своєрідність індивідуального стилю письменниці органічно виявилися і закріпилися у великій прозі ("Солодка Даруся", "Майже ніколи не навпаки") та повістях "Мама Маріца, дружина Христофора Колумба" тощо). Великі та малі епічні форми М.Матіос – загалом явище цілісне на проблемно-тематичному рівні, тобто є всі підстави говорити про те, що кожен прозовий твір письменниці постає не сам собою, а в межах єдиного художнього організму, де кожен елемент окремого вписується в структуру цілого [3].

Визначальним засобом розкриття явищ дійсності в аналізованих текстах є психологічна обґрунтованість поведінки. Письменницю найбільше цікавить передусім жіноче "я". Тому в її новелах, повістях, романах поряд із зовнішнім сюжетом розвивається внутрішній, той, котрий відбиває динаміку почуттів жінки. І то не важливо, чи йдеться про шлях героїні від дівчинки до зрілої жінки, чи подається фрагмент біографії жінки-коханки ("Щоденник страченої"), чи жінки-вигнанки, "не-такої", як усі ("Москалиця"), чи то драматична історія жінки-матері, котра приносить власне життя в жертву заради сина-каліки ("Мама Маріца, дружина Христофора Колумба").

Образ жінки (або його "сумарний різновид") у прозі М.Матіос відрізняється своїм складним психологізмом, подекуди навіть трагізмом, в основі якого, майже у всіх аналізованих сюжетах, особиста драма пошуку гармонії. Тому проза Марії Матіос, у буквальному сенсі, "проговорює" психологічний досвід жінки, набутий нею або у час великих суспільних перемін, або у моменти особистісних криз чи то зламів. Змальовуючи історичні, національні, суспільні сфери буття жінки, авторка зачіпає такі тематично-сміслові опозиції, як жінка – держава, жінка – нація, жінка – політика. Але за такими от визначальними, сказати б – глобальними уявно-збірними образами стоїть проста, реальна, знедолена українська жінка, котра за всіляких обставин має бути і є сильною. Реалізація такої життєдайності і сили індивідуальна у кожному сюжеті і не може бути узагальнена, але можна вважати, що галерея жіночих образів, представлена у прозі Матіос, становить своєрідний

жіночий збірний портрет українки, в котрому презентовано всі грані національного характеру. Реальність мистецтва є сферою комунікації, оскільки творець вибудовує вже досліджений, а не відчужений світ.

У вибраній для аналізу прозі Матіос на екзистенційний рівень піднесено теми материнства, родинних цінностей, жіночого бунту, сексуальної свободи, жіночої самотності, реабілітованої тілесності тощо. Проходячи через усю творчість письменниці, вони актуалізують первісне значення жіночого начала як архетипу. Стиль М.Матіос відзначається багатством лексики, яка презентує найрізноманітніші мовні пласти – від фольклорного до книжного, від публіцистичного до просторічного, від літературного до діалектного. Національна ідентичність, регіональна своєрідність героїв прози виразно підкреслюється локальними діалектизмами.

Яскравою рисою індивідуального стилю авторки є містицизм та філософічність. Разом з тим у творах порушуються проблеми людського буття (досить потужний екзистенційний підтекст), взаємодії індивіда й суспільства, питання сенсу життя тощо. Творчість письменниці характеризується впливом фольклорних традицій, а саме народних переказів та легенд містичного змісту, що відзначено присутністю в її творах персонажів потойбічного світу.

Моделюючи різні часові і просторові вияви як вигаданого, так і реального світу, письменниця то надає їм ознак замкненого, тобто герметичного простору, недоступного для проникнення сторонньої людини, то знімає обмеження і виходить на рівень макрокосму. Цей часопростір у творах увиразнює образи персонажів. Власне психологічний аспект герметичності пов'язаний із проблемою самотності, яку письменниця порушує у своїх творах, розглядаючи її, по-перше, як потребу в усамітненні та певну самодостатність особистості, а по-друге – як аутсайдерство й непотрібність людини в суспільстві.

Творча спадщина письменниці (на сьогодні) охоплює практично всі прозові жанри – від новели до роману. Але зміст новели, втім, як і роману, у авторки часто корелюється відповідно до наскрізної світоглядної позиції. Проза М.Матіос є особливо цікавою на рівні експериментів із жанрами, зокрема особливої уваги заслуговує її "колажна" авторська манера. Результатом художнього пошуку М.Матіос в царині композиційних засобів стало створення рухливої структури твору, що підтвердило необмежені комбінаторні можливості гри з читачем ("Фуршет"). Письменниця апробує як класичний спосіб організації текстового матеріалу з лінійним сюжетом і можливими ретроспекціями ("Апокаліпсис", "Не плачте за мною ніколи"), так і постмодерний виклад, для якого характерні багатоплановість, асинхронність композиції ("Щоденник страченої", "Майже ніколи не навпаки").

У прозовому дискурсі авторки окреме місце посідає близька (але не ідентична!) до потоку свідомості психологічна оповідь, яка за формою являє собою суцільний внутрішній монолог ("Детектор", "По праву сторону твоєї слави"). Сама М.Матіос суть власних жанрових презентацій передає описово: "гомеричний роман-симфонія", "повість-мелодрама", "роман-сага в новелах" тощо. Таким чином, виразно національна стильова специфіка епічного набутку нашої сучасниці забезпечується поєднанням традиційних, модерних і постмодерних текстових стратегій.

У різноманітних виявах функціонує в аналізованій прозі заголовковий комплекс, виступаючи передусім генератором енергії художнього тексту, прийомом, стилем, що уможлиблює осмислення буттєвих проблем на знаково-символічному рівні. Назви творів одного письменника дозволяють простежити динаміку розвитку естетичної природи заголовка з погляду жанрово-композиційної специфіки. Заголовки – це також окрема система, яка випрацьовується, "виписується" у процесі опанування технікою слова. У М.Матіос система заголовків є додатковим (і геть не останнім) критерієм аналізу. Маючи високу енергетичну зарядженість, заголовок літературного твору здатний залучати читача до силового поля авторської ідеї, формувати у реципієнта складний комплекс реакцій, настроїв і смислів, скеровувати процес сприйняття у відповідному, бажаному для автора, але іноді навмисно прихованому напрямку. У цьому сенсі заголовки творів М.Матіос виразно функціональні. Вони або вказують на центрального персонажа ("Анна-Марія", "Анти-Марія", "Мама Маріца", "Солодка Даруся", "Юр'яна і Довгопол", "Москалиця"), або окреслюють проблему твору ("Апокаліпсис", "Життя коротке", "Нація. Одкровення"), або ж навіть визначають жанрову належність твору ("Бульварний роман", "Щоденник страченої"). Характерною для М.Матіос є модель заголовка, яка базується на формулюванні спонукальної конструкції: "Вставайте, мамко...", "Будьте здорові, тату", "Признай свою дитину", "Не плачте за мною ніколи", "Прощай мене", "Просили тато-мама". Тоді як, для порівняння, наприклад – у системі заголовків О.Забужко можна визначити присутність двох яскравих типів назв: по-перше, заголовки констатативні, прозорі стосовно подальшого змісту твору ("Сестро, Сестро", "Дівчатка", "Я, Мілена", "Інструктор з тенісу"), по-друге, це символічні, лейтмотивні заголовки, для дешифрування яких від читача вимагається певна сума життєвих знань ("Польові дослідження українського сексу", "Казка про калинову сопілку") і здатність до інтелектуальних рефлексій та можливість ці знання використати, ситуативно дешифрувати. Марія Матіос сформувала в сучасній українській літературі потужну "концептосферу" (Д.Лихачов) з таких базових понять, як Бог, Батьківщина, мораль, любов, життя, смерть, гріх, спокута, пам'ять. У сучасній українській прозі про-

глядаються три основні тематичні масиви: минуле українського буття в усіх його складнощах і суперечностях, жінка у кращих і гірших виявах своєї людської сутності, сучасне у його драматичній, але не безнадійній перспективі. Відповідно, у Марії Матіос в одному контексті – жінка-сповідальниця, спокутниця, грішниця, яка, тим не менш, не позбавлена соціальних амбіцій, і зовсім в іншому – жінка-самітниця, яка прагне заховатись і загубитись у містичному світі. Разом з тим концептуальною домінантою у доробку письменниці таки домінує категорія нації, а найяскравішим проявом образу вітчизни в її текстах постає збірний і багатоплановий образ Жінки (матері, коханої, сестри, України).

Сформовані у творчості української письменниці рецептивно-презентаційні моделі буття унаочнюють глибоку концептуальність сучасної української літератури, а стилістичні особливості прози письменниці можуть бути вивчені у подальшому крізь призму сучасних літературознавчих методологій, зокрема – наратології та рецептивної естетики.

Література

1. Зборовська Н. Код української літератури / Н. Зборовська. – К. : Смолоскип, 2010. – 570 с.

2. Крупка М. Гендерний дискурс у сучасній українській літературі / М. Крупка // Актуальні проблеми сучасної філології. Літературознавство : зб. наук. праць Рівненського державного гуманітарного університету. — Рівне : РДГУ, 2000. – Вип. IX. – С. 145–151.

3. Насмінчук І. А. Проза Марії Матіос: до характеристики індивідуального стилю / І. А. Насмінчук // Збірник наукових праць студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського державного університету. Серія "Філологічні науки". – Чернівці, 2006. – Вип. 1. – С. 94–100.

Є.Є.Прохоренко

Гоголь в українській бібліографії 20–30-х рр. ХХ ст.

У статті представлено короткий огляд українських бібліографічних розвідок 20–30-х рр. ХХ ст., присвячених творчості Гоголя, які засвідчили становлення національного гоголезнавства зі своїм самобутнім українським профілем.

Ключові слова: бібліографія, покажчик, бібліографічні позиції, переклади, переробки, гоголезнавство.

В статье представлен краткий обзор украинских библиографических работ 20–30-х гг. ХХ в., посвященных творчеству Гоголя, которые засвидетельствовали становление национального гоголеведения со своим самобытным украинской профилем.

Ключевые слова: библиография, указатель, библиографические позиции, переводы, переработки, гоголеведение.

The article presents a brief overview of Ukrainian bibliographic works of 20–30s of the twentieth century, dedicated to Gogol's creative works, which showed the establishment of national Gogol studies with its original Ukrainian profile.

Key words: bibliography, index, bibliography entries, translation, adaptation, Gogol studies.

200-літній ювілей із дня народження Миколи Гоголя актуалізував і стимулював черговий спалах звернення до постаті письменника як у наукових колах, так і серед широкого загалу. Серед великої кількості новоз'явлених робіт, присвячених Гоголю, особне місце посідають бібліографічні праці, що вийшли в Україні, – покажчик "Микола Гоголь: українська бібліографія" [19], який здійснив вагомий вклад у розвиток українського гоголезнавства, систематизувавши надбання української гоголіани від часу першого перекладу повісті "Тарас Бульба" до наших днів й продовживши справу "Гоголезнавчих студій", на шпальтах яких із 1997 р. друкувалася поточна україномовна бібліографія, та тематично-бібліографічний покажчик Г.Самойленка "Гоголь в ХХ веке. Европа. Средняя Азия и Закавказье" [21], в якому темі "Гоголь і Україна" відведено цілий розділ.

Поява бібліографічних розвідок, покажчиків, що подають облік і систематизацію друківаних творів і літературознавчих праць, присвячених тому чи іншому письменнику, є свідченням зростання рівня розвитку науки.

Історія бібліографії, як зазначає П.Михед, здатна унаочнювати виміри явищ, вона фіксує як періоди підйому, так і спаду зацікавленос-

ті творчістю письменника. Щодо спалахів зацікавленості Гоголем, на думку дослідника, є не лише власне літературні причини, але й фактори суспільно-політичного характеру: "Постать Гоголя вивищується на одному з розломів історії української культури, а можливо, й історії українства, так що будь-які поштовхи історичного буття, а тим більше круті віражі чи катаклізми історії обов'язково відбиваються на індексі уваги української спільноти до митця і його творчого спадку" [19, с. 9].

Такий крутий історичний віраж у бік усвідомлення власної самоідентичності був здійснений українством і українською культурою, в тому числі й літературою, в 20–30-ті рр. ХХ ст. – роки національного відродження, яке перетворилося на "розстріляне". Інтерес 20–30-х рр. ХХ ст. до українського Гоголя як індикатор зміни національної свідомості сприяв появі власне української національної бібліографічної гоголіани. Ще 1911 р. П.Заболотський зазначав: "Один, найменше розроблений відділ в бібліографії про Гоголя, це є відділ слов'янський, а із слов'янського відділу найслабкіший – це (на жаль!) український..." [12, с. 1]. Хоча на початок ХХ ст. вже були певні напрацювання у галузі бібліографії перекладів творів Гоголя українською мовою [8; 15; 22; 24; 14; 18].

Передвісником з'яви національної гоголезнавчої бібліографії 20–30-х рр. став "Покажчик літератури українською мовою в Росії за 1798–1897 роки" Д.Дорошенка, який зафіксував 15 назв перекладів творів Гоголя та рецензій на них [7]. Головним досягненням національного гоголезнавства того періоду став вихід 1927 р. українського гоголезнавчого покажчика "Гоголь українською мовою" В.Дроздовського [9], доповненого І.Єрофіївим [11]. На думку автора, жодна із попередніх бібліографічних робіт не задовольняла "навіть вибагливого дослідувача": "Драганів та Дорошенко не назвали й половину тих перекладів і переробок, що існували за їх часу, а ті, що названі, то перераховані так неповно, що відшукати їх майже неможливо" [9, с. 335]. Хоч В.Дроздовський і скористався доробком своїх попередників, все ж таки значна частина розвідки була "пророблена самостійно" з поданням найповніших вказівок, за що автор цілковито взяв на себе відповідальність. Показово, що, окрім надрукованих і ненадрукованих перекладів і переробок творів Гоголя українською мовою, покажчик фіксував статті, замітки, звістки про письменника і його творчість, а також рецензії на російські праці про М.В.Гоголя. Найціннішими в світій праці автор вважав 60 рукописних переробок, знайдених в Бібліотеці російської драми в Санкт-Петербурзі. Незважаючи на застереження про неповноту покажчика через недосяжність усіх матеріалів, бібліографія В.Дроздовського була найповнішою на той період і стала "основою та прообразом української бібліографічної гоголіани" [19, с. 15].

Цього ж року побачила світ і бібліографічна розвідка В.Дорошенка [5], який хоч і критикував покажчик В.Дроздовського, фактично доповнив

його власними додатками, вказавши на конкретні помилки і зробивши до них зауваги. Автор зазначив, що попередні спроби укладання покажчика української гоголіани, хоч і заслуговують на похвалу, "але всі вони далеко не досконалі, всі вони не дають нам повної картини українізації Гоголевих творів, не показують, що саме взяли ми з його творчості" [5, с. 57]. Згодом В.Дорошенко доповнив і удосконалив свій гоголезнавчий бібліографічний доробок розвідкою "Гоголь в українських перекладах, переспівах та наслідуваннях" [6].

Поповнили скарбницю української гоголівської бібліографії 20–30-х рр. і розвідки П.Еттінгера "Гоголь у чужоземних і закордонних виданнях останнього десятиліття" [10] із супроводжувальною бібліографічною довідкою та Н.Пляровської "Гоголь в народній книжці та картинці" із покажчиком лубочних видань творів Гоголя [3]. Лубочним виданням переробок творів Гоголя українською мовою відведено місце і в праці А.Кримського [17]. Гоголівські розділи увійшли до складу українських бібліографічних робіт 20–30-х рр. ХХ ст., присвячених постатям П.Куліша та Г.Квітки-Основ'яненка, і зафіксували зв'язки українських письменників із Гоголем [13; 23]. Бібліографія літератури з українського фольклору О.Андрієвського також містила 18 позицій за 1834–1912 рр., що стосувалися Гоголя [1]. Інформація про переклади творів Гоголя з короткими анотаціями була представлена і в загальному каталозі художньої літератури народів СРСР в перекладах на українську мову [16].

З'являється у цей час і бібліографія другого ступеня Є.Пеленської, яка зафіксувала 10 бібліографічних робіт, присвячених Гоголю, у тому числі покажчики В.Дорошенка, В.Дроздовського та Н.Пляровської [20, с. 162–163]. Ця праця стала своєрідним підсумком української гоголезнавчої бібліографії 20–30-х рр. ХХ ст., після якого спостерігаємо прогалину в цій царині, як і в усьому українському гоголезнавстві, аж до 1952 р., чергового гоголівського ювілею, коли світ побачив покажчик І.Бойка та Г.Гімельфарба [2]. Хоча слід відзначити й вихід 1936 р. у Росії покажчика Л.Добровольського й В.Лаврова "Гоголь в украинской литературе (УССР)", що містив 247 позицій саме української гоголіани за 1917–1934 рр. [4].

Отже, українські бібліографічні розвідки 20–30-х рр. ХХ ст., присвячені творчості Гоголя, стали свідченням виникнення національного гоголезнавства зі своїм самобутнім українським профілем і лягли в основу сучасної української гоголівської бібліографії.

Література

1. Андрієвський О. Бібліографія літератури з українського фольклору / О. Андрієвський ; за ред. А. Лободи. – К., 1930.
Т. 1 : Матеріали до історії української етнографії. – 1930. – ХХІІІ, 823 с.

2. Бойко І. З. М.Гоголь і Україна : бібліографічний покажчик / І. З. Бойко, Г. Гімельфарб. – К. : Вид-во АН УРСР, 1952. – 76 с. (Акад. наук УРСР. Держ. публ. б-ка УРСР).

3. Гіляровська Н. Гоголь в народній книжці та картинці / Н. Гіляровська // Бібліологічні вісті. – 1927. – № 3 (16). – С. 42–56.

4. Добровольский Л. М. Гоголь в украинской литературе (УССР) / Л. М. Добровольский, В. М. Лавров // Н. В. Гоголь. Материалы и исследования / Н. В. Гоголь ; под ред. В. В. Гиппиуса. – М. ; Л., 1936.

Т. 1. – 1936. – С. 476–498.

5. Дорошенко В. Гоголь українською мовою / В. Дорошенко // Бібліологічні вісті. – 1927. – № 3 (16). – С. 57–63.

6. Дорошенко В. Гоголь в українських перекладах, переспівах та наслідуваннях / В. Дорошенко // В століття смерти Й.В.Гете. – Л[ьвів], 1932. – С. 11–25.

7. Дорошенко Д. Покажчик літератури українською мовою в Росії за 1798–1897 роки / Д. Дорошенко // Наук. ювіл. зб. Укр. ун-та в Празі. – Прага, 1925.

Ч. I. – 1925. – С. 142–238.

8. Драганов П. Гоголь в переводе на "русский" язык. Малорусские переклады Гоголя : библиогр. справка / П. Драганов // Новое время. – 1902. – № 9496, – 12 авг.

9. Дроздовський В. Гоголь українською мовою : бібліографія / В. Дроздовський // Червоний Шлях. – 1927. – № 7–8 (52). – С. 335–346. [Підпис: Д-ський В].

10. Еттингер П. Гоголь у чужоземних і закордонних виданнях останнього десятиліття / П. Еттингер // Бібліологічні вісті. – 1927. – № 3–4. – С. 35–41.

11. Єрофіїв І. В. Додаток до покажчика літератури про "Гоголя українською мовою" В.Д-ського / І. Єрофіїв // Червоний Шлях. – 1927. – № 7–8 (52). – С. 346–347.

12. Заболотский П. А. Гоголь в славянских переводах / П. А. Заболотский // Изв. отд. рус. яз. и слав. И. А. Н., XVI. – СПб., 1911. – С. 1, 335.

13. Кирилюк Є. Бібліографія праць П. О. Куліша та писань про нього / Є. Кирилюк // Всеукр. Акад. наук. Бібліографічна Комісія. Укр. бібліографія. – Вип. 2. – К., 1929. – 121 с.

14. Комаров М. Ф. До "Української драматургії" : збірка бібліографічного знайдіку до історії української драми і театру за 1906–1912 рік : в 2 ч. / М. Ф. Комаров. – Одеса, 1912.

15. Королевський Ф. [Кривецький І.] Українські переклади М.Г.[Гоголя] / Ф. Королевський // Діло. – Л[ьвів], 1902. – 5 (18) вер., № 199.

16. Красне письменство з творчості народів СРСР та з чужих мов в перекладах на українську : каталог. – Х. : Держвидав. України, 1931. – С. 18–19.

17. Кримський Аг. Етнографічні й інші видання московських лубочників / Аг. Кримський // Кримський Аг. Розвідки, статті та замітки. – К., 1928. – С. 175, 177, 178.

18. Марков О. О. Н.В.Гоголь в галицко-русской литературе / О. О. Марков // Изв. Отд. рус. яз. и словесн. Имп. Акад. наук. – СПб., 1913. – 42 с. Т. 18, кн. 2. – С. 37–78. Окр. вид.: 1913.
19. Микола Гоголь: Українська бібліографія / уклад., упорядкув. П. Михеда, Л. Гранатович, Н. Кузьменко. – К. : Академперіодика, 2009. – 258 с.
20. Пеленський Є. Ю. Бібліографія української бібліографії / Є. Ю. Пеленський. – Львів, 1934. – 198 с. (Греко-католицьке богословське наукове т-во у Львові).
21. Самойленко Г. В. Гоголь в XX веке. Европа. Средняя Азия и Закавказье : тематико-библиографический указатель / Г. В. Самойленко. – Нежин, 2009. – 481 с.
22. Стешенко І. М. 3 юбілейної літератури про Миколу Гоголя / І. М. Стешенко // Записки наук. товариства імені Т.Г.Шевченка (Львів). – 1904. – Т. 7. – С. 1–60.
23. Тарнавський В. Г.Ф.Квітка-Основ'яненко. Бібліографічна розвідка / В. Тарнавський // Збірник іст.-філол. відділу. – К., 1929. – № 87. – XXIII, 254 с. (Комісія для видання пам'яток новітнього українського письменства).
24. Яворський Ю. А. Н.В.Гоголь в Червоній Русі / Ю. А. Яворський // Известия Санкт-Петербургского славянского благотворительного общества. – 1904. – № 5. – С. 85–89.

УДК 821.161.1."191".09

А.В.Чоботько

Русский футуризм и творчество Н.Гоголя

У статті йде мова про місце художньої спадщини М.Гоголя в естетичній системі російського футуризму на прикладі аналізу його впливу на творчість В.Маяковського та В.Хлебнікова.

Ключові слова: футуризм, естетична система, творчий вплив.

В статті йде мова про місце художественного насліддя Н.Гоголя в естетической системі російського футуризму на прикладі аналізу його впливу на творчість В.Маяковського і В.Хлебнікова.

Ключевые слова: футуризм, эстетическая система, творческое влияние.

The article goes recz the artistic heritage of N.Gogol in aesthetic system of Russian Futurism by analysing its impact on creativity of Mayakovsky and Khlebnikov.

Key words: futurism, aesthetic, creative impact.

В русской литературе начала XX в. наиболее радикальным литературно-эстетическим направлением было направление футуристов,

состоявшее из различных групп и течений. Наиболее активной группой раннего русского футуризма была группа "Гилея", которая объединила в своем составе целый ряд неординарных творческих личностей (братья Д. и Н.Бурлюки, В.Хлебников, В.Маяковский, А.Крученых, В.Каменский, Е.Гуро и др.). Это были писатели, коренным образом разрывавшие с существовавшими эстетическими нормами, выдвигавшие на первый план требование новизны формы и кардинального изменения устоявшихся художественных канонов.

Одной из центральных творческих мыслей русских футуристов была мысль об "индивидуальности" творчества, которая вела к отрицанию целого ряда эстетических, нравственных, социально-бытовых традиций. Обращение к слову как к самоцели довольно часто порождало также идеи, направленные на кардинальное переустройство действительности, совпавшие с революционными событиями 1910-х гг., но, в значительной степени, имевшее ярко выраженный утопический характер. Футуристы видели в системе существующих лексических единиц и норм языка только какую-то идеальную сторону. Поэтому семантическое, смысловое, содержательное наполнение ими этих лексических единиц во многих случаях сводилось до минимума, полностью нивелировалось. Словесный знак уже не воспринимался в качестве средства для передачи культурной традиции, взаимосвязи между различными эпохами. Так, в частности, мысли В.Хлебникова о возможности преодоления времени подобно преодолению пространства, о возможности путешествия во времени ввели к отождествлению таких понятий как "прошлое", "настоящее", "будущее" и, следовательно, эстетическая борьба с писателями прошлых эпох виделась уже борьбой как бы с реально живущими людьми, выступавшими в качестве творческих соперников и оппонентов. Таким образом, переоформление существующего эстетического и социально-бытового порядка невозможно было без изменения "узаконенных" временем художественных норм, литературных традиций, связанных с именами А.Пушкина, М.Лермонтова, Н.Гоголя и других представителей русской классической литературы.

Особенно интересным представляется вопрос о месте творческого наследия Н.Гоголя в ценностной иерархии русских футуристов, в частности, у В.Хлебникова и В.Маяковского. Вопрос о влиянии гоголевского творчества на ведущих русских футуристов в литературоведении не нов. Следует отметить, что одним из первых, кто обратился к нему, был еще Андрей Белый, который в своей знаменитой работе "Мастерство Гоголя" отвел анализу этой проблемы главу "Гоголь и Маяковский". Андрей Белый пришел к выводу о сходстве некоторых принципов в их творчестве (см.: [1]). В последующие десятилетия

появился ряд других работ по этой проблеме (см.: [2; 3; 5; 7; 8; 9]). Недостатком некоторых из них было то, что они следовали в фарватере господствующих тогда классово-идеологических оценок, переносившихся в сферу литературно-критической мысли. Тема "Хлебников и Гоголь" в литературоведении возникла несколько позже (см.: [4; 11; 12 и др.]). Она многогранна и может стать в будущем объектом пристального исследовательского внимания.

За провозглашенными русскими футуристами нигилистическими лозунгами скрывалась, в первую очередь, игровая доминанта. Ведь и В.Хлебников, и В.Маяковский хорошо знали творческое наследие русских классиков XIX в., в том числе и Гоголя. Так, в частности, по свидетельству двоюродного брата В.Маяковского М.Киселева, будущий писатель уже в детстве "... целыми днями цитировал отдельные эпизоды его произведений, подчас довольно длинные, с таким увлечением и смехом, что невольно заражал и меня" (цит. по: [9, с. 184]).

В первой половине 1910-х гг. В.Маяковским во главу угла выдвигается требование соответствия художественной продукции реалиям и запросам времени. И здесь он в качестве примера обращается к Гоголю. Так, в статье 1914 г. "Два Чехова" В.Маяковский называет речь "стариков" (русских писателей XIX в.) "витиеватой", а речь Гоголя, в частности, кажется ему "неповоротливым бурсацким косноязычием" [6, т. I, с. 301]. Противоположной В.Маяковскому видится своя манера письма, "ударная, сжатая". В статье "Теперь к Америкам" (1914 г.) он также говорит о невозможности передачи реалий современной жизни, "состоящей из взрывов", "тихими, долгими, бурсацкими периодами Гоголя" [6, т. I, с. 312]. Подобные полемические заявления В.Маяковского никак не свидетельствуют об отрицательной оценке им творчества Гоголя: имя Гоголя в данном контексте взято поэтом произвольно и может быть заменено именем любого другого русского писателя XIX в. Следует отметить, что в своем раннем творчестве В.Маяковский обращался и к образным заимствованиям из Гоголя (например, использование образа Вия в поэме 1915–1916 гг. "Война и мир" [6, т. I, с. 230], образа старика из повести "Страшная месть" в статье 1914 г. "Бегом через верниссажи" [6, т. I, с. 342] и др.), что является лишним доказательством значимости художественного наследия автора "Мертвых душ" для него.

В послереволюционное время гоголевская тематика в творчестве В.Маяковского еще более усложняется. Для поэта характерными стают не только образные заимствования, но и тематическо-смысловые перифразировки. Это, в частности, обращение в стихотворении 1924 г. "Ух, и весело!" к "Повести о том, как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем" [6, т. VI, с. 13] или перифразировка начала второй главы повести Гоголя "Майская ночь, или Утопленница" в стихо-

творении 1926 г. "Долг Украине" [6, т. VII, с. 229–231]. Образные заимствования станут особенно характерными для лирики В.Маяковского 1920-х г. Поэт обращается к образу Тараса Бульбы в незаконченной поэме "Пятый Интернационал" (1922 г.) [6, т. IV, с. 113] и стихотворении "Долг Украине" (1926 г.) [6, т. VII, с. 230–231], использует мотивы из повести "Заколдованное место" в стихотворении 1928 г. "Екатеринбург-Свердловск" [6, т. IX, с. 21], образ Хлестакова и других персонажей из комедии "Ревизор" в поэме 1920 г. "150 000 000" [6, т. II, с. 133, 462] и стихотворении 1927 года "Наше новогодие" [6, т. VII, с. 259, 453], образы из комедии "Женитьба" в стихотворении 1925 г. "Прощание (Кафе)" [6, т. VI, с. 226] и целый образный ряд из поэмы "Мертвые души" (образ Плюшкина в стихотворениях "Юбилейное" (1924 г.) [6, т. VI, с. 54], "Плюшкин. Послеоктябрьский скопидом обстраивает стол и дом" (1928 г.) [6, т. IX, с. 274], образ "дамы, приятной во всех отношениях" в стихотворении "Стабилизация быта" (1927 г.) [6, т. VIII, с. 7–8] и др.).

Со второй половины 1920-х г. у В.Маяковского усилился интерес и к драматургии Гоголя. Еще в декабре 1912 г. В.Маяковский играл роль Яичницы в домашнем спектакле Д.Бурлюка, поставленном в его родовом имении Чернянка под Херсоном (см.: [9, с. 186]). В 1920-е г. В.Маяковский во время работы над пьесами "Комедия с убийством" (1926 г.), "Клоп" (1927 г.), "Баня" (1929 г.) обращается не только к "Ревизору", но и к другим пьесам Гоголя. Влияние гоголевской драматургии прослеживается как на структурном, так и на сюжетно-текстуальном уровне.

К творчеству Гоголя, прежде всего к его циклу "малороссийских" повестей, обращается и В.Хлебников. Под "воздействие" гоголевских произведений попали рассказы В.Хлебникова "Велик-день" (1911 г.), "Жители гор" (1912–1913 г.), "Закаленное сердце" (1913 г.), пятый "парус" (глава) "сверхповести" "Дети Выдры" (1911–1913 г.), целый ряд стихотворений. В этих, как и во многих других произведениях, есть целый ряд фрагментов, представляющих собой стилизацию различных гоголевских эпизодов. Этот факт является достаточно очевидным и бесспорным. В частности, об этом речь идет в наших работах (см.: [11; 12]). Так, например, в рассказе "Велик-день", снабженном авторским подзаголовком "Подражание Гоголю", речь персонажей изобилует украинизмами, заимствованными из "словаря" пасечника Рудого Панька. Синтаксическая и ритмическая близость пятого "паруса" (главы) "сверхповести" "Дети Выдры" с "Тарасом Бульбой" еще более усилена чуть ли не дословной передачей смерти казака Паливоды, а также заимствованием имени героя из повести Гоголя. Тематические, сюжетные, лексические заимствования, постоянное обращение к гоголевским образам, их художественное переосмысление, наполнение

новым значением свидетельствуют о важном месте творческого наследия автора "Мертвых душ" в эстетической системе В.Хлебникова.

С полным правом можно говорить о том, что теоретико-программные установки русских футуристов в значительной степени расходились с их практической деятельностью. Постулирование культурно-эстетического нигилизма, возведение чуть ли не в обязательный принцип мысли о себе как о первой значимой русской литературной генерации, представляющей качественно новую культуру, что также было одним из краеугольных принципов и мирового авангардизма, вошло в жесткое противоречие с невозможностью избавиться от влияния творческого наследия прошлого. Поэтому вопрос о месте творчества Гоголя в эстетико-культурологической установке наиболее ярких представителей русского литературного авангарда начала XX в. – В.Хлебникова и В.Маяковского является одним из актуальных и до конца неисследованных вопросов современного литературоведения.

Приложение

Список произведений, статей и выступлений В.Маяковского, связанных с творчеством Гоголя

Трагедия "Владимир Маяковский" (1913 г.)

Статья "Два Чехова" (1914 г.)

Статья "Теперь к Америкам" (1914 г.)

Статья "Бегом через вернисажи" (1914 г.)

Поэма "Облако в штанах" (1915 г.)

Поэма "Война и мир" (1915–1916 гг.)

Поэма "150 000 000" (1919–1920 гг.)

Поэма "Пятый Интернационал" (1922 г.)

Стихотворение "Наше воскресенье" (1923 г.)

Стихотворение "Рабочим Курска..." (1923 г.)

Поэма "Про это" (1923 г.)

Статья "Наша словесная работа" (вместе с О.Бриком) (1923 г.)

Статья "О мелочах" (1923 г.)

Стихотворение "Ух, и весело" (1924 г.)

Стихотворение "Юбилейное" (1924 г.)

Поэма "Владимир Ильич Ленин" (1924 г.)

Стихотворение "Прощание (Кафе)" (1925 г.)

Стихотворение "Долг Украине" (1926 г.)

Стихотворение "Продолжение прогулок из улицы в переулок" (1926 г.)

Стихотворение "Сергею Есенину" (1926 г.)

Пьеса "Комедия с убийством" (наброски) (1926 г.)

Стихотворение "Стабилизация быта" (1927 г.)

Стихотворение "Массам непонятно" (1927 г.)

Выступление на диспуте о постановке "Ревизора" в Государственном театре имени В.Мейерхольда 3 января 1927 г.

Выступление на диспуте "Леф или блеф?" 23 марта 1927 г.
Стихотворение "Слегка нахальные стихи товарищам из Эмкахи" (1928 г.)

Стихотворение "Письмо Татьяне Яковлевой" (1928 г.)

Стихотворение "Плюшкин. Послеоктябрьский скопидом обстраивает стол и дом" (1928 г.)

Стихотворение "Фабрика мертвых душ" (1928 г.)

Стихотворение "Екатеринбург-Свердловск" (1928 г.)

Тезисы доклада и программа выступления "Левой ЛЕФа!" 26 сентября 1928 г. в Москве, 29 сентября 1928 г. в Ленинграде, 14 января 1929 г. в Харькове

Выступление на обсуждении пьесы "Клоп" в клубе рабкоров "Правды" 2 февраля 1929 г.

Литература

1. Белый Андрей. Мастерство Гоголя: исследование / Андрей Белый. – М. ; Л., 1934. – 322 с.

2. Гордин А. "Оружия любимейший род" / А. Гордин // Ленинград. – 1940. – № 7–8. – С. 28–30.

3. Ильин О. Маяковский и Гоголь: Наблюдения над эстетикой и поэтикой Маяковского в свете гоголевской традиции / О. Ильин // Новая Волга. – Саратов, 1955.

Кн. 22. – 1956. – С. 179–193.

4. Кравец В. В. Тройка Гоголя в истолковании В.Хлебникова / В. В. Кравец // Гоголь и современность : мат. науч. конф. – К., 1994. – С. 108–114.

5. Кузьмин А. И. Маяковский и Гоголь / А. И. Кузьмин // Русская речь. – 1983. – № 4. – С. 18–22.

6. Маяковский В. Полн. собр. соч. : в 13 т. / В. Маяковский. – М., 1955–1961. Тексты цитируются по этому изданию: римская цифра указывает том, арабская – страницу.

7. Поликанов А. А. О сатирических традициях Гоголя и Щедрина в творчестве Маяковского / А. А. Поликанов // Ученые записки Шуйского пед. института. – 1956. – Вып. 3. – С. 3–47.

8. Трушевский С. Н. К вопросу о традициях передовой русской сатиры в творчестве В.Маяковского 1926–1930 годов / С. Н. Трушевский // Вчені записки Харківського бібліоінституту. – 1959. – Вип. 4. – С. 3–20.

9. Харджиев Н. Заметки о Маяковском / Н. Харджиев // Н.Харджиев, В. Тренин. Поэтическая культура Маяковского. – М., 1970. – С. 184–243.

10. Хлебников В. Творения / В. Хлебников. – М., 1987. – 734 с.

11. Чоботько А. В. Гоголевские традиции в творчестве В.Хлебникова: на примере "сверхповести" "Дети Выдры" / А. В. Чоботько // Язык и культура: V межд. науч. конф. – К., 1997.

Т. 4. – 1997. – С. 202–207.

12. Чоботько А. В. Эстетические рецепции творчества Н.Гоголя в прозе В.Хлебникова / А. В. Чоботько // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1997. – Вип. 9. – С. 92–96.

Метажанр и смысл или метажанр как смысл?

У статті мова йде про проблему літературного метажанру. Зачіпаються питання онтологічного статусу цього явища і його співвіднесеність з іншими феноменами мистецтва слова. А також розглядається когнітивна спрямованість смислового поля аналізованого поняття.

Ключові слова: метажанр, смисл, текст, автор, традиція, художня парадигма.

В статье речь идет о проблеме литературного метажанра. Затрагиваются вопросы онтологического статуса данного явления и его соотношенность с иными феноменами искусства слова. А также рассматривается когнитивная направленность смыслового поля анализируемого понятия.

Ключевые слова: метажанр, смысл, текст, автор, традиция, художественная парадигма.

The article explores the problem of literary metagenre and touches on the question of ontological status of this phenomenon and its relation to other phenomena of artistic word as well as studies the cognitive direction of the sense field of the analyzed concept.

Key words: metagenre, sense, text, author, traditions, artistic paradigm.

Литературоведческое теоретическое познание всякий раз непременно сталкивается с проблемными онтологическими ситуациями, требующими осмысления (или же переосмысления) основополагающих константных понятий (терминов) и явлений в той или иной отрасли филологии. "Слово как таковое" (по Р.Барту) – это Я-инстанция, интерпретируемая и как точка зрения, и как точка говорения.

Отвердевший "опыт традиции" (Г.Гадамер), естественно, накладывает свой ощутимый отпечаток на характер и содержание мыслительного ландшафта научных студий, на их понятийный аппарат и аналитический инструментарий. Как следствие, наступает момент методологической рефлексии, провоцирующей собой переоценку сциентического положения вещей. Возникновение определенного теоретического дискурса имеет совершенно принципиальное значение для научной оценки тех или иных феноменов литературы, в том числе и литературного метажанра. На настоящий момент сформировался уже богатый корпус литературоведческих исследований и прочтений, связанных с расширившимся полем применения названной теоретической

категории. Внешние причины, как можно заметить, довольно прозрачны и понятны: литературоведение (в его теоретизирующей ипостаси), используя методологический опыт других гуманитарных наук – в первую очередь философии, – пытается максимально оптимизировать собственные гносеологические потенции путем явных (открытых) или завуалированных (скрытых) понятийно-терминологических заимствований. Считать ли это всего лишь интеллектуальной "игрой в бисер" (Г.Гессе), покажет время, но общий вектор поиска заслуживает серьезного внимания, поскольку великолепно иллюстрирует собой "след смысла в бытии" (М.Бахтин) и достаточно убедительно показывает аксиологическую направленность "бытия-общения" (М.Гиршман).

Отталкиваясь от известного риторического вопрошания, произнесенного в свое время М.Гиршманом (правда, несколько по другому поводу и применительно к иной теоретической проблеме, но в данном случае это лишь точка отталкивания), попытаемся проговорить пролегомены (т.е. предварительные положения) используемого уже столь длительное время литературно-теоретического понятия (термина) с еще непроясненными структурно-функциональными характеристиками и отсутствием устойчивой содержательности (см., например, исследовательскую позицию Б.Иванюка, изложенную им в соответствующей словарной статье "Лексикону загального і порівняльного літературознавства" [1]). При всей основательности, с которой разработаны многие положения и дефиниции литературного метажанра, как законченная теоретическая система он далек от окончательного завершения. Постоянно меняющийся концептуальный "угол зрения" исследовательской теоретической мысли, как следствие, приводит к терминологической перегруженности (или же избыточности) самого слова "метажанр". Впрочем, и помимо этого допущения нельзя не видеть, что рассматриваемое понятие в каждом отдельном конкретном случае требует непременно соответствующей теоретической проблематизации и конкретизации [2].

Последовательно обращаясь к теоретическим аспектам литературного метажанра, ни в коей мере невозможно избежать того общего места, которое неизменно присутствует (соответственно, обнаруживается) во всех высказываниях о семантической наполненности данного понятия, – постоянной констатации особого положения (статуса) термина в научной картине мира.

Суммируя этот опыт, можно определенно говорить, во-первых, о месте метажанра в системе наиболее общих категорий литературоведения (род, жанр) и, во-вторых, о построении иерархической типологии. Вопрос тем самым переводится в другую теоретическую логику (или же логическую схему). Подобное представление, несомненно,

содержит в себе известную долю истины, но его практическая реализация весьма затруднена рядом причин объективного характера.

Если отрешиться от инерции традиционного мышления, тогда если не бесспорным, то, во всяком случае, заслуживающим пристального исследовательского внимания предстанет рассмотрение явления метажанра сквозь призму смысла. Здесь нетрудно уловить смену парадигмы логико-семантического анализа. Сама гипотеза смысла неизбежно возникает при всяком разговоре о данном явлении.

Как пишет отечественный теоретик литературы А.Кораблев: "Обретение смысла – это собрание множества разрозненных, не во всем согласующихся или даже взаимоисключающих фактов и мнений в единое целесообразное целое. Это результат работы творческого сознания, перспектива внутреннего, интуитивного видения, обращенного к всеобъемлющей сущности, к абсолютному центру всего сущего" [3]. Логическая неоспоримость тезиса об общей соотнесенности и связи всех относящихся к понимаемой ситуации явлений как центрального (ключевого) момента рассмотрения не вызывает никаких сомнений. Но обнаруживаемая "открытость существования" (Ж.Батай) литературного метажанра вызывает напрямую к насыщенному описанию или подробному комментированию конкретной онтологической ситуации.

Жесткость детерминистской, монологической логики подводит к мысли о двоякости (двусмысленности) оппозиции, ведь можно говорить о смысле как результате, итоге определенной деятельности и смысле как процессе. У А.Кораблева – "смыслопроявление" и "смыслопорождение", что говорит о литературе как знании о человеке и мире.

Генерирование смысла, порождение его напластований со стороны метажанра охватывает не только замысел художественного произведения (первопричину слова), но и непростые, диалогические взаимоотношения человека и мира в сложной, многопрофильной коммуникативной системе "автор – текст – читатель". В качестве показательного примера можно использовать творческую историю "Выбранных мест из переписки с друзьями" Николая Гоголя, где мощная авторская рефлексия достигает особой высоты и чистоты звучания в ее обращении к личностному, индивидуальному и общечеловеческому опыту. Нет необходимости напоминать, сколь сложной оказалась конвенциональная стратегия автора и к каким потерям это привело, в конечном счете.

Понятие "смысла" дает возможность преодолеть или обойти (а это уже иной вопрос) проблемы, которые возникают при исследовании категории "метажанр", представляет при этом определенные аналитические преимущества.

Во-первых, оно охватывает рассматриваемое явление как целостность, с учетом гносеологических, аксиологических, моделирующих, рецептивных, генетических, типологических и системных подходов к

рассматриваемому явлению. То есть, в таком случае "смысловой материал" (Б.Гаспаров) видится во всей его полноте и объемности.

Во-вторых, оно является "изначальным единством" (А.Кораблев), позволяющим рационально выстроить теоретический конструкт, не нарушая при этом привычных и устоявшихся терминологических границ.

В-третьих, термин "смысл" дает возможность увидеть (обнаружить) терминологические границы метажанра в ценностном поле литературы, где первичное накопление смыслов (дивергенция) переходит к построению сложных смыслов (конвергенция), где возникает эффект ушедшего смысла и утраченного смысла. История смысла видится здесь именно как "кумулятивное накопление смыслов" (И.Кондаков), формирующее собой определенную мыслительную традицию, с которой исследователю приходится считаться и учитывать ее метаязык.

В-четвертых, понятие "смысла" указывает на потаенную, незримую область генологических явлений искусства слова, связанную, прежде всего, с внутритекстовой аксиологией. В таком случае мы сталкиваемся с феноменом авторского смысла, зачастую глубинного, сокрытого, загадочного. Всем известна, например, формула "загадка Гоголя" с ее неоспоримой "утопией слова" (С.Гончаров).

В-пятых, это понятие подталкивает к иной постановке традиционной проблемы взаимоотношений "рода" – "жанра" и "автора", ибо акцентирует внимание исследователя-литературоведа на процессе выстраивания автором художественного смысла. По этой причине важен момент интерпретации человеческого присутствия, призванного быть обозначенным (маркированным) именно как художественная антропология автора.

Фиксируя мысль о том, что, как таксономическая единица, литературный метажанр в современном терминологическом словаре пока еще не имеет своего терминологического "гнезда", тем самым мы вынуждены признать его особые отношения с устоявшимися, традиционными категориями [4]. Скорее всего, необходимо признать то, что метажанр еще не является устоявшейся категорией исторической и теоретической поэтики. Поэтому всякий раз его маркеры (отличительные черты, признаки и характеристики) должны быть описанными, разъясненными со стороны исследователя-аналитика. Видимо, художественно-моделирующая сущность метажанра значительно более масштабна и рельефна; ее профиль более усложнен относительно устоявшихся, традиционных литературоведческих категорий. К тому же современная теоретическая мысль говорит о подвижности категорий исторической поэтики, их изменчивости в историко-литературном процессе. Смеею полагать, что и метажанр, в свою очередь, чутко реагирует на бытийные трансформации "точек зрения" в упоминаемой уже многовекторной коммуникативной системе "автор – текст – читатель".

В истории литературы тому масса примеров. Для нас в данном случае примечателен метажанровый опыт Гоголя, в основе которого открыто артикулируемое желание писателя выйти за пределы собственно художественного слова как такового. Думается, в данном случае приходится говорить именно об исторической подвижности, изменчивости онтологических и аксиологических границ собственно художественной литературы и ее метажанровой интерпретации. Время прodelывает селекцию смыслов. Важно уловить сам механизм этого процесса.

Нет нужды оговариваться, что проявленность (или присутствие) метажанра в той или иной историко-литературной ситуации возникает в связи с диалогической природой слова, призванного быть услышанным со стороны Другого и в гипотезисе правильно понятым и соответственно истолкованным, поскольку "слово – целостность, определяющая отношения человека и мира" (А.Кораблев). Именно этим вызвана гоголевская авторефлексия относительно уже написанного, созданного, сотворенного. Очевидно, метажанровое мышление требует от автора определенного автокомментария, метапозиции в бытийном поле литературы с ее изменчивым "горизонтом ожидания".

Если следовать логике этой мысли, то понятно, что всякий раз теоретический разговор о метажанре возникает и протекает в контексте большого диалога в большом времени. Модус существования (Р.Ингарден) литературного метажанра маркирован и, соответственно, предопределен гораздо большей универсальностью и динамичностью, нежели, например, литературный жанр. Как раз в этом случае формируется благоприятная почва для истинного понимания метажанра. Мысль-память (М.Хайдеггер) очерчивает горизонт бытия изнутри, в самой структуре литературного метажанра, что позволяет достаточно полно фиксировать его интеллигибельность, обнаруживать его присутствие (существование) в самом литературном поле.

Имеет смысл терминологически закрепить различие между метажанром и собственно жанром, а также литературным родом, исходя из того, что метаязык – это язык описания, "язык мысли" (Г.В.Лейбниц), требующий логико-семантического анализа явления. "Хрупкое мироздание" (М.Фуко) художественного слова напрямую связано с языком личности (М.Мамардашвили), поименованному в нашем случае автором. Сказанное подводит к мысли о том, что взаимоотношения авторской личности и жанровой модели мира и человека, в конце концов, и подводит к определенной метажанровой стратегии художника (автора, писателя).

Как показывает опыт, концептуализировать данную проблему сложно, находясь исключительно на теоретическом, абстрактном уровне исследовательской мысли. Наиболее приемлемой видится аналитическая ситуация, связанная с рассмотрением индивидуального

авторского кода в контексте отдельной художественной системы (парадигмы), объединенной именно метажанровым мышлением писателя. Эпистемологический редукционизм в этом случае минимален по сравнению с иными аналитическими стратегиями. Отваживаясь на это, именно так мысля метажанр, мы должны будем, прежде всего, обратить внимание на характер онтологии и аксиологии жанра в индивидуальной художественной системе автора, не уходя при этом от самой реальности текста.

Герменевтическая традиция видит и понимает смысл именно как истолкование, что в контексте нашего вопрошания можно интерпретировать как одновременное понимание метажанра и как процесса (искомый смысл) и как результата (истолкованный смысл). С большой долей вероятности можно предположить, что метажанр можно истолковывать как интерполяцию Слова на целостность и полноту жизни, предполагающую в итоге позицию всезнания.

Все сказанное выше носит характер общих предварительных соображений. Естественно, они могут быть уточнены или даже видоизменены. Но главное остается: в центре аналитического рассмотрения должно быть самоосмысление (авторerefлексия) автора, ориентированного на метажанровую стратегию творческого кода (поведения). Если литературный жанр предполагает "познание мертвой вещи" (М.Бахтин), то в отличие от него метажанр ориентирован на живую мысль смысла. Это в итоге позволяет в полной мере говорить о перспективности теоретического изучения данного явления.

Литература

1. См.: Лексикон загального і порівняльного літературознавства. – Чернівці : Золоті литаври, 2001. – С. 323–324.
2. Примером тому могут быть, например, аналитические приоритеты в данном вопросе в современных диссертационных исследованиях. Здесь можно указать на работы Т.С.Волковой "Проблема метажанра в лирике" (Киев, 1994), Ю.С.Подлубновой "Метажанры в русской литературе 1920 – начала 1940-х годов: Коммунистическая агиография и европейская сказка-аллегория" (Екатеринбург, 2008), Е.Л.Кирилловой "Мемуаристика как метажанр и ее жанровые модификации. На материале мемуарной прозы русского зарубежья первой волны" (Владивосток, 2004), О.С.Кудрявцевой "Жанры и метажанр сатиры: На материале 16-ой полосы "Литературной газеты" (Оренбург, 2005).
3. Кораблев А. Поэтика словесного творчества. Системология целостности / А. Кораблёв. – Донецк, 2001. – С. 101.
4. См.: Літературознавча енциклопедія : в 2 т. / автор-укладач Ю. І. Ковалів. – Київ : Академія, 2007. Т. 2. – 2007. – С. 30.

Міждисциплінарні витоки концептуального аналізу художнього тексту

У статті аналізуються шляхи просування поняття "концепт" у літературознавство: від зародження терміна в середньовічній філософії до сучасних форм концептуального аналізу.

Ключові слова: концепт, когнітивна поетика, лінгвокогнітивний та лінгвокультурологічний підходи, художній текст, концептуальний аналіз.

В статье анализируются пути продвижения понятия "концепт" в литературоведение: от зарождения термина в средневековой философии до современных форм концептуального анализа.

Ключевые слова: концепт, когнитивная поэтика, лингвокогнитивный и лингвокультурологический подходы, художественный текст, концептуальный анализ.

The advancement of Concept into the field of literary criticism is being investigated: starting from the generation of the term in medieval philosophy up to modern forms of conceptual analysis.

Key words: concept, cognitive poetics, cultural and cognitive-linguistic approaches, literary text, conceptual analysis.

Тенденції входження терміна "концепт" у літературознавство окреслились ще у 20-ті рр. минулого століття з початком формування "концептуально-культурологічного напрямку" (В.Зусман), котрий, завдячуючи статті С.Аскольдова "Концепт і Слово", виникає на перетині "лінгвістики, літературознавства, логіки, філософії, мистецтвознавства і культурології" (цит. за: [5, с. 5]).

Попри тривале ігнорування ідей С.Аскольдова, інтеграційні процеси в галузі гуманітарних і природничих наук кінця ХХ ст., стимулюючи пошуки загальнокультурних доміант, зумовили широке розповсюдження напівзабутого терміна – продукту дискусій середньовічних схоластів (П.Абеляр, Ф.Аквінат, І.Солсберійський та ін.) стосовно природи універсалій. Концепт з'являється в літературознавстві, збагачений нашаруваннями сенсів, вкладених у нього широким колом дисциплін, і постає, за влучним спостереженням В.Маслової, "старим та новим одночасно" [11, с. 25]. Відсутність єдиного визначення концепту, а також ряд інших термінологічних проблем (серед яких І.Калюжна виокремлює питання тотожності концепту і поняття, співвідношення концепту і слова/значення слова та ін. [6, с. 5]), пов'язані, таким чином, не

лише зі складною структурою аналізованого терміна чи суб'єктивним баченням його окремими науковцями, а і з міждисциплінарним потрактуванням, "ін'єкціями смислу", введеними у цей термін представниками різних галузей знань.

Тому, задля глибшого розуміння концепту, важливим видається встановлення низки дисциплін, котрі, використовуючи у своєму доробку зазначене поняття, сприяли його смислового збагаченню та виходу на терени літературознавства.

Відстеження руху концепту в напрямку літературознавчої термінології у контексті міждисциплінарної інтеграції кінця ХХ – початку ХХІ ст. і є **метою** нашої роботи.

Пояснюючи наявність конвергентних процесів з когнітологічної точки зору, Л.Богата наводить комплексні причини інтеграційних явищ [1, с. 54–55]. Фактичний збіг рівня складності об'єктів гуманітарної та природничої сфери призвів, з одного боку, до формування "синергетичної парадигми" наукових підходів, що успішно використовується у будь-якій галузі для аналізу відкритих нелінійних систем. З іншого боку, поява "кросдисциплінарних об'єктів дослідження" (свідомість, простір, час) у межах природничих та гуманітарних дисциплін вимагала, наголошує Л.Богата, застосування цілковито відмінних методологічних засад [1, с. 55].

В основі інтегративного підходу В.Зусман виокремлює дві взаємозалежні категорії, одна з яких – це цінність "потенційного – певної смислової спрямованості", "можливості породження сенсу". Іншою, слідом за І.Стенгерсом, дослідник вважає побудову "концептуальних засад динамічних явищ навколо понять динамічної нестійкості" (цит. за: [5, с. 5]).

Метою міждисциплінарної інтеграції постає, таким чином, на думку В.Зусмана, дослідження разом із наявним також потенційно можливого сенсу, що породжується "нестабільними динамічними та відкритими знаковими комунікативними системами" [5, с. 5], серед яких В.Зусман насамперед виокремлює культуру.

Культура як світ сенсів вкладених людиною у власну діяльність [10, с. 18], укорінена в сфері природної мови, яка, своєю чергою, становить одну з "найвищих форм прояву культури" [4, с. 64]. "Всі тонкощі культури народу відбиваються в його мові" [10, с. 3], – зауважує В.Маслова, підкреслюючи мовну унікальність та етноспецифічність, пов'язану з різними для кожного мовного простору моделями та засобами відображення довколишнього світу.

Зростання інтересу гуманітарних галузей знань до "мовного питання" у ХХ ст. фіксується багатьма дослідниками (А.Григор'єв, Ю.Степанов, Г.Степанов, О.Маслова та ін.). Водночас тривалий розгляд мови у межах системно-структурного підходу як абстрактної, автономної, ізольованої системи акцентує наявність ряду проблем, зокрема, –

невідповідності "смислу" та "значення" мовних виразів. Логічні дослідження виявили, що, на відміну від значення, котре пов'язане з об'ємом поняття, смисл розташований у зовсім іншій площині змістових характеристик предмета чи висловлювання [4, с. 64].

Спроби пояснити "дивну природу смислу" (який згодом складатиме сутність концепту – О.Маслова [11, с. 25]), знаходять ще у пам'ятках античних стоїків, котрі ввели поняття "лектон" (прикметник від дієслова "розмовляти") на позначення не мовленнєвого процесу, а того, що за ним приховано, що "мається на увазі" (А.Лосев) [4, с. 64]. Лектон при цьому розглядають як самостійну проміжну інстанцію, котра опосередковує суб'єкт і об'єкт мовлення. Включення висловлювання у текст сприяє збільшенню повноти лектона, і, на думку Ю.Степанова, зрештою призводить до позбавлення сутності повноти змісту та отримання нею лише контекстуального вираження, котре прагне до нескінченності [4, с. 64–65].

Ю.Степанов порівнює лектон із сучасним логічним терміном "інтенціонал", який, не відповідаючи жодному денотату чи референту, виступає, однак, носієм смислу. Подібно до лектону, інтенціонал речення у сучасному розумінні "вищий за істину чи неправду, є загальнішим (...) – власне, тим, що стоїки називали "байдужим" [17, с. 145].

Неспроможність системно-структурної лінгвістики кінця 70-х – початку 80-х рр. дати відповіді на ряд питань, пов'язаних з накопиченим мовним матеріалом, ініціювала нові лінгвістичні пошуки. Попри врахування потенційних можливостей незалежного розгляду системи мови, більшість сучасних лінгвістів піддають сумніву цінність такого аналізу, повертаючись до сформульованої ще Аристотелем ідеї мовної неавтономії [11, с. 20–21]. Мова як національний культурний код, а не лише як засіб пізнання і комунікації, – принцип, фундамент якого був закладений працями А.Потебні, В.Гумбольдта та інших вчених, – стає визначальним у XXI ст. [10, с. 3].

Утверджена антропоцентрична парадигма, повернувши людині центральне місце у мовних дослідженнях, ініціювала зсув інтересів науковців зі структури мови на особливості та результати її використання. Адже провідною ознакою антропоцентризму, за спостереженням О.Кубрякової, є інтерпретація наукових об'єктів відповідно до їх значення та ролі для суб'єкта (цит. за: [11, с. 21]). Мова при цьому видається "базовою конститууючою характеристикою людини" [10, с. 8]. "Якби мова не втручалася в усі розумові процеси, – пише О.Маслова, – якби вона не була здатною створювати нові ментальні простори, то людина б не перетнула кордону безпосередніх спостережень. Текст (...) відображає рух людської думки, будує можливі світи, викарбовуючи в собі динаміку думки та способи її представлення за допомогою мовних засобів" [10, с. 8].

Наслідком упровадження антропоцентричної парадигми стала поява двох взаємопов'язаних лінгвістичних напрямів – когнітивної лінгвістики, що відносить мову та культуру до форм свідомості [11, с. 24], і лінгвокультурології, базовими поняттями якої є інформація та процеси її обробки людським розумом та яка, відповідно до В.Телія, має бути орієнтована на "культурний фактор у мові та мовний фактор у людині" [10, с. 8].

Основою когнітивної лінгвістики традиційно вважають когнітологію – "парасолькову дисципліну" [8, с. 15], котра поєднала досягнення й інтереси логіки, філософії, психології та, власне, лінгвістики на базі поняття "концепт" – "одиниці пізнання та осмислення світу" [14, с. 51].

Ш.Кварацхелія у дисертації, присвяченій концептуальному моделюванню мовного образу дитини в англійській реалістичній прозі XIX ст., зауважує наявність 4-х варіантів когнітивізму. За спостереженнями дослідниці, пошуки когнітології спрямовані у бік:

- аналізу особливостей ментальних процесів людини;
- пояснення координаційних механізмів між стимулами і реакціями людського розуму;

- порівняння афективних та когнітивних явищ;
- акцентуації суб'єкта як ініціатора власних вчинків [8, с. 14]. Когнітивна лінгвістика, яку Ш.Кварацхелія вважає провідною дисципліною когнітивного циклу, представлена за кордоном досягненнями Дж.Лакоффа, М.Джонсона, Ч.Філмора, Дж.Міллера, Р.Джекендоффа, Л.Талмі..., а в Україні та Росії – роботами С.Жаботинської, В.Маслової, О.Кубрякової, А.Бабушкіна, З.Попової, І.Стерніна та ін. [2, с. 1].

Досліджуючи закономірності організації і функціонування ментально-мовного інформаційного простору, когнітивна лінгвістика спрямована на відтворення шляхом комплексного (лінгвістичного, семіотичного, культурологічного) аналізу [8, с. 19] концептуальної картини світу, що акумулює досвід процесів пізнання і результатів людської діяльності [2, с. 1]. Оскільки базовим поняттям когнітивної лінгвістики є свідомість, то мова, переконаний С.Воркачов, – лише засіб забезпечення доступу до розумових процесів. З метою підтвердження такої ідеї С.Воркачов наводить міркування Г.Вежбицької щодо можливості дістатися думки лише через посередництво слова [3, с. 13]. Водночас аналіз мови – провідної форми організації мислення являє собою мету когнітивної лінгвістики [8, с. 17]. Згідно з припущенням А.Баранова та Д.Добровольського, яке поділяє Ш.Кварацхелія, акцентуація винятковості категорії знання усуває протиріччя між лінгвістичними та екстралінгвістичними факторами, дозволяючи використання єдиного термінологічного апарату для характеристики "знань різних типів" [8, с. 16]. Концепт при цьому постає "інструментом структурування будь-яких смислів" [3, с. 12].

Інше відгалуження лінгвістики (етнолінгвістики – В.Яковлева [20, с. 94]) – лінгвокультурологія – сформувалася у 90-х рр. ХХ ст. на базі ідеї про міцний взаємозв'язок мови та культури, – ідеї, укоріненої в поглядах Вільгельма фон Гумбольдта стосовно "просякнутості" змістового боку мови "народним духом" [8, с. 17]. Аналіз мови як виразника специфічної національної ментальності, а також дослідження способів втілення, зберігання та передачі культурної інформації стають предметом уваги представників фразеологічної школи В.Телія, Ю.Степанова, В.Маслової, А.Аругюнової, В.Воробйова, В.Шаклеїна та ін. [10, с. 9]. Мова в лінгвокультурологічному розумінні, на відміну від свого значення у когнітивній лінгвістиці, є важливою складовою культурного процесу, а не лише засобом сприйняття [3, с. 13].

Зв'язок мови і культури, говорить О.Маслова, має здійснюватись за рахунок існування проміжного утворення, котре б дозволило співвіднести і описати дві різні семіотичні системи [11, с. 21]. Такою категорією лінгвокультурологи, наслідуючи когнітологів, вважають концепт, укорінений в свідомості людини, з одного боку, як особлива ментальна структура, оперативна одиниця знання, а з іншого – як "жмуток культурного середовища" [18, с. 42].

Виокремлення концептології з лінгвокультурної площини у самостійну наукову галузь відбувається через модифікацію компонентів у складі тріади "мова, культура, особистість" (Е.Бенвеніст), де останній елемент редукується до свідомості, а саме – до її концептуального наповнення [3, с. 26]. У сфері концептології розрізняють два взаємообумовлених підходи: лінгвокультурологічний (Ю.Степанов, В.Кононенко, В.Карасик, Г.Слишкін, Р.Кісь, С.Воркачов, В.Маслова, Г.Вежбицька, Є.Бартмінський) та лінгвокогнітивний/семантико-когнітивний (Я.Яремко (З.Попова, Й.Стернін, О.Бабушкін, М.Болдирєв, О.Лукашевич, Г.Бикова...)) [21, с. 60]. Більшість науковців (Ю.Прохоров, Є.Кубрякова, Я.Яремко, М.Маслова, В.Карасик та ін.) вбачають відмінність між зазначеними напрямками лише у спрямованості векторів стосовно індивіда [15, с. 24], підкреслюючи, що "семантико-когнітивний підхід з його параметрами дії "від культури до свідомості" є продовженням лінгвокультурологічного "від мови до культури" [21, с. 60]. Об'єднання згаданих параметрів відбувається у межах когнітивного дискурсу, провідною характеристикою якого О.Кубрякова вважає ймовірність адекватного зображення кожного явища лише "на перехресті когніції і комунікації" (цитовано за: [21, с. 60]).

Подібність інтересів лінгвоконцептології та міжкультурної комунікації підкреслює і С.Воркачов. Етнічний менталітет є об'єктом дослідження обох зазначених дисциплін, і тільки процес міжнаціонального діалогу висвітлює специфіку лінгвоконцептів [3, с. 26]. Проте

міжкультурна комунікація фокусується переважно на подоланні можливих лінгвокультурних непорозумінь, а увага концептології спрямована на виявлення "лінгвоспецифічних характеристик менталітету" шляхом аналізу його концептуальної складової [3, с. 27].

Усвідомлюючи комунікацію як провідний об'єкт культурології, В.Зусман пропонує літературознавче дослідження тексту в концептуально-культурологічному аспекті. Структура тексту (артефакту), котрий є результатом спільної творчої діяльності автора і читача, містить закладене творцем ядро та вільну зону, наповнювану смисловим потоком з боку реципієнта [5, с. 7]. Процес культурної комунікації та зміна доби завжди провокують переакцентуацію смислів у системі "виробник – артефакт-споживач", адже нові групи реципієнтів постійно долучаються до діалогу з текстом. Новоутворена система, наголошує В.Зусман є "потенційною і динамічною"; імовірно суттєве розходження з первісним задумом [5, с. 7].

Через посередництво артефакту культурні традиції і реальність завжди впливають на кожну ланку комунікативної системи, у тому числі і на художню мову.

Проблема співвідношення мовних знаків та об'єктів навколишнього середовища давно є пріоритетною в гуманітарній сфері, зокрема, в літературознавстві. Концепція цілковитої автономії художнього твору проголосила самоцінність моделюючої його мови, водночас "аналіз мови, – пише Г.Степанов, – почав дорівнювати аналізу самої дійсності" [16, с. 127]. Науковець вважає такий підхід реакцією на позитивізм, котрий "відокремив вивчення літератури від вивчення мови" [16, с. 127]. Аналізуючи укорінену в позитивістській доктрині теорію лінгвістичного ідеалізму П.Стронсона (яку можна порівняти з гіпотезою Е.Сепіра – Б.Уорфа про структурування мовою світу), Г.Степанов доходить висновку, що "рух літератури назустріч лінгвістиці став сприяти врешті-решт не злиттю, а розмежуванню цих дисциплін у сфері аналізу художніх творів", і стимулював необхідність уточнення літературознавчого апарату [16, с. 127]. Адже перенесення інтересів літературознавства з мови як замкненої знакової системи на мовленнєві утворення – продукти комунікативних актів – передбачає перегляд правомірності застосування до аналізу тексту суто лінгвістичних методів (котрі видавалися цілком доцільними при трактуванні мистецтва слова як семіотичного об'єкта) [16, с. 127]. Спираючись на думку В.Звегінцева про неспроможність абсолютизованого лінгвістичного методу адекватно відобразити обидві сторони "двоїстого об'єкта лінгвістики", Г.Степанов наголошує на необхідності заміни другого елементу у формулі "текст – мова" на "текст – мовлення" [16, с. 128]. Оскільки комунікативний процес провокує постійну пульсацію та перекодування змісту слова – "найефективнішого

архіватора культурних смислів" [3, с. 7], то зростання зацікавленості науковців у "змістовому боці мови" [16, с. 128] виглядає органічним. Г.Степанов, Н.Арутюнова інтерпретують появу такого інтересу як відлуння ідей про "якісно нові взаємовідносини лінгвістики та логіки", пов'язані зі зверненням до "прагматичного аспекту мовленнєвої діяльності", з наданням реченню статусу мовного знаку [16, с. 128]. Найбільш розповсюдженою тут Г.Степанов вважає денотативну (референтну) концепцію, орієнтовану на пошуки зв'язків між позамовною діяльністю і висловлюванням [16, с. 128]. Цю ідею, однак, піддає сумніву Л.Чернейко, зауважуючи ймовірність втрати текстом його провідної характеристики – автореферентності – через "виведення змісту ("сфери денотатів") за межі мови твору" [19, с. 450].

У будь-якому випадку акцентуація смислової сторони висловлювання передбачає звернення до концептуального аналізу, котрий розуміється В.Кононенком ширше, порівняно з аналізом семантичним. Адже, маючи за ціль встановлення смислу – центру угруповання слів, концептологи звертаються також і до слова, що, зрештою, є репрезентантом самого концепту [9, с. 6–7].

При цьому науковці не заперечують і ролі семантичного аналізу, оскільки кожна "спроба моделювання (...) простору літературного твору видається культурно значущою як формалізація одного з варіантів його розуміння, а конкретні методи обробки цього простору дозволяють перетнути кордон між літературознавчою та мовознавчою видами наукової діяльності, поєднуючи їх у філологічну" [19, с. 450].

Наслідком підвищеної уваги до семантичного простору художнього тексту О.Кагановська вважає стрімкий розвиток лінгвопоетики (представлена працями О.Воробйової, Т.Радзієвської, Л.Белехової та ін.) [7, с. 1]. За спостереженнями О.Кагановської, концептуальна організація твору, визначена опосередкованістю відношень мовних знаків та об'єктів дійсності синтактикою і прагматикою, потребує специфічного підходу. Предметом уваги лінгвопоетики стають "проблеми взаємозв'язку мовних і мовленнєвих явищ художньої комунікації", а також – особливості "кореляції семантики, прагматики та синтактики в їхньому художньому вимірі" [7, с. 1].

Згодом ідеї когнітології про існування індивідуально-авторської, віддзеркаленої у мовному просторі художнього тексту картини світу ініціюють появу нової галузі лінгвопоетики – поетики когнітивної. В центрі інтересів науковців опинилась мовна особистість письменника, що спричиняє прагнення "розкрити ідіостилі митців слова з урахуванням співвідношення етнокультурного та індивідуально-авторського в тезаурусі творчої особистості" [13, с. 215].

Черговий етап розвитку поетики (провідні віхи її еволюції окреслені О.Воробйовою: від універсалістської поетики Аристотеля – через

морфологічну епохи романтизму та більш пізню – структурну – до сучасних тенденцій) традиційно пов'язують з науковими пошуками Р.Цура [13, с. 216]. Причини виникнення своєї теорії Р.Цур обумовлює недосконалістю існуючих аналітичних методів. Наявність, з одного боку, імпресіоністично налаштованих критиків, занурених у вивчення ефектів літературного джерела, які, проте, ігнорують його структуру, а з іншого – структуралістів, котрі, попри досконале опрацювання форми, не звертають уваги на значення тексту, призвело до появи когнітивної поетики, одночасно укоріненої і в структуру тексту, і в його поетичні впливи [22].

В.Ніконова, поділяючи ідеї Р.Цура, робить висновок, що поширенню методики комплексного поетико-когнітивного аналізу сприяли:

- специфічність концептів – виразників авторського світобачення у когнітивних дослідженнях художньої семантики, порівняно з концептами, які є об'єктами розгляду когнітивної лінгвістики і лінгвокультурології;

- обмеженість можливостей суто когнітивних досліджень, їх відірваність від культурно-історичного, літературного і біографічного контексту твору [13, с. 216]. Основним завданням когнітивної поетики В.Ніконова визначає вихід через аналіз концептів авторської художньої системи на психологічний портрет письменника, відстеження принципів реконструкції картини світу митця.

В.Маслова, назвавши художній текст джерелом естетичної, мовної та культурної інформації, надає перевагу лінгвокультурологічному напрямку його тлумачення. Відмінність методу від біографічного чи текстологічного коментаря полягає, за В.Масловою, у підході до тексту як до ідейного осередку з власним культурним буттям, що знаходить віддзеркалення у фіксованому мовному середовищі [11, с. 22]. Підкреслюючи взаємообумовленість методологічних засад лінгвокультурології та когнітивної лінгвістики, В.Маслова уточнює цілі обраного нею методу інтерпретації художнього тексту: "через аналіз мовних одиниць проникнути в систему смислів, котрі відбивають культурну специфіку менталітету народу" [11, с. 24], – таким чином, метою фактично стає розгляд національної концептосфери.

У межах концептуального підходу до художнього тексту виокремлюють також порівняльну концептологію. Її відмінність від порівняльного літературознавства В.Зусман бачить у спрямованості на інтерпретацію концептів – виразників різних культурних ланок (тоді як предметом традиційної компаративістики "є весь розвиток світового письменства" [5, с. 31]. При виборі порівняльного методу має бути врахована і принципова співвіднесеність літературних явищ (у випадку компаративістики) при потенційній неможливості здійснення адекватного перекладу національних концептів. Найбільшу проблему, з точки

зору В.Зусмана, становить процес співставлення концептів, котрі базуються не на поняттях, а на уявленнях, оскільки такі концепти потребують для свого розкриття аналізу "асоціативно-вербальної мережі конкретної мови" [5, с. 47]. Враховуючи вищезазначене, цілком справедливим є твердження О.Кагановської, що дослідження "концептуальної організації художнього тексту передбачає, насамперед, вивчення текстових концептів" [7, с. 1]. Водночас тлумачення текстового/художнього концепту як поняття ініціює увагу до загальної категорії "концепт", задля з'ясування доцільності уточнення терміна під час аналізу художнього тексту. Це і становитиме предмет подальших розвідок.

Висновки:

1. Активізація середньовічного терміна "концепт" в термінології широкого кола дисциплін відбулася внаслідок міждисциплінарних процесів та ініційованого ними пошуку загальнокультурних домінант.

2. Визнання комунікативної природи художньої літератури передбачає звернення до концептуального аналізу, укоріненого в компаративістиці (В.Зусман). Тут слід враховувати неможливість досконалої інтерпретації концепту, що формується "по той бік граматики" – у просторі людської душі [12, с. 469].

3. Вихід концепту на літературознавчі обрії опосередкований досягненнями когнітивізму (враховуючи спорідненість досліджуваного терміна та мислення [4, с. 67]), а також лінгвістичних напрямів (через вербальне вираження текстового концепту).

Література

1. Богатая Л. Н. Понятие и концепт как инструменты проявления рационального и иррационального / Л. Н. Богатая // Вісник. – Д., 2008. – Вип. 17. – С. 54–59.

2. Бондаренко О. С. Концепти "чоловік" і "жінка" в українській та англійській мовних картинах світу : автореф. дис.... канд. філ. наук : спец. 10.02.17 / Бондаренко Олександр Сергійович. – Донецьк, 2005. – 19 с.

3. Воркачев С. Любовь как лингвокультурный концепт : монография / С. Г. Воркачев. – М. : Гнозис, 2007. – 285 с.

4. Григорьев А. А. Концепт и его лингвокультурологические составляющие / А. А. Григорьев // Вопросы философии. – М. : Наука, 2006. – № 3. – С. 64–76.

5. Зусман В. Г. Диалог и концепт в литературе. Литература и музыка / В. Г. Зусман. – Нижний Новгород, 2001. – 168 с.

6. Калюжная И. А. Концепт "детство" в немецкой и русской лингвокультурах : дисс.... канд. фил. наук : спец. 10.02.20 / Калюжная Ирина Анатольевна. – Волгоград, 2007. – 229 с.

7. Кагановська О. М. Текстові концепти художньої прози: когнітивна та комунікативна динаміка (на матеріалі романістики середини ХХ сторіччя) :

автореф. дис.... доктора філ. наук : спец. 10.02.05 / Кагановська Олена Марківна. – К., 2003. – 32 с.

8. Кварацхелия Ш. М. Концептуальное моделирование языкового образа ребенка : автореф. дисс. ... канд. фил. наук : спец. 10.01.04 / Кварацхелия Шорена Михайловна. – М., 2007. – 234 с.

9. Кононенко В. Концепти українського дискурсу : монографія / Віталій Кононенко. – Київ–Івано-Франківськ, 2004. – 248 с.

10. Маслова В. А. Лингвокультурология : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В. А. Маслова. – М. : Издательский центр "Академия", 2001. – 2008 с.

11. Маслова В. Поэт и культура: концептосфера Марины Цветаевой : учеб. пособие / В. А. Маслова. – М. : Флинта: Наука, 1985. – 335 с.

12. Неретина С. Пути к универсалиям / Светлана Неретина, Александр Огурцов. – СПб. : РХГА, 2006. – 1000 с.

13. Ніконова В. Г. Поетико-когнітивний аналіз драматичного тексту : художній концепт / В. Г. Ніконова // Вісник. – Д., 2008. – Вип. 14. – Т. 16, № 11. – С. 215–220.

14. Ніконова В. Г. Художній концепт: поетико-когнітивний підхід / В. Г. Ніконова // Вісник. – К., 2006. – Т. 9, № 2. – С. 51–59.

15. Прохоров Ю. Е. В поисках концепта / Ю. Е. Прохоров. – М. : Флинта: Наука, 2008. – 176 с.

16. Степанов Г. В. Язык. Литература. Поэтика / Г. В. Степанов. – М. : Наука, 1988. – 382 с.

17. Степанов Ю. С. В трехмерном пространстве языка (Семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства) / Ю. С. Степанов. – М. : Наука, 1985. – 335 с.

18. Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры / Юрий Степанов. – М. : Академический проект, 2001. – 989 с.

19. Чернейко Л. О. Смысловая структура художественного текста и принципы ее моделирования / Л. О. Чернейко // Коммуникативно-смысловые параметры грамматики и текста. – М., 2002. – С. 449–460.

20. Яковлева В. Б. Концепт як базова одиниця лінгвокультурології (на прикладі етнокультурного концепту МАТИ) / В. Б. Яковлева // Лінгвістичні дослідження. – Х., 2007. – Вип. 23. – С. 93–100.

21. Яремко Я. П. Стратифікація концепту / Я. П. Яремко // Мовознавство. – К., 2009. – № 1. – С. 60–69.

22. Tsur Reuven. Aspects of Cognitive Poetics [Електронний ресурс] / Reuven Tsur. – Режим доступу:

<http://www2^c.edu/~richarad/lcb/fea/tsur/cogpoetics.html>. – Назва з екрану.

УДК (477.51)"16/17"

С.В.Щербина

Кравецькі та ткацькі цехи на території Північного Лівобережжя у XVII – на початку XVIII ст.

Стаття присвячена історії кравецьких і ткацьких цехів на території Північного Лівобережжя у другій половині XVII–XVIII ст. Проаналізовано законодавчу базу ремісничих корпорацій, висвітлено традиції, права та обов'язки їх членів.

Ключові слова: Північне Лівобережжя, ремесло, цех, кравець, ткач.

Статья посвящена истории цехов портных и ткачей на территории Северного Левобережья во второй половине XVII– XVIII вв. Проанализирована законодательная база ремесленных корпораций, раскрыты традиции, права и обязанности их членов.

Ключевые слова: Северное Левобережье, ремесло, цех, портной, ткач.

The article is devoted to the history of the tailor's and weaver's guilds on the territory of the Northern Left-bank Ukraine in the second half of XVII–XVIII centuries. The legislation base is analyzed in this article. The particular attention is paid to the rights and duties of the craft guilds.

Key words: Northern Left-bank Ukraine, craft, guild, tailor, weaver.

Цехова організація ремесла на території Північного Лівобережжя набула поширення після отримання містами регіону магдебурзького права у середині XVII ст. Галузева структура ремісничих корпорацій XVII–XVIII ст. була досить строкатою і зорієнтованою на потреби тогочасного суспільства. Досить поширеними у містах і містечках Північного Лівобережжя були ремісничі спеціальності, пов'язані з виготовленням одягу та взуття. Виготовлення тканин, пошиття одягу, черевиків та чобіт поступово витіснялося зі сфери щоденних домашніх турбот. О.Компан нарахувала у цій галузі близько тридцяти професій, зазначивши, що цей перелік при більш ґрунтовному дослідженні може поповнюватись [1, с. 169–170]. Найбільш поширеними і розвиненими галузями в регіоні були кравецтво, ткацтво та шевство.

У другій половині XVII–XVIII ст. зі зростанням попиту та потреб населення Північного Лівобережжя, на території якого існували Чернігівський, Ніжинський, Стародубський та Київський полки, поглиблювалась

спеціалізація ткацького ремесла. З'явилися ремісники, які ткали полотно, рушники та скатертини, виготовляли вироби з вовни або сукно для свиток та попон. Ткацтво перебувало на досить високому рівні розвитку, незважаючи на те, що воно було поширене здебільшого у формі домашнього промислу. Шкіряне виробництво поділялась на чинбарство – вичинку шкіри, кушнірство – виготовлення хутряного одягу, шевство – пошиття взуття і лимарство – виробництво збруї. Кравецькі цехи зазвичай об'єднували усіх ремісників, які "працювали голкою" – шили одяг, вишивали, плели панчохи та рукавички.

У Чернігові універсалом Д.Многогрішного 26 червня 1665 р. був затверджений ткацький цех [2, арк. 23]. У 1689 р. чернігівський війт Г.Яхимович разом з урядовцями магістрату затвердили існування цеху – шаповальського цеху, до якого входили шаповали, пилники, коцники, панчішники і рукавичники [2, арк. 28–28 зв.]. Наприкінці XVIII ст. у Чернігові, за даними О.Шафонського, кравецький цех, що об'єднував кушнірів і шапкарів, налічував 30 майстрів, 4 підмайстрів та 20 учнів; ткацький – 6 майстрів, 4 підмайстри та 1 учень; шевський – 46 майстрів, 32 підмайстрів та 28 учнів [3, с. 293–303].

Мешканці Седнева, за О.Шафонським, "хліборобством і скотарством мало вправляються, а більше займаються обробкою шевських шкір" [3, с. 318]. У XVII ст. в містечку діяли кравецько-кушнірський та шевський цехи [4, с. 78], які у 1767 р. об'єднували 44 кожум'як, 31 шевця, 18 кравців і 5 шаповалів [5, с. 86].

У Березному 24 травня 1647 р. місцевий урядник І.Котельницький санкціонував створення кравецько-кушнірсько-шевського цеху. У привілеї чітко зазначалось, що "когда ремесла сего будучи ремесник и не робит, в мисте его не держать" [5, с. 94–95]. У 1670 р. чернігівський полковник І.Лисенко затвердив статут Березнянського ткацького цеху [6, с. 57]. В універсалі підкреслювались обов'язковість допомоги "церкви Божой" та звільнення від повинностей – "жеби без вшеляких вымовок, ткачи во всей волости березовской жиючие, ку належним доходам вшеляких датков ис повинности не вимеряли" [5, с. 95–96]. Найбільш численним був місцевий шевський цех, до якого згодом приєдналися ковалі.

З припису Любецької сотенної канцелярії 1748 р. відомо про існування тут "годов близь двадцяти" кравецького і ткацького цехів, які, зокрема, переймалися "снабдением свечами, вином и ладаном" місцевих церков [7, арк. 1–2].

Від 1634 р. у Ніжині існували ткацький і ковальський цехи [8, с. 371]. У 1669 р. представники місцевих кушнірського і шевського цехів звернулись до царського уряду з проханням видати конфірмаційні грамоти, замість тих, що згоріли під час пожежі 1668 р. [9, с. 315].

Також у XVII–XVIII ст. кравецькі, ткацькі та шаповальські цехи існували у Мені [10, с. 68], Сосниці [11, с. 31], Ропську [12, с. 282].

Характерним явищем для місцевих жителів Батурина було поєднання занять ремеслом і хліборобством. У 20-х рр. XVIII ст. місцеві ремісники об'єднувались у шевський, кравецький та ткацький цехи. Найбільш численними були корпорації шевців – 38 дворів та кравців – 28 дворів [13, с. 76–78]. У 1750 р. до Батуринського шевського цеху входили Я.Лесенко, К.Оксененко з братом, Стефан (Вакулин зять), І.Горбаневець з братом, Л.Гарасименко, Т.Попок з синами, Г.Базавлей з зятем, М.Бондаренко, П.Бондаренко, П.Рубан з шурином, Ф.Воскобойник, І.Андрущенко, вдова Н.Допиха, С.Селиченко, Я.Попельник, М.Шклярєнко, І.Харевський та члени цеху, "не умеющие ремества" – Д.Мохно, вдова Киселиха, вдова Мощиха, А.Булда, Ф.Бондар, О.Шевченко, вдова Каплиха й З.Дорофеєнко [14, с. 140–141].

У 1660 р. кравецькі кравці й кушніри об'єдналися у "кравецьке братство", яке налічувало 40 ремісників. Наприкінці XVII ст. кравецький цех Кролевця не мав власного подвір'я, і для вирішення цехових справ ремісники змушені були збиратися вдома у цехмістра [16, с. 32]. У другій половині XVIII ст., крім того, в у місті функціонував ткацький цех, створений наприкінці XVII – на початку XVIII ст. [17, с. 12].

У Коропі протягом XVIII ст. існували шевський, кравецький і шаповальський цехи [18, с. 156; 151, с. 31–32]. До нашого часу у Чернігівському історичному музеї імені В.В.Тарновського збереглися цехові книги Коропа, які свого часу потрапили до Чернігівської губернської вченої архівної комісії у 1902 р. [19, с. 1], – "Книга Коропського сапожницького цеху" [20] та "Книга Коропського кравецького і кушнірського цеху" [21].

Здавна існували ткацький, кравецький і шевський цехи у Борзні [22, с. 143]. У 1695 р. цехмістрам Борзенських різницького та кравецького цехів було надано дозвіл "за призволением и порадою межи всеми ими згодне и полюбовне учиненною, до единого цеху скупившись и соединившись, ремеслницкий свой для wsparтя до церкви божественной потребных речей ... завести порядок" [23, с. 305].

На території Північного Лівобережжя у XVII–XVIII ст. кравецькі, ткацькі і шевські цехи існували не лише в містах, але й у містечках з порівняно невеликою кількістю населення. Показовою у даному відношенні було містечко Олишівка. Через неродючі ґрунти умови для заняття землеробством тут були несприятливі, відтак мешканці містечка, як правило, займались ремеслом і об'єднувались у цехи. Провідне місце з-поміж них належало шевському цеху. Крім того, тут працювали 148 чоботарів, 32 ткачі, 7 кравців, 38 кушнірів [22, с. 105–106]. У XVIII ст. у містечку Вороніж місцеві ремісники входили до ткацького цеху. Записи у цеховій книзі свідчать про благодійницький напрям діяльності й підтримку церкви [24, арк. 30]. У 1715 р. ніжинський полковник Л.Журавовський підтвердив привілеї на існування цеху в містечку Івангород,

який об'єднав ткачів, шевців і кравців [5, с. 293; 229, с. 129]. В об'єднаному універсалі зазначалось, що внаслідок втрати автентичних документів під час пожежі виникла потреба захистити економічні привілеї корпорації, убезпечити ремісників від обтяжливих повинностей [5, с. 293]. У середині XVIII ст. у Нових Млинах існувало 3 цехи – ткацький, чоботарський, кравецький [5, с. 294].

У великому ремісничо-торговому місті Стародуб у 1688 р. було затверджено "ремесла ткацького в городе нашем товариство". В універсалі підкреслювалась необхідність "до церкви святителя иерарха Христова Николая ... выставоваты свечу", детально регламентувались правила вступу до цеху, заборонялось займатись ремеслом без вступного внеску у розмірі "грошей готовых коп три, воску фунты два, ладану тож фунты два, горилки два кгарцы, четьри шаги вступку и полбочки для братства пива". Виняток було зроблено для челяді, "котрая незборонно через найми обиклие мает мети виживание" [25, арк. 19]. У Стародубі в 1781 р. до кравецького і кушнірського цехів входили 36 ремісників; до шевського – 91 ремісник; до ткацького – 13 ремісників; до шаповальського – 31 [12, с. 38].

У другій половині XVIII ст. у Почепі члени кравецького, ткацького і чоботарського цехів "единственно своим ремеслом и питаются и, как их мастерства простые, то они каждой свою работу продают в сем же городе на торгах и ярмонках" [12, с. 175]. У Семенівці ремісники об'єднувались у кравецький, шевський і ткацький цехи, причому "доход с тех цехов по давнему владелческому установлению собирают между собою и отдают на реставрацию церквей" [12, с. 270].

У Козельці, який у XVII–XVIII ст. являв собою значний ремісничо-торгівельний осередок, однією з найбільш розповсюджених ремісничих спеціальностей було шевство [26, с. 98]. 1 квітня 1661 р. Я.Сомко надав конфірмаційний універсал Козелецькому шевському цеху, в якому йшлося про правила обрання цехмістра ("брата з мижі себе волним обрати за цехмістра, кого они улюбятъ, и оного цехмістра повинни они слухат як найстаршого их належит" [27, с. 199–200]) та підтверджувались привілеї (захист від партачів, звільнення від "сторожи туремной" та надання підвод), надані ще за Б.Хмельницького [28, с. 246]. За даними Переписних книг 1666 р., ця корпорація об'єднувала 25 ремісників [26, с. 99].

2 квітня 1663 р. Я.Сомко підтвердив права та привілеї Козелецького кушнірського цеху "от старых веков наданное" [27, с. 210–211]. Ремісники на власний розсуд могли обирати цехмістра, самостійно встановлювати суму штрафу з партачів, які бажали працювати в місті, та вирішувати внутрішні конфлікти відповідно до "стародавних своих звичаев и права" [27, с. 211]. Кравці й кушніри звільнялись від підводного мита, охорони в'язниці, "а двор их братерский от подачок меских"

[27, с. 211]. Крім того, універсал застерігав від фінансових зловживань: "не повинен отяжати кравцов и кушнеров даремною роботою, толко що зробит, повинен власникове кожний заплатити" [27, с. 211].

З метою захисту прав козелецьких кравців Я.Сомко 2 квітня 1663 р. видав універсал, в якому наказав: "Хто теж з мене висланих наших дал би до тим же кравцом козелским на потребу свою зробити, повинен за роботу им заплатити, як ся годит, жеби бедние ремесники ни от кого кривди не поносили" [27, с. 211–212]. Подібний характер мав конфірмаційний універсал І.Мазепи Козелецькому шевському цеху від 6 травня 1700 р., який підтверджував права "от старих веков и от антецессоров наших наданное", [30, с. 253–254].

Одним з перших в Острі було засновано кравецький цех, в якому у 1660-х рр. були цехмістрами А.Коровицький і С.Дякун [11, с. 31]. У XVIII ст. в Острі достатньо заможним були шевський і кравецький цехи [29, с. 334]. Так, цехмістри й старші товариші місцевих цехів вдавались до купівлі землі. У 1730 р. цехмістер кравецького цеху В.Сидоренко за таляр придбав пляц [31, с. 32]. У другій половині XVIII ст. в місті працювали численні кравці, чоботарі, "так, что жители от других мест таковых ремесленников не заимствуют" [32, с. 53].

У другій половині XVII–XVIII ст. ремісничі корпорації Північного Лівобережжя переймалися підтримкою церкви, членів цеху та їхніх родин, допомогою бідним і нездоленим. Доброчинність була важливою складовою життєдіяльності ремісничих цехів, що декларувалося в документах, які надавали право на заснування ремісничих корпорацій. Допомога церкві полягала у постачанні свічок і ладану, фінансуванні ремонтних робіт, придбанні ікон та церковного начиння. Цехи повинні були стояти на варті "добрих християнських звичаїв", підтримуючи церкву матеріально. Подібна благодійницька діяльність надавала цехмістру право голосу у вирішенні приходських справ [34, с. 39]. Крім того, цехові братства справляли значний вплив на обрання приходського духовенства і ктиторів. Основним джерелом фінансування благодійницької допомоги була "цехова скринька", яка поповнювалась вступними і членськими внесками, штрафами, прибутками від продажу цехового майна та канунів. Розміри пожертв на церкви залежали від заможності цеху. Ткацький цех Вороніжа у 1776 р. виділив кошти на корогву для соборної Успенської церкви, а у 1781 р. – для Михайлівської церкви. Коропський кравецький цех у 1758 р. пожертвував 50 коп. Троїцькій церкві у Борзні, котру схарактеризовано як "розваленную, а ныне репаруючюся", а також 2 крб Воздвиженській церкві. У 1765 р. це ж ремісниче об'єднання надало 21 крб Вознесенській церкві і 10 крб Троїцькій церкві. Траплялися випадки, коли місцевого священика приймали до цеху як повноправного члена для належного спрямування

благодійницької діяльності ремісничого об'єднання. Наприклад, до складу Коропського кравецького цеху у 1772 р. було прийнято священика, який мав опікуватися підтримкою церкви і парафіяльної школи [16, с. 30].

Ремісничі корпорації постійно постачали церквам свічки. Цей давній звичай був пов'язаний з так званими "канунами", котрі передбачали виготовлення свічок і ситіння меду, частину якого також передавали церкві. В універсалі гетьмана Д.Многогіршого від 12 травня 1671 р. Чернігівському кравецькому цеху "ремесла кравецького и кушнерского майстрам" заборонялось ухилятися від встановленого "в цеху своем побожного порядку" надавати на церкву двічі на рік 20 пудів меду [2, арк. 40]. У середині XVIII ст. у книзі ткацького цеху м.Вороніжа зазначалось, що "сіе издревле утверждено, дабы всякий ремесло умеющий не был спречним укладам к церквам свечи" [16, с. 30]. У шевському цеху Седнева існував давній звичай "сукасти свічку". Ремісники збиралися у цеховому будинку і виготовляли величезну свічку заввишки близько півтора метра, яку запалювали під час богослужіння. Також майстри "сукали" маленькі свічки – "шагівки", які коштували шаг. У середині вересня в містечку відбувалося своєрідне дійство – ремісники "женили свічку". Увечері, зібравшись разом, члени цеху запалювали велику свічку, до самого ранку бенкетували, співали і танцювали. Тільки "поженивши свічку", майстри й учні отримували право осінніми та зимовими вечорами працювати при свічках і лучинах до весни [36, с. 10]. Окрім свічок, ремісничі об'єднання постачали церквам ладан і віск. Кравець або кушнір, який бажав вступити у 70-х рр. XVII ст. до цеху у Кролевеці, крім грошового внеску і напоїв, надавав два фунти воску [15, арк. 5 зв.]. Надаючи у 1665 р. дозвіл організувати у Чернігові ткацький цех, чернігівський війт Г.Яхимович наголосив на потребі "свечу в церкви святого Спаса и в інших ведлуг зможности ставити" [2, арк. 22].

Ремісничі об'єднання мали свою атрибутику й символіку: прапор (хоругву, корогву), емблему, цехову печатку, скриньку, в якій зберігались документи й гроші. На цехових прапорах зазвичай зображувались знаряддя праці, лики святих, зокрема покровителів об'єднання та міста, розміщували відповідні написи. О.Ковалевський вважав, що ця традиція була запозичена у німецьких містах, де міщани складали "свое городовое войско для защиты города от неприятелей" [37, с. 1]. Прапор Чернігівського об'єднаного цеху кравців, кушнірів і шапкарів було виготовлено з червоного штофу, "золотым позументом обложеное", посередині на блакитному штофі зображення – з одного боку – "Распяtie Христово, а по сторонамонаго Пресвятая Богородица, святыи великомученик Евстафий, святыи Иоанн Богослов и великомученик Прокопий", з іншого – "Пресвятая же Богородица Троицкая Ильинская Черниговская, да на одной стороне ножницы, имя цехмистра, при кото-

ром знамя строено, и 1781 год декабря 30 дня. На деревке точеная шишка, и в оной медній крест" [3, с. 298].

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. ремісничі цехи мали власні печатки, які після ліквідації цехового устрою у 1902 р. були передані до Чернігівської губернської вченої архівної комісії. Так, ніжинський міський голова І.Л.Дейкун передав до музею печатки тамтешніх ліквідованих ремісничих управ. У такий спосіб у зібранні Чернігівської архівної комісії опинилась печатка ніжинського кушнірського цеху, яка, крім напису "Печ[ать] Нежин[ской] Куснир[ской] ремес[ленной] упра[вы]", містила зображення стола і "зеркала" [38, с. 32–33]. На переданій до комісії печатці об'єднаної цехової управи ніжинських шаповалів та ткачів було зображено "войлочную шляпу, какия носят крестьяне, а внизу под нею челнок" [38, с. 32–33]. Крім того, комісія отримала печатку "Нежин[ской] Портняжеской Управы" із зображенням праски і ножиць [38, с. 32–33]. Емблема із зображенням знаряддя праці мала назву ціха або цешка. Вона зазвичай знаходилася у цехмістра і використовувалась для скликання ремісників до цехового дому. У Борзенському ткацькому цеху роль цешки виконував "деревянный маленький челнок, выкрашенный красною краскою", у кравецькому – дерев'яна трикутна дощечка із зображенням з одного боку св. Миколи Чудотворця, а з іншого – "аршина, швайки, ножниц и утюга" [3, с. 423]. Чернігівський ткацький цех мав дві цешки: одну у вигляді мідної дощечки "с изображением Распятія, Богоматери и Иоанна Богослова", а іншу – у вигляді дерев'яного ткацького човника [3, с. 299].

Кожний ремісничий цех мав дерев'яні ноші, які використовувались при похованні, – так звані мари. На мари становили труну померлого, а над нею встановлювали покліт (круглу дерев'яну решітку) і накривали сукном [37, с. 1–2]. Багатством декору і вишуканістю відзначалось сукно Чернігівського кравецького цеху, що збереглося у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського [39, с. 49–50]. Воно являло собою покривало синього кольору "с нашитым на середине золотой парчи крестом, серебряным кружевом обложенным; края его обшиты в два ряда каймою голевою разного цвета, а третий ряд зеленою китайкою; на самом крае пришита вокруг золотая бахрама" [3, с. 298]. На ньому було розміщено напис: "Це сукно старанням цеху кравецького чернігівського за цехмістра Івана Лазаревського за порадю всієї братії зроблене... Блажени яж вибраний прийняв еси їх гді у вічні селища" [39, с. 49–50].

Незважаючи на той факт, що кравецькі, кушнірські та кравецькі корпорації відносились до так званих "виробничих" об'єднань, участь у яких потребувала неабияких навичок, охочих "поєднати" їх було досить багато [40, с. 300]. Вступ до цеху та офіційне набуття прав і привілеїв майстра вимагали чималих витрат, тому поширеною була передача

ремесла у спадок. Вступаючи до цеху 9 вересня 1684 р., М.Попович зазначив: "По смерти моей волно ремесло робити кравецкое и кушнерское детям моим" [15, арк. 20]. У кравецько-кушнірському цеху Коропа у другій половині XVIII ст. розмір вступного внеску був досить високим. Так, у 1761 р. "поеднал себе во вечность" С.Зеленский за 13 коп. – "все деньги уплатил и напой цеховой отбуй" [21, арк. 8].

Термін учнівства варіювався і залежав від технології ремесла. Так, у Кролевецькому кравецькому цеху учень мав майстрові "услуги свои згонити годов три", у той же час майстер, зі свого боку, повинен був учневі "талант науки щире открыти и указати", утримувати та забезпечувати його усім необхідним [15, арк. 10–10 зв.]. За цей час учень мав засвоїти основні виробничі навички, а також необхідний мінімум соціальних норм, пов'язаних із життям у цеховому колективі. Учень, який погано себе поводив або мав намір залишити майстра, підлягав "терпкому канчуковому каранію" [15, арк. 10 зв.]. Після закінчення терміну учнівства відбувалась "визволка", для чого майстер сплачував до скриньки Кролевецького кравецького цеху 3 таляри, цехмістрові – 3 шаги, старшим братам – по 3 чехи, молодшим – шаг, а також виставляв цеберко пива та гарнець горілки [16, с. 26]. Але подібна градація виплат була поодиноким явищем, у більшості випадків обмежувалися сплатою коштів до цехової скриньки та влаштуванням бенкету для членів об'єднання. Майстри охоче брали собі по декілька учнів, бо це була дешева робоча сила. Зі свого боку, майстер за певний термін мав не лише навчити ремесла, але й надати певну допомогу учневі у вигляді одягу або сплати за "визволку".

Ремісники виготовляли речі як на замовлення, так і для продажу. Універсалом М.Калиновського від 25 грудня 1638 р. Чернігівським кравецькому, шевському та кушнірському цехам, "аби мели свои комори для спратку товаров их и для проданя", виділялись місця на базарній площі [2, арк. 16 зв.]. У другій половині XVII ст. шевці Седнева влаштували прилавок поблизу цехового будинку, а щоп'ятниці торгували на місцевому базарі [4, с. 78].

Друга половина XVII–XVIII ст. характеризувалась поступовим поглибленням спеціалізації ремісничого виробництва, яке набувало товарного характеру. Незважаючи на специфічний характер ремесел, пов'язаних з виробництвом одягу і речей повсякденного вжитку, їх цехова організація на території Північного Лівобережжя була досить розповсюдженою. Попри дестабілізуючий вплив партачів, майже у всіх містах і невеличких містечках існували ремісничі корпорації ткачів, кравців, шевців та кожум'як.

Література

1. Історик Олена Компан: матеріали до біографії / упоряд. Я. Компан. – К. : Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2007. – 532 с.

2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ), ф. II, спр. 22907. Привилегии ремесленных цехов в Чернигове (с 1627 – 1763 год), 43 арк.

3. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оно наместничество составлено / А. Шафонский. – К. : Университетская типография, 1851. – 697 с.

4. Костенко Л. Кожум'яцьке і шевське ремесло у містечку Седневі на Чернігівщині / Л. Костенко // Сіверянський літопис. – 2007. – № 4. – С. 77–83.

5. Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии / А. М. Лазаревский. – Чернигов : Губернская типография, 1866. – Вып. I. Полк Черниговский ; Вып. II. Полк Киевский и Нежинский. – 390 с.

6. Кулаковський В. М. Ремесло і цехова система в містах і містечках Лівобережної України XVII ст. / В. М. Кулаковський // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – К., 1980. – Вип. 14. – С. 53–60.

7. ІР НБУВ, ф. 10, спр. 10507. Предписание сотенной Любецкой канцелярии цехмистру Любецкого цеху Григорию Кезю и всем мастерам о сборе денег на свечи, вино и ладан для церквей Любеча, 1748 р., 4 арк.

8. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648) / П. Кулаковський. – К. : Темпора, 2006. – 496 с.

9. Ершов А. Ніжинські цехи в першій половині XVII ст. / А. Ершов // Чернігів і Північне Лівобережжя : огляди, розвідки, матеріали / під редакцією М. Грушевського. – К., 1928. – С. 315–318.

10. Савченко О. Економічний розвиток Новгород-Сіверського намісництва (за даними Опису 1779–1781 рр.) / О. Савченко // Сіверянський літопис. – 2000. – № 6. – С. 62–70.

11. Пиріг П. В. Нариси соціально-економічної історії Чернігівщини в другій половині XVII ст. / П. В. Пиріг. – К. : Інформаційний видавничий центр "СТИЛОС", 1998. – 184 с.

12. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781) / підготовка до друку та передмова П. Федоренка. – К., 1931. – 595 с.

13. Мазепина книга / упоряд. та вступна стаття І. Ситого. – Чернігів : ЦНТЕІ, 2005. – 524 с.

14. Батурин: сторінки історії : зб. документів і матеріалів / редакція О. Б. Коваленко та ін. – Чернігів : КП "Видавництво "Чернігівські обереги", 2009. – 786 с. ; 30 іл.

15. Чернігівський історичний музей імені В. В. Тарновського (далі – ЧІМ), інв. № Ал 619. Книга цеху кравецького й кушницького ремесла м. Кролевця, 1660–1765 рр., 40 арк.

16. Лазаревська К. Матеріали до історії цехів на Лівобережній Україні XVII–XIX вв. / К. Лазаревська // Записки історично-філологічного відділу УАН. – К., 1925.

Т. 6. – 1925. – С. 20–33.

17. Карась А. Кролевецьке ткацтво / А. Карась. – Глухів : РВВ ГДПУ, 2008. – 100 с.

18. Шостак И. Коропские сапожники / И. Шостак // Земский сборник Черниговской губернии. – 1891. – № 6–7. – С. 155–168.

19. Местные известия // Черниговские губернские ведомости. – 1902. – № 2977, 25 сентября. – Часть неофициальная. – С. 1.

20. ЧИМ, інв. № Ал 220. Книга сапожницького цеху м. Коропа, 1800–1891 pp., 213 арк.

21. ЧИМ, інв. № Ал 446. Книга кравецького і кушнірського цеху м. Коропа, 1724–1888 pp., 73 арк.

22. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления / А. Лазаревский. – К., 1893.

Т. 2 : Полк Нежинский. – 1893. – 521 с.

23. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / упоряд. С. Павленко. – К. : Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2007. – 1144 с.

24. ЧИМ, інв. № Ал 336. Книга ткацького цеху м. Вороніжа, 1742–1854 pp., 35 арк.

25. IP НБУВ, спр. 18323–18350. Документи про міщан урядового і офіційного походження. Відомості про цехи, братства, грошові справи, позики, купівлю-продаж дворів, ґрунтів, майно, побут, розшук втеклих майстрів, протести козаків проти міського патриціату, 1662–1762 pp., 38 арк.

26. Романовський В. О. Сільське і міське населення Лівобережної України в 60-х роках XVII ст. / В. О. Романовський // Народна творчість та етнографія. – 1958. – № 3. – С. 89–109.

27. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / упоряд. : І. Бутич, В. Риневич, І. Тесленко. – К. ; Л. : НТШ, 2004. – 1087 с.

28. Універсали Богдана Хмельницького / упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К. : Альтернативи, 1998. – 383 с.

29. История городов и сел Украинской ССР: Черниговская область / глава редколлегии П. Т. Тронько. – К. : Главная редакция УСЭ, 1983. – 814 с.

30. Універсали Івана Мазепи (1687–1709) / упорядники І. Бутич, В. Риневич. – К. ; Л. : НТШ, 2006.

Ч. II. – 2006. – 798 с.

31. Ткаченко М. М. Остер в XVII–XVIII вв. (за Румянцівською ревізією та іншими матеріалами) / М. Ткаченко. – К. : Друкарня Української Академії Наук, 1925. – 57 с.

32. Описи Київського намісництва 70–80-х років XVII ст. : описово-статистичні джерела / відпов. ред. П. С. Сохань. – К. : Наукова думка, 1989. – 392 с.

33. Сребницкий И. А. Следы церковных братств в восточной Малороссии / И. А. Сребницкий // Труды Четвертого археологического съезда. – Казань : Типография Императорского Университета, 1891.

Т. 2. – 1891. – С. 11–26.

34. Очерк истории г. Чернигова. 907–1907. Юбилейное издание Черниговской городской управы – Чернигов : Типография Губернского земства, 1908. – 72 с.

35. Тридцатилетие деятельности Черниговского городского управления 1870–1901 г., с очерком истории г.Чернигова. – Чернигов : Типография Губернского земства, 1901. – 334 с.

36. Сапон В. Була у Седневі своя "валюта" / В. Сапон // Деснянська правда. – 2004. – 10 червня. – С. 10.

37. Ковалевский А. Цехи в г.Чернигове в конце прошлого столетия / А. Ковалевский // Черниговские губернские ведомости. – 1896. – № 726, 2 марта. – Часть неофициальная. – С. 1–2.

38. Журналы заседаний Черниговской губернской архивной комиссии // Труды Черниговской губернской архивной комиссии (1900–1902). – Чернигов, 1902. – Отд. 1. – С. 1–46.

39. Зайченко В. Цехові сукна у збірці Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського / В. Зайченко // Скарбниця української культури. – Чернігів, 2007–2008. – Вип. 10. – С. 48–52.

40. Лазаревська К. Київські цехи в другій половині XVIII та на початку XIX віку / К. Лазаревська // Київ та його околиця в історії і пам'ятниках / під ред. М. Грушевського. – К. : Державне видавництво України, 1926. – С. 275–308.

УДК 94(477.51)"16/18"

Л.В.Лесик

До питання еволюції системи міського самоврядування на прикладі міста Ніжина

У статті представлено результати аналізу наукових досліджень, присвячених історії магістрату. Проаналізовано систему органів міського управління та її еволюцію, зроблено основний акцент на організації міського самоуправління на магдебурзькому праві. Показано теоретичні засади, підтвердження магдебурзького права та реальне управління містом на прикладі Ніжина.
Ключові слова: магдебурзьке право, магістрат, в'їт, міська дума.

В статье представлено результаты анализа научных исследований, посвященных истории магистрата. Сделан анализ системы органов городского управления и ее эволюцию, акцентировано основное внимание на организации городского самоуправления на магдебургском праве. Показаны теоретические принципы, подтверждение магдебургского права и реальное управление городом на примере Нежина.
Ключевые слова: магдебургское право, магистрат, в'їт, городская дума.

The article describes the results of the analysis of scientific research dedicated to the history of magistrate. The article represents analysis of

system of organs of municipal management and its evolution, focuses on to organizations of municipal self-government to magdeburg law. The article describes theoretical principles, confirmation of magdeburg law and real management of by a city on the example of Nizhyn.

Key words: *magdeburg law, city council (magistrate), vyt, municipal thought.*

Дослідження історії міст належить до пріоритетних напрямків сучасної історіографії, а одним з популярних питань залишається історія міського самоврядування. Адекватне розуміння і висвітлення історії України неможливі без вивчення історії міст та самоврядних інституцій. Система магдебурзького права прийшла на територію України з Європи і досить довгий час була головним джерелом у міському самоврядуванні. На жаль, міське самоврядування досліджене не повною мірою. Досить активно вчені розглядають магдебургію Правобережної України та Києва, дослідження самоврядування міст Лівобережної України залишилися на задньому плані. Основна мета нашої статті – показати еволюцію міського самоврядування та зробити акцент саме на самоврядуванні на магдебурзькому праві, ілюструючи теоретичні положення прикладами з життя міста Ніжина.

До появи магдебурзького права на теренах сучасної України дослідники стверджують про існування міського устрою за нормами та звичаями часів Русі. Саме дослідники В.Д.Отамановський та А.П.Ткач підтримують цю думку та стверджують, що до появи магдебурзького права в містах України існував міський устрій, заснований на нормах "Руської Правди" та інших давньоруських джерел, що з часом перетворилися на звичай. Відповідно до змін у соціально-економічній структурі суспільства та політичних умов діюча система доповнювалася новими нормами писаного права. Про існування встановлених раніше правових норм свідчить факт існування у містах у період іноземного господарювання окремих міських общин зі своєю юрисдикцією [1, с. 61]. Але таких відомостей з історії міста Ніжина нам не відомо.

26 березня 1625 р. Ніжин одержав грамоту на магдебурзьке право від короля Сигізмунда III. Основною причиною надання Ніжину права на міське самоврядування, як визначає більшість істориків, було вигідне географічне положення на кордоні з Московською державою. Одним з найкращих засобів закріплення даної території вважалася колонізація.

Варто відмітити, що право на магдебургію добувалося містом у боротьбі, міщани постійно прохали гетьманів та царів підтвердити їм магдебурзьке право. Тож давайте прослідкуємо цю традицію. Кожний міський уряд намагався підтвердити право на магдебургію у кожного нового гетьмана та короля. Грамота Сигізмунда III, яка надавала магдебурзьке право Ніжину, була основою підтверджувальної грамоти

9 травня 1633 р. короля Владислава IV. 10 вересня 1659 р. Ян-Казимир здійснив наступне підтвердження Ніжину магдебурзького права на основі згаданої вже грамоти Сигізмунда III.

Практику підтвердження магдебурзького права перейняла російська влада. 1660 р. Ніжин отримав підтвердження прав на самоврядування, це було здійснено з метою привернення симпатій міщан на російський бік. Згадана грамота була дана Ніжину у березні 1660 р. У грамоті підтверджувалися привілеї на магдебургію, які раніше давали польські королі. Право апеляції на магістратський суд у важливих справах до короля було замінене правом апеляції до Москви до суду боярського, адже після 1659 р. Гетьманщина перейшла під московську владу. Разом з цією грамотою місту було надане право обирати війта самим міщанам замість призначення, як це було у польські часи [2, с. 307].

Так, першим з гетьманів, що розпочав таку "підтверджувальну" традицію, був Богдан Хмельницький, хоча було це у дещо іншому форматі. Він видавав універсали, у яких зазначалася заборона кривди ніжинських міщан, про взяття під захист ніжинських міщан та шляхти і їхнього майна [с. 468–469, 268]. Крім того, Б.Хмельницький одним з перших надав дозвіл безмитної торгівлі грекам по території Гетьманщини, а пізніше підтвердив їх права універсалом, за яким "грецьким купцям дозволяється самим вирішувати свої купецькі справи" [3, с. 588].

Права і привілеї Ніжину було підтверджено Петром Дорошенком 25 червня 1668 р. У дорошенковому універсалі значилося, що міщани ніжинські "при правах, вольностях і процентах давніх звичайних заховуєм" [4, с. 309].

Підтвердив Ніжину магдебурзьке право гетьман І.Мазепа 2 вересня 1687 р.: "Все майстрату Нежинского волности и суди и все до ратуша належачи маетности" [5, с. 309]. Гетьман І.Мазепа здійснював повторне підтвердження магдебурзького права Ніжину, адже грамоти, які мав магістрат, згоріли під час пожежі. В універсалі містило підтвердження місту самоврядування, права на володіння селами, котрі раніше належали до магістрату, та право володіти млинами. У цьому універсалі знаходиться регулювання міських прибутків та вказано про участь іноземних купців у загальноміщанських повинностях. Цей універсал І.Мазепа був підтверджений грамотою Петра I у березні 1698 р. Очевидно, що спроба здійснити регулювання міських прибутків мала на меті виключити зловживання з боку міських урядників та спробу оподаткувати приїжджих купців, що фактично постійно проживали в місті.

25 лютого 1709 р. та 5 травня 1714 р. стверджував права і привілеї Ніжину гетьман І.Скоропадський. Попередні права місту гетьман Д.Апостол. 23 лютого 1736 р. підтвердила права юридичні та

економічні права надала Ніжину Анна Іоанівна, 5 листопада 1740 р. аналогічне підтвердження здійснила і Анна Леопольдівна, а закінчила традицію надання грамот на магдебурзьке право Єлизавета Петрівна. 11 грудня 1742 р. в грамоті зазначено, щоб "утримувати ніжинський магістрат по всіх попередніх грамотах" [6, с. 310].

Міське управління в магістратських містах Лівобережної України кінця XVII – у першій чверті XVIII ст. складалося з чиновників та служителів. Перших обирали, і вони становили правлячу верхівку міського управління. До них належали війт, бурмістри, райці, лавники.

На чолі магістрату стояв війт. В управлінні йому допомагали бурмістри та райці, які заміщали війта на час його відсутності. Посада війта була виборною, потім обраного в місті війта затверджував гетьман. Що ж до складу чиновників і служителів, то їх кількість була різною. Так, "Права" визначають трьох бурмістрів [7, с. 755]. Нам відомо, що 1785 р. в Ніжині було два бурмістри: Василь Яблонський та Ігнатій Шульга [8, арк. 1]. Також два бурмістри було обрано на новий термін 1787–1790 рр., а саме: Якова Сполатбога та Ларіона Попова [9, арк. 3]. Відповідна інформація характерна і для 1792 р., бурмістрами в цей період були Федір Макаров та Андрій Малявка [10, арк. 2].

"Права" визначили функції війта, серед них основні: мати владу над містом, "градские порядки всякие устаревать, однак с советом других урядников". Магістратські чиновники щоденно повинні слідкувати за станом та добробутом міста, пильнувати за достатком магістрату, вирішувати різні суперечки, контролювати цінову політику в місті, забороняти азартні ігри та інше [11, с. 761–765].

Отож детальніше розглянемо функції органів міського управління. Оскільки вище зазначалося про вирішення чиновниками різних спірних питань, то саме на міську владу покладалося проведення суду. До складу суду входили війт, бурмістр, райці та лавники, обов'язково не менше 5 осіб. Суд засідав щодня, окрім святкових та вихідних днів [12, арк. 1–4], розглядалися переважно громадянські справи та чолобитні.

Важливою сферою діяльності магістрату був нагляд за торгівлею, зокрема контролю за мірами та вагами. У "Правах" вказано перелік усіх застосовуваних мір сипучих речовин та зазначається про наявність зразків цих мір та контрольних вагів у магістраті, які надавалися безкоштовно. За дотриманням визначених мір мали слідкувати міські чиновники та карати порушника штрафом [13, с. 762].

Чиновники також здійснювали нагляд за цінами в місті. Вони контролювали торгівлю, враховували урожайність та пору року – все це впливало на встановлення ціни на товари. За порушення встановлених магістратом цін передбачався штраф [14, с. 287]. Магістрат також здійснював контроль за збором податків та визначав їх використання.

Окремим пунктом витрат міського бюджету був ремонт міських вулиць та мостів через річку Остер [15, с. 764–766].

Особлива увага приділялася санітарному стану міста. "Права" вичначали: "здохлие скотини и всякие стерва и нечистие навози вивозить за город прочь, и на то определяют особенние места подале от жилых дворов", тобто здійснювався контроль за чистотою повітря, щоб вберегти міщан від хвороб. Господарям подвір'їв та приїжджим на ярмарки людям наказувалося відвозити сміття в спеціально визначене місце за містом [16, с. 766–767].

Увага приділялася пожежному стану міста, контролю за дотриманням норм пожежної безпеки. Це було однією з головних функцій міських чиновників. Міські урядники розподіляли все населення міста на десятки та сотні. Перші очолювали десятники і слідкували вони за десятима дворами, а сотні очолювали сотники, наглядали вони за десятниками. Кожен сотник повинен мати реєстр або знати, в якому дворі знаходився спеціальний реманент на випадок пожежі. Крім того, сотники та десятники здійснювали огляд всіх димарів, що знаходилися на їх території [17, с. 768–769].

Таким чином, "Права" визначили теоретичні функції магістратів, а насправді ситуація у містах Лівобережної України, та Ніжині зокрема, була дещо іншою. Урядовці тільки офіційно вважалися виборними, насправді ці посади займали представники міської верхівки. Вибори були формальними і прикривали призначення потрібних осіб. Досить часто у згадані вибори втручалися представники гетьманської чи полкової адміністрації, які мали вплив на місто. Чиновницький апарат магістрату призначався тими ж впливовими особами, а тягар утримання урядників лягав на міщан.

Дещо відрізнялися реальні функції міського самоуправління. Так, досить часто зустрічаються свідчення про обмеження прав та сфери діяльності магістрату і часті втручання старшини та царської влади у міські справи. Досить часто трапляються листи міщан до гетьманів з проханням припинити утиски міщан або населення прилеглих до міста сіл [18, с. 37].

Значно обмежувалися судові права магістрату. Міський суд розглядав лише громадянські справи, і ті не значні. Більшість справ вирішувалися тільки за участі старшини, яка відігравала на суді головну роль. Таке обмеження прав наявне в адміністративній, фінансовій та судовій сфері.

З уведенням російських воєвод у міста простежується їх активне втручання в життя міста, іноді воєводи кермували міським населенням, відправляли його на різні роботи та самостійно розпоряджалися міським бюджетом.

Яскравим підтвердженням обмеження автономії міста було введення посади коменданта. Коменданти контролювали старшинську адміністрацію та міське управління і були представниками царської влади на місцях. Але як тільки не намагався міський уряд та міщани позбавитися усіх згаданих обмежень – нічого не виходило. Згадані автором на початку статті універсали різних гетьманів на підтвердження права міського самоврядування – це приклади тимчасового заспокоєння міщан, щоб їх невдоволення не призвели до народних зворушень.

З часом магістрат як орган міського самоврядування віджив себе. Основними причинами цього можна назвати суперечливість існування незалежних міст у централізованій державі. Так, 21 квітня 1785 р. Катерина II видала "Грамоту на права та вигоди міст Російської імперії", яка визначала нові виборні міські органи влади. Згідно з грамотою населення міст поділялося на шість класів за майновим та соціальним цензом. Функції управління містом перейняла на себе загальна міська дума, яку ще називали шестигласною, адже з кожного класу обирали лише одного гласного до думи, крім того, до складу думи входив також і міський голова. Проте поряд з міською думою продовжує вживатися термін "магістрат". Відтепер до його функцій входила виключно судова.

До функцій міської думи відносили нагляд за суспільним порядком у торговельних містах, будівництво та підтримку в належному стані міських будівель та площ, збір та розподіл міських прибутків, врегулювання конфліктів між жителями міста – фактично принципи міського самоуправління, які були прописані у "Правах, за яким судиться малоросійський народ" для магістратів. Парадокс даного історичного періоду полягає в тому, що містом одночасно керували дві урядові установи: магістрат та міська дума.

Фактично застосування магдебурзького права припинилося після запровадження указу 1831 р., яким Микола I скасував магдебурзьке право по всій Україні, крім Києва, де воно збереглося до 1835 р.

Таким чином, поява магдебурзького права на українських землях була відносно пізнім явищем. Але в той же час воно набуло тут найбільшого поширення і розвитку. Магдебурзьке право на Лівобережній Україні пройшло в своєму розвитку два етапи: перший був пов'язаний з пануванням на українських землях польської шляхти; другий – з поширенням на Лівобережну Україну російської влади. Польські королі вбачали в самостійності міст опору у боротьбі проти магнатів і шляхти, тому активно поширювали магдебурзьке право. За короткий час воно настільки прижилося, що після вигнання поляків міщани не захотіли відмовлятися від нього, а зажадали від гетьманів підтвердження своїх прав і привілеїв. Останні, в свою чергу, потребуючи підтримки у боротьбі проти своїх супротивників, намагалися залучити на свій бік міста і підтверджували їхні привілеї.

Таким чином, ми зупинилися на основному з етапів міського самоврядування – магдебурзькому праві. У статті було прослідковано процес підтвердження самоврядування Ніжину, основні функції магістрату. Разом з тим показано поступове відсторонення міських урядників від їх основних функцій, а пізніше – створення міської думи. Саме дума була наступним етапом у розвитку системи міського управління.

Література

1. Швидько А. К. Социально-экономическое развитие городов Украины в 16–18 вв. : учеб. пособие / А. К. Швидько. – Днепропетровск, 1979. – 99 с.
2. Петровський М. Надання Ніжину магдебурзького права у 1625 р. / М. Петровський // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 301–314.
3. Документи Б. Хмельницького / уряд.: І. Крипякевич, І. Бутич. – К., 1961. – 740 с.
4. Петровський М. Надання Ніжину магдебурзького права у 1625 р. / М. Петровський // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 301–314.
5. Петровський М. Надання Ніжину магдебурзького права у 1625 р. / М. Петровський // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 301–314.
6. Петровський М. Надання Ніжину магдебурзького права у 1625 р. / М. Петровський // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 301–314.
7. Права, по которым судится малороссийский народ / под ред. А. Кистяковского. – К., 1879. – 838 с.
8. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 339, оп. 1, спр. 3.
9. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 341, оп. 1, спр. 2.
10. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 353, оп. 1, спр. 13.
11. Права, по которым судится малороссийский народ / под ред. А. Кистяковского. – К., 1879. – 838 с.
12. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 353, оп. 1, спр. 13.
13. Права, по которым судится малороссийский народ / под ред. А. Кистяковского. – К., 1879. – 838 с.
14. Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / В. А. Дядиченко. – К., 1959. – 531 с.
15. Права, по которым судится малороссийский народ / под ред. А. Кистяковского. – К., 1879. – 838 с.
16. Права, по которым судится малороссийский народ / под ред. А. Кистяковского. – К., 1879. – 838 с.
17. Права, по которым судится малороссийский народ / под ред. А. Кистяковского. – К., 1879. – 838 с.
18. Мицик Юрій. Сім універсалів гетьмана Івана Скоропадського (із збірань Ніжинського краєзнавчого музею) / Юрій Мицик // Сіверянський літопис. – 2006. – № 4. – С. 37–41.

Модернізаційні процеси на українських землях у другій половині XIX – на поч. XX ст.: соціодемографічний аспект

Стаття присвячена актуальним питанням соціально-економічної історії України XIX ст. Автор досліджує особливості соціальної та демографічної ситуації у контексті теорії модернізації.

Ключові слова: соціальна структура, демографічна ситуація, економічна історія.

Статья посвящена актуальным вопросам социально-экономической истории Украины XIX в. Автор исследует особенности социальной и демографической ситуации в контексте теории модернизации.

Ключевые слова: социальная структура, демографическая ситуация, экономическая история.

The article is devoted to the pressing questions of the social-economic history of Ukraine of the XIXth century. The author investigates the peculiarities of the social and demographic situation in the context of the theory of modernization.

Key words: social structure, demographic situation, economic history.

Протягом тривалого часу в літературі тривають дискусії з приводу питання щодо ефективності вивчення взаємодії соціальних і економічних процесів у країнах із різним рівнем розвитку. Згідно з марксистською теорією головним фактором при цьому виступає засіб виробництва, а інші чинники – природа держави, соціальні інститути, ідеологія – це лише надбудова. Рушійною силою розвитку є класова боротьба та контроль над цими процесами. Враховуючи сучасний розвиток економічної історії, стає зрозумілим, що такий підхід є спрощеним.

Так звана інституціоналістська теорія головним чинником визначає технологічні зміни, а соціальні інститути лише гальмують цей прогрес. Подібно до марксистського вчення вона розглядає кінцевий результат як однозначно детермінований [1]. Виходячи із таких підходів, можемо говорити про те, що проблема впливу на розвиток господарства різних факторів, зокрема соціального, є складним і найменш вивченим аспектом сучасної економічної історії.

Проблема капіталізації суспільства в II пол. XIX ст. залишається на сьогодні актуальним суспільно-політичним і науковим завданням. Для його розв'язання важливим є виважений аналіз досвіду минулого.

В умовах постійного пошуку компромісу між традиціями і новаціями, самобутніми й універсальними цінностями вивчення консервативної концепції модернізації країни, в якій була спроба поєднати дані явища, сьогодні є особливо корисним.

Мета пропонованої розвідки – показати особливості соціальної та демографічної структури населення в період пореформених модернізаційних змін.

Аналізуючи розвиток господарства краю, недостатньо враховувати лише суто економічні показники. У дійсності зміни технологічні, виробничі позначаються на всіх сферах життя, в тому числі й соціальній. Крім того, на сучасному етапі розвитку історичної науки говорити лише про односторонній вплив неможливо. Дослідження взаємодії всіх соціальних інститутів є важливим при визначенні особливостей розвитку певного регіону, тим паче, коли мова йде про українські землі в перехідний період. На нашу думку, необхідно брати до уваги всі кількісні показники, такі як густина населення, природній й механічний приріст, характер розселення, також соціальний статус людини в суспільстві. Отже, тільки при вивченні взаємодії і взаємовпливу соціального, демографічного, релігійного, ментального і економічного факторів можна відтворити цілісну картину пореформених перетворень. Крім цього, беззаперечним є те, що система таких зв'язків є складною, суперечливою, різноплановою і не може вважатися детермінованою.

Теорія модернізації розглядає основний зміст нової епохи як поступовий і нерівномірний перехід окремих країн і культур від традиційного, аграрного, холістського, соборного, орієнтованого на незмінність суспільства до суспільства сучасного типу – торгово-промислового, індустріального, міського й індивідуалістського, що сповідує ідею постійного розвитку [2]. Модернізація розглядається як сукупність процесів індустріалізації, секуляризації, бюрократизації, урбанізації, зростання просторової і соціальної мобільності, тобто процесів, які ведуть до формування "відкритого" суспільства як антипод традиційному "закритому" [3].

Враховуючи новітні підходи, не можна оцінювати модернізацію лише з однієї позиції. Безперечно, головним залишається дихотомічний підхід, який трактує її як перехід від одного стану суспільства до іншого, в цьому разі – від традиційного до індустріального. Крім того, мова має йти і про історичну модернізацію, яка передбачає опис процесів, за допомогою яких вона здійснювалася. Це можуть бути як мирні трансформації, так і радикальні перетворення, наприклад, революційні зміни. Останнім часом зріс інтерес до так званої інструментальної і ментальної модернізації. Перша визначає вплив на економічні процеси природного середовища, їх взаємозалежність. Інша, в свою

чергу, розкриває можливості соціуму пристосовуватися до нових умов, адаптуватися до змін, а особливо мова має йти про психологічний стан людини, її віру в прогрес [4].

У цьому плані доцільним є визначення типології аграрного й індустріального суспільств. Для першого визначальною рисою є домінування сільського населення. Відповідно більшість людей була зайнята в аграрному секторі, а незначний відсоток працював на підприємствах або торгував. Крім того, промислові товари не користувалися значним попитом, а отже, не було великої потреби у розвитку фабрично-заводського виробництва. Безперечно, це звужувало зовнішній ринок, оскільки переважна більшість сільськогосподарської продукції реалізовувалася в межах однієї місцевості.

У традиційному суспільстві люди жили переважно невеликими общинами, де домінуючу роль відігравало натуральне господарство. Ринок при цьому був замкненим і слабо розвиненим. За такої форми життя головним заняттям для населення залишалися ремесла, промисли та робота на землі.

Звідси випливає наступна особливість аграрного суспільства – малоефективність сільського господарства, його технічна відсталість. Практично вся місцева продукція перероблялася власними підприємствами, розташованими у маєтках поміщика, якого влаштовувала ситуація, що вже склалася історично. Марнотратство стало по суті стилем поведінки, цілою субкультурою, породженою як безплатною працею кріпосних, так і ментальним чинником – щедрість вважалася обов'язковою чеснотою пана, а скупість засуджувалася. Результатом такого життя стало банкрутство багатьох заможних магнатських сімей. У цілому, на кінець 50-х рр. XIX ст. борг поміщиків українських губерній становив майже 85 млн крб. За таких умов у селян була відсутня мотивація працювати краще, причинами цього залишалися відробіткова рента й різні форми кріпосної залежності.

Звичайно, за такого правила траплялися й винятки, хоча вони були поодинокими. З'являлися господарі, які мислили й діяли по-новому, змінювали характер і методи хазяйнування. Так, аналіз діяльності Григорія Галагана, Григорія та Василя Тарновських, Олексія Бобринського, Миколи Терещенка, Василя Симиренка свідчить про їх уміння визначати пріоритетні напрямки розвитку господарства, розуміння ними необхідності змін в організації виробництва, оплати праці. Той факт, що у період кардинальних змін в економіці вони зуміли перебудуватися, успішно запровадивши нові ринкові відносини, зміцнили й використали фінансовий стан своїх маєтків на благо співвітчизників, заслуговує на щире вдячність та необхідність вивчення їх спадщини. Реформовані вотчинно-поміщицькі підприємства відіграли важливу роль у поширенні

й поглибленні товарно-грошових відносин, зумовили удосконалення спеціалізації господарств, зміцнивши економічні зв'язки садиб як в Україні, так і за її межами [5].

Показовим було те, що заповзятливі, енергійні й вдумливі господарі турбувалися не лише про технічне удосконалення виробництва й збільшення прибутків, але й про достатній освітньо-культурний розвиток місцевого населення, активно займалися благодійністю. Проблема суспільної значущості меценатства в Україні викликає сьогодні особливий інтерес. Пояснюється це як недослідженістю теми, так і тим, що добродійна діяльність є одним із механізмів практичної взаємодії суспільства й держави, характеризується своєрідними організаційними формами, соціальними пріоритетами й особистим прагненням благодійників. Особливий інтерес викликає історія становлення й функціонування мережі інституцій громадської, церковної, земської благодійності, приказів державної опіки переважно на регіональному рівні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. та в роки Першої світової війни [6].

Дослідниця Л.Ю.Хобта, вивчаючи це питання в світовому контексті, наголошує, що фактично до кінця ХVІІ ст. благодійницьку діяльність монополізувала церква, і саме їй передавали пожертви доброзичливці. Певною мірою це можна пояснити тим, що татаро-монгольська навала та феодална роздрібненість обмежували можливості князів і боярства брати участь у допомозі нужденним. Після входження українських земель до складу Російської імперії вітчизняне меценатство набуло загальнодержавного забарвлення, зберігаючи при цьому свої відмінності [7].

Аналізуючи риси соціальної психології українських меценатів другої половини ХІХ – початку ХХ ст., слід урахувувати ряд особливостей. По-перше, загальні соціально-психологічні риси різних за національністю представників торгово-промислової буржуазії були здебільшого спільними, по-друге, тип російського мецената був взірцем для вітчизняного, тому нерідко вживався загальний термін "руський меценат", не вирізняючи усіх за етнічною належністю. У цілому, на початку ХХ ст. добродійність стала важливим компонентом культурно-художнього життя Російської імперії, цьому сприяла й активна політика уряду [8].

Серед тих, хто надавав благодійну допомогу чи безкоштовно працював на потреби суспільства, було багато яскравих особистостей. Так, визначним громадським діячем був потомствений дворянин Чернігівської губернії Олександр Ханенко, який чимало зробив на користь землеробсько-виховної колонії для малолітніх, виступив співзасновником Товариства глухонімих. Завдяки жертвам родини Долгорукових, підприємців Н.Терещенка, П.Харитоненка було засновано Чернігівську чоловічу гімназію. З добродійністю тісно пов'язана й історія створення

в місті перших музеїв. Залишив по собі добру пам'ять Василь Тарновський, який вніс 200 крб на спорудження пам'ятника Миколі Гоголю в Ніжині, а також зібрав унікальну колекцію старожитностей та знамениту Шевченкіану, подаровану Чернігову [9].

Отже, у пореформений період зміни в соціально-економічній сфері надали нового імпульсу розвитку благодійності на українських землях. Доброчинність підпорядковувалася державі й перебувала під впливом відповідних структур, хоча саме духовно вмотивований її характер набуває найбільшого соціального значення [10].

Істотною відмінністю доіндустріального суспільства була малограмотність і малоосвіченість населення. Це пов'язано із тими традиційними відносинами, які склалися історично, і не було потреби їх руйнувати. Ситуація кардинально змінилася в ХІХ ст. Економічні перетворення потребували збільшення ринку висококваліфікованих спеціалістів, що ще раз підтверджує тісний зв'язок між господарством і соціумом. Це стосувалося абсолютно всіх країн, але не однаковою мірою. В індустріально розвинених державах створюється система загальної початкової освіти, швидко зростає мережа вищих навчальних закладів гуманітарного й технічного профілю. Про ці часи Л.Фейхтвангер писав у своєму романі "Гойя": "Мільйони людей, які до того часу не тримали в руках книги, почали читати і отримувати від цього задоволення" [11]. В Російській імперії це стало можливим лише завдяки освітній реформі 70-х рр., хоча ліквідувати повністю становість не вдалося. Важливим результатом цих перетворень було зростання грамотних людей, а головне – це зміна ідеалів, коли освіченість зайняла почесне місце в суспільній ієрархії.

Ще однією важливою ознакою для будь-якого суспільства є встановлення співвідношення між міським і сільським населенням. Для аграрного характерним є незначне зростання частки міських жителів, що безпосередньо залежить від рівня економічного розвитку. Порівняно із західноєвропейськими країнами процес урбанізації на всій території Російської імперії проходив повільно і нерівномірно. Враховуючи особливості радянської історіографії, її прагнення до всезагальної схематизації, кінець ХІХ – початок ХХ ст. називався проміжним періодом між капіталізмом і соціалізмом. Сучасні історики визнають переломний характер того часу і трактують його як перехідний від традиційного до модерного суспільства. Найкраще це можна побачити на прикладі розвитку міст, тому виправданим є інтерес у істориків до урбаністики того часу. В цьому аспекті модернізація розглядається як перебування людей у постійній динаміці, яку англійський історик Н.Дейвіс порівнював із польотом птахів [12].

Крім того, сучасна урбаністика досліджує міську історію як довготривалий процес, коли зростає роль міст у розвитку суспільства,

відбуваються зміни у соціальній і демографічній структурі, культурі, способі життя, психології, а також концентрації форм спілкування. Особлива увага приділяється закономірностям переходу від традиційних (доіндустріальних) до урбаністичних форм життя, при цьому вивчаються різні типи культур, простежується еволюція соціальної стратифікації міського простору, специфічної ментальності [13]. Для вирішення цих проблем необхідно дотримуватися комплексного аналізу, обов'язковим елементом якого є економічний розвиток.

Істотною відмінністю індустріального суспільства є зростання кількості міського населення. Окремі європейські держави стали "урбанізованими" ще у XVIII ст., що відбулося за рахунок демографічного підйому та активних міграційних процесів. Приріст населення напряму залежить від декількох факторів: розвитку виробництва і розбудови транспорту, збільшення імпорту продовольства, прогресу в галузі медицини та освіти. В цілому, протягом усього XIX ст. в країнах Західної Європи спостерігалось збільшення чисельності людності як за рахунок природного, так і механічного приросту. Істотно змінилася і густина населення: у Франції вона зросла з 56 до 74 чоловік на 1 кв. км, у Англії – з 80 до 239, у Німеччині – з 50 до 120, в Італії – з 64 до 121 [14].

Демографічний підйом кінця XVIII – початку XIX ст. служив своєрідним катализатором промислової революції та індустріалізації в Європі. Протягом 1800–1900 рр. смертність зменшилася вдвоє, а народжуваність зросла майже на 30%. При цьому важливу роль відіграли сімейні й релігійні традиції, коли велика кількість дітей розглядалась як додаткова трудова сила. Паралельно із зростанням добробуту населення, в результаті економічного піднесення, наприкінці XIX ст. спостерігалось зниження народжуваності до 20%. Показово, що це було характерним не тільки для заможних родин, але й для робочих сімей. Поясненням цього є небажання ділити своє майно між багатьма спадкоємцями, а також прагнення забезпечити дітей гарною освітою і кращими умовами життя. Таким чином, змінюється менталітет європейця, втрачають роль давні суспільні стереотипи. В загальному, протягом століття населення зросло майже вдвічі, а тривалість життя – з 35 до 50 років [15]. Це наочно підтверджує думку про взаємозв'язок стану народонаселення і економічного розвитку будь-якої країни.

Відтворити повну демографічну картину Російської імперії і підлеглих їй земель у XIX ст. на сьогодні доволі важко. Зробити це на основі тільки першоджерел неможливо, оскільки єдиний всеросійський перепис був проведений лише у 1897 р. Попередні дослідження охоплювали частину території і окремі соціальні групи, а також проводилися не систематично. Значні труднощі виникають під час спроб дослідників порівняти показники в динаміці або продемонструвати регіональну

специфіку демографічних процесів. Зауважимо, що майже в усіх країнах Європи ще на початку XIX ст. почали проводитися регулярні переписи, до того ж достовірність їх була високою. Наприкінці XIX – на початку XX ст. під керівництвом відомих російських статистів і географів проводилися численні дослідження демографічної ситуації в країні. При цьому до уваги бралось лише міське населення. Очевидним є те, що з метою отримання більш точних результатів необхідно залучати різні джерела.

Крім цього, є ще одна проблема, яка не дозволяє сучасному історичу достовірно оцінити демографічну ситуацію в Російській імперії. Мова йде про те, що протягом тривалого часу в межах країни відбувалися адміністративно-територіальні зміни, які безпосередньо впливали на внутрішній устрій українських земель. Це зумовило певні особливості, зокрема, на відміну від Західної Європи тут не набула такого поширення зовнішня міграція. Переміщення мали переважно внутрішній характер, що було пов'язано із колонізаційними процесами. Переселялося переважно землеробське населення, яке намагалося знайти собі іншу роботу. Головною проблемою внутрішньої політики царського уряду в другій половині XIX ст. було заселення і господарське освоєння всіх регіонів, хоча і не однаковою мірою. Це частково вирішувало ще одну проблему, яка існувала протягом цілого століття, а в пореформений період набула гостроти. Мова йде про аграрне перенаселення.

Очевидним є те, що при всіх проблемах, які виникали на шляху модернізації, головна мета внутрішньої політики російського уряду полягала в зміцненні за допомогою реформ державної і соціальної стабільності, а особливо прискорення промислового розвитку.

Література

1. Рондо Камерон. Краткая экономическая история мира от палеолита до наших дней / Камерон Рондо. – М. : РОССПЭН, 2001. – С. 22–23.

2. Михайлюк О. В. Традиціоналізм селянської культури / О. В. Михайлюк // Проблеми історії України. – 2010. – Вип. XVIII. – С. 238–241.

3. Український вибір: політичні системи XX століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / В. Ф. Солдатенко (керівник). – К. : Парламентське видавництво, 2007. – С. 10–11.

4. Побережников И. В. Модернизация: теоретические и методологические проблемы [Электронный ресурс] / И. В. Побережников // Экономическая история. Обзорение / под ред. Л. И. Бородкина. – М., 2001. – Вып. 7.– С. 163–169. – Режим доступа:

<http://www.hist.msu.ru/Labs/Ecohist/OB7/poberej.htm>. – Название с экрана.

5. Тимошенко А. Господарська діяльність Григорія Павловича Галагана / А. Тимошенко // Сіверянський літопис. – 2001. – № 4. – С. 75.

6. Поляруш С. І. Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні (1775–1918 рр.) : дис. ... канд. іст. наук / Поляруш С. І. – К., 1996. – 208 с. ; Ступак Ф. Я. Благодійні товариства Києва / Ф. Я. Ступак. – К., 1998. – 208 с. ; Дмитрієнко М. Добродійність як атрибут громадянського суспільства: історія і сучасність / М. Дмитрієнко, О. Ясь // Розбудова держави. – 1994. – № 6. – С. 37–44 ; Донік О. М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.) / О. М. Донік // УІЖ. – 2005. – № 4. – С. 159–176.

7. Хобта Л. Ю. Суспільна значущість меценатства, благодійності та спонсорства: світовий контекст / Л. Ю. Хобта // УІЖ. – 2006. – № 2. – С. 158.

8. Суровцева І. Ю. Меценатство в Україні другої половини XIX – початку XX ст. : автореф. дис. канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Суровцева І. Ю. ; Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2006. – 16 с.

9. Костенко І. Пам'ятник М.В.Гоголю у Ніжині / І. Костенко // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 142.

10. Потульницький В. Світогляд лівобережного панства у другій половині XIX століття / В. Потульницький // Київська старовина. – 2000. – № 3. – С. 35–36.

11. Руссо Ж.-Ж. Избранные сочинения / Ж.-Ж.Руссо. – М., 1961.

Т. 2. – 1961. – С. 186.

12. Дейвіс Н. Європа: історія / Н. Дейвіс ; з англ. П. Тарашук. – К. : Основи, 2000. – С. 788.

13. Черная Л. Русская культура Переходного периода от Средневековья к Новому времени (Философско-антропологический анализ культуры) / Л. Черная. – М. : Школа "Языки русской культуры", 1999. – 281 с.

14. История Европы. От Французской революции конца XVIII века до Первой Мировой войны. – М. : Наука, 2000.

Т. 5. – 2000. – С. 8.

15. Там само. – С. 15–17.

Висвітлення державотворчих процесів доби Української Центральної Ради в регіональних шкільних підручниках з історії

У статті на основі аналізу сучасних шкільних підручників з історії рідного краю визначаються особливості висвітлення перебігу державотворчих процесів у різних регіонах України за доби Української Центральної Ради.

Ключові слова: державотворення, доба Української Центральної Ради, регіональний підручник з історії.

В статье на основе анализа современных школьных учебников по истории родного края определяются особенности освещения хода государственно созидательных процессов в разных регионах Украины периода Украинской Центральной Рады.

Ключевые слова: создание государства, период Украинской Центральной Рады, региональный учебник по истории.

In the article on the basis of analysis of modern school textbooks on history of native edge the features of illumination of motion of state creative processes are determined in the different regions of Ukraine for the days of Ukrainian Central Rada.

Key words: creation of the state, time of Ukrainian Central Rada, regional textbook of history.

Розвиток сучасної історіографічної науки характеризується не тільки розширенням кола тем, що досліджуються, а й залученням нових історіографічних джерел, зокрема шкільних підручників. Оскільки невід'ємною вимогою до сучасного підручника з історії є його науковість – зорієнтованість змісту на найновіші досягнення історичної науки, внесення у навчальний предмет нових наукових фактів і сучасних інтерпретацій, то серйозні зміни, що відбулися упродовж останніх двох десятиліть у змісті шкільних програм і підручників з новітньої історії України, висувають потребу у здійсненні його аналізу з метою з'ясування відображення у них основних тенденцій сучасної української історіографії.

Проблема висвітлення процесу українського державотворення в сучасних шкільних підручниках знайшла своє відображення у роботах, присвячених шкільному підручнику як специфічному історіографічному джерелу (в російській історіографії: Т.Володіна, О.Орловський, Н.Поваляєва, О.Крючкова, О.Фукс, М.Шабельников, в українській –

І.Гирич, Я.Грицак, Г.Касьянов, Л.Зашкільняк, О.Удод, Н.Яковенко та ін.); дидактичним аспектам подання історичного матеріалу у підручнику (К.Баханов, І.Гирич, Н.Гупан, В.Мисан, О.Пометун); аналізу висвітлення окремих тем і ракурсів шкільних підручників (Н.Гончаренко, М.Кушнар'ов, М.Мудрий, В.Середа, Ю.Шаповал, Н.Яковенко та ін.); висвітленню у підручниках подій і явищ, які хронологічно і тематично пов'язані з предметом дослідження (С.Литвин, О.Дубас, К.Стецевич, О.Радзивілл).

Мета статті – визначити особливості висвітлення державотворчих процесів доби Української Центральної Ради в регіональних шкільних підручниках кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Зміст регіональних підручників щодо подій Української революції, зокрема доби УЦР, певною мірою залежить від особливостей самих регіонів, часу їх написання та ідеологічної позиції автора. Наприклад, у підручниках західних областей про Центральну Раду не йдеться взагалі ("Історія Закарпаття", "Волинезнавство", "Рідний край. Тернопільщина") [13; 5] або коротко згадується у контексті діяльності Генерального секретарства освітніх справ, "українська держава в роки Першої світової війни і після неї" [5, с. 79], створення "Українського військового клубу ім. П.Полуботка" і секретні протоколи Брестського мирного договору у межах ліхтарика "Боротьба за українську державність у краї у 1917–1918 рр." [18, с. 62; 19, с. 28–30], взаємини місцевих органів влади УЦР на Рівненщині з "військово-революційними комітетами, очолюваними більшовиками" [17, с. 71]. Деякий інший підхід у посібнику "Історія Прикарпаття": у передмові до розділу "Звитяжні дні Західно-Української Народної Республіки" повідомляється про утворення УЦР як "представницького та координаційного органу вітчизняних демократичних сил", обрання головою М.Грушевського, проголошення УНР та її незалежності [14, с. 137]. А у посібнику з курсу "Львовознавство" підкреслюється державотворчий процес: вітання до уряду УНР Народного комітету "з приводу ІІІ універсалу, де з'ясував політику щодо післявоєнного становища українських земель"; "на залишках царської імперії формувалась молода українська держава, в її межах організувалась національна армія", зустрічається і назва "гайдамаки"; під час походу після Брестського миру Українські січові стрільці "будили в населення почуття національної свідомості", вели культурно-освітню роботу через створення національних шкіл та гуртків "Просвіти" на Поділлі та Півдні України [20, с. 82].

Підручник з історії Хмельниччини розглядає події 1917 р. у регіоні з огляду на особливість становища Поділля, через яке проходила лінія фронту, перебували численні війська, а цивільна влада обмежувалася військовою, яка втрачала контроль над частинами. Саме це

робило владу вкрай нестабільною ("Величезна хвиля анархії захлестнула Поділля"). У Південно-Східній Волині, де "процес активізації революційної боротьби" відбувався поступово, у березні 1917 р. було створено Волинську українську раду, яка підтримала УЦР і "намагалася діяти в руслі української державної ідеї"; "у ряді міст і сіл були прийняті постанови" про довіру Центральній Раді, яку селяни втратили, "не дочекавшись вирішення земельного питання", і вже 1 листопада органи Тимчасового уряду і УЦР було розпущено [15, с. 125–127].

Утворення війська як відгомін державотворчих процесів розглядається у кіровоградському посібнику з історії краю: "Активізація політичних процесів у краї проявилась у формуванні військових частин Української Народної Республіки у Єлісаветграді, Знамянці і Долинській. У грудні їх сили зросли до чисельності піхотних дивізії і полку", що вплинуло і на рішення повітового органу влади ("Владу Центральної ради змушено було визнати повітове земство", хоча ще восени у Єлісаветграді і міська дума, і "відносна більшість Ради" голосували проти її підтримки) [9, с. 42]. Інший посібник з історії цього регіону "виникнення та діяльність Української Центральної Ради" подає у контексті докладної розповіді про встановлення радянської влади [10, с. 95].

У навчальному посібнику для 5–6 класів "Мій Київ" доба Центральної Ради відбивається кількома реченнями: проголошення незалежності УНР як відповідь на наступ більшовицьких загонів на Україну і пояснення невдалої спроби розбудови незалежної держави нездатністю до об'єднання ("Різні політичні сили та різні політичні лідери бачили майбутнє України по-своєму і не змогли об'єднатися заради майбутнього молодого держави") [12, с. 22].

Найбільш детальна інформація про регіональні особливості УНР доби Центральної Ради міститься у полтавському підручнику. У ньому зазначається, що українські політичні партії прагнули "соціалістичної трансформації суспільства, не переймаючись проблемою української державності", лише М.Міхновський відстоював націократичну концепцію державотворення і поставив питання про незалежність української держави [2, с. 14]; політика УЦР була відносно самостійною, але переважали "мрійницькі проекти федеративної перебудови Росії", самі ж українські діячі "зберігали ілюзії щодо перетворення Росії-імперії на Росію-Федерацію" [2, с. 42]. Широко доповнюючи матеріал з курсу історії України фактами з історії Полтавщини, автори наводять приклади потужного процесу українського національного відродження, створення й активізацію діяльності "Просвіт", становлення основ національної освіти [2, с. 25–27], згадують імена усіх полтавців – членів Центральної Ради, Генерального Секретаріату, Ради Міністрів,

комітетів [2, с. 30–32] тощо. Окремо зупиняються на широкій підтримці УЦР у краї: "У березні – квітні 1917 р. в містах Полтавщини пройшли масові мітинги, на яких висувалися вимоги автономії України і українізації школи"; скликання Українського з'їзду Полтавщини; вітальні телеграми після проголошення автономії України, збір матеріальної допомоги ("біля скарбниці виросла черга людей, що бажали підтримати свою владу грошима") [2, с. 29]; визнання влади УЦР "Українською військовою громадою" Лубенським і Миргородським земством, Миргородською міською думою, Полтавським земським зібранням і губернською радою робітничих і солдатських депутатів; підтримка УЦР "в її державотворчій діяльності" не тільки робітниками, а й навіть православною церквою ("Полтавська губернська Єпархіальна церковна рада зобов'язала священників оголосити текст Універсалу по всіх церквах і відправити молебні з нагоди проголошення автономії України" [2, с. 30]). Наводяться приклади того, що на Полтавщині УЦР визнавалася вищим державним органом України усіма владними структурами і громадськими організаціями, зокрема Центральним бюро профспілок Полтавщини, і після більшовицького перевороту у Петрограді III Універсал було зустрінuto з піднесенням, хоча "не викликав того ентузіазму, на який розраховували його автори" [2, с. 47]. Зауважується і на тому, що у своїй протидії "процесам радянзації на російський зразок Центральна Рада увійшла у конфлікт з масами", але її авторитет "серед народу продовжував залишатися високим" і після повернення за допомогою австро-німецьких військ [2, с. 48, 69].

Посібник "Сумщина в історії України" містить досить розлогу загальну інформацію у межах розділу "Боротьба за державність (1917–1920 рр.) від повідомлення про утворення УЦР у Києві до моменту, коли вона "зійшла з історичної сцени". Навіть пояснюючи відсутність змін у місцевих органах, думках і земствах, наголошується на неспроможності УЦР "створити дієздатну представницьку владу на місцях". Багато уваги приділено діяльності "Просвіти" з формування "національної свідомості українського населення краю", що продовжувалася після прийняття I і II Універсалів УЦР у річищі урядової політики. І хоча після проголошення III Універсалу місцеве населення Лебединського, Охтирського, Роменського повітів "досить активно підтримувало національний український уряд", національні ідеї виявилися незрозумілими "багатьом жителям сіл регіону", "робітництво було денаціоналізоване". А від ставлення робітничого класу, зазначається у посібнику, залежала доля української державності. Роз'яснюються зміни, що відбулися із проголошенням IV Універсалу. Дотично до символів держави згадується розробник проектів Малого і Великого гербів УНР художник В.Кричевський – уродженець Лебединського району [16, с. 308–316].

Харківський посібник з історії краю обмежується повідомленням про утворення у Києві УЦР, "яка згодом стала не тільки виразником інтересів та бажань українців, але й законодавчим органом, що видавав чинні закони – універсали", згадуються прізвища представників від Харківщини, що увійшли до складу УЦР, визнання її "своїм тимчасовим урядом" Харківською губернською радою [7, с. 243].

У донецькому підручнику доба УЦР розглядається у межах теми "Боротьба за відродження державності України та Донбасу (1917–1918 рр.): утворення у Києві УЦР як "органу тимчасового управління на Україні", головну увагу якого спрямовано на "становленні державності України у формі автономії у складі федеративної Росії" – III Універсал містив конституційні положення, зокрема проголошення УНР – наступ радянських військ, якому "Центральній Раді протиставити було нічого, оскільки армію створено не було" – продовження державного будівництва IV Універсалом – зазнавши поразку, УЦР укладає договір з Четверним союзом – повернення Центральної Ради, окупація Донбасу – прийняття Конституції УНР та обрання М.Грушевського президентом – розгін Ради [8, с. 8–12].

На відміну від цих посібників, в "Історії рідного краю. Дніпропетровщина" події березня 1917 – квітня 1918 рр. висвітлюються дуже детально. Автори повідомляють про масові виступи в день Свободи 12 березня 1917 р. під різними прапорами і гаслами (зокрема, й під жовто-блакитними та гаслом "Автономія України"); відродження "Просвіти"; підтримку ініціативи Центральної Ради провести по всій Україні 9 травня 1917 р. дня Національного фонду; визнання Катеринославським військовим товариством Генерального Секретаріату і Центральної Ради "за єдину правомочну інституцію в Україні" [3, с. 34, 35]. Історики розповідають про утворення представницького органу у Катеринославі – Української губернської ради, її соціальної бази; формування військових частин, що дало можливість Українській раді "стати реальною силою в політичній боротьбі за владу". Зазначається існування повітових Українських рад, наприклад, у Павлограді, яка теж мала військову підтримку ("спиралася на розміщених у місті гайдамаків"). Після проведення ініційованих Всеукраїнським національним конгресом Катеринославського губернського українського з'їзду Українська рада міста перетворилася на "місцеву складову системи управління Центральної ради" [3, с. 24–26]. Розкриваючи політичну й організаційну різноманітність системи влади у краї, відзначено, що провідником ідей УЦР на Катеринославщині була УСДРП, що з проголошенням УНР "головним завданням більшовиків... стала боротьба з прихильниками української державності" [3, с. 33, 39]. Зазначено, що після більшовицького перевороту прихильники УЦР мали в краї

перевагу: Катеринославська рада визнала вищою владою в Україні "Крайовий комітет по охороні революції, утворений в Києві Центральною радою", а Губернський ревком після уведення до його складу представників Губернської української ради, виконавчого комітету Губернської селянської спілки та гайдамацької Військової ради визнав владу Центральної Ради [3, с. 40]. Відновлення влади Центральної Ради у Катеринославі у квітні 1918 р. оцінюється як формальне [3, с. 69].

Саме відсутність "надійної військової опори" у краї пояснюється причина виведення Тимчасовим урядом Катеринославщини зі "сфери управління української влади" і "миролюбна позиція" останньої, змінити яку примусило лише загострення політичної боротьби [3, с. 45]. Показано зміну підходів щодо створення війська – від добровільного до мобілізації, на прикладі с.Покровське проілюстровано неефективність заходів ("мобілізоване населення, як правило, швидко розходилося по домівках") і названо їх причину – відсутність у влади налагодженого апарату. Разом з тим згадуються добре озброєні ("мали кулемети та більше десятка гармат") Гайдамацький кіш у Катеринославі, ціла низка куренів вільного козацтва Катеринославський, Запорозький, у Кривому Розі, Нових Кайдаках, Діївці, Новомосковську тощо, прислані Центральною Радою гайдамацькі частини, гарнізон яких у Павлограді було підкріплено двома бронепоездами, й робиться висновок: "Усе ж уряду УНР за короткий термін удалося створити достатню боездатну армію", яка не давала шансів місцевим більшовикам "у боротьбі із законною українською владою" [3, с. 45–46, 58–59].

Оцінюючи політику УЦР у краї, автори зауважують, що зволікання у вирішенні земельного питання "спрямувало національні прагнення селян на локальний рівень", "національний рух у краї було розпо-рошено на партизанську війну", що Катеринославська губернія "до-сить довго вирізнялася недостатнім розвитком національного руху", який "почав знаходити опору в промислових центрах Катеринослав-щини" лише наприкінці 1917 р., оскільки робітники про нього дізнава-лися під час кампанії виборів до Установчих зборів [3, с. 52].

У запорізькому підручнику для п'ятого класу про УЦР повідом-ляється двома рядками у переліку військ "усіх рухів, що воювали за владу" ("восени 1917 р. Українська Центральна Рада утримувала край, спираючись на військові підрозділи гайдамаків", "в березні 1918 р. сюди повернулася Центральна Рада за допомогою військ Німеччини" [21, с. 80]). У підручнику для десятого класу розглядаються процеси, що відбувалися в Запорізькому краї під час Української національно-демократичної революції. Зауважується на поінформованості населен-ня про події, що відбувалися у Києві, обрання представників Олек-сандрівського, Бердянського повітів на Українському селянському

з'їзді до складу УЦР. Подібно до інших посібників найбільшу увагу приділено діяльності у краї товариства "Просвіта" й підкреслено, що з активізацією українського національного руху в нього "було втягнуто більшість населення краю", що свідчить "про популярність ідей державного суверенітету України не тільки у сільських регіонах, а й у промислових містах" [6, с. 22, 23]. Згадується створення в Олександрівську куренів вільного козацтва "Січ", "Хортиця" – "озброєних об'єднань місцевої самооборони" – як способу протистояння національно свідомого населення України зростаючій анархії [6, с. 23, 28].

Оцінюючи значення III Універсалу УЦР, запорізькі історики, на відміну від інших авторів, які зосереджували увагу на соціально-економічних положеннях документа, детальніше зупиняються на його політичному аспекті: "Утвердження української державності могло бути реалізоване тільки через скликання власного парламенту – Українських Установчих зборів як символу національної єдності. Скликання Українських Установчих зборів стало нагальною потребою. III Універсал поставив це питання в практичну площину" [6, с. 30]. Тому подається інформація про організацію виборчого процесу, підкреслюється складність умов: поступове зосередження в результаті військових дій влади у руках більшовиків на Катеринославщині та Північній Таврії; гостра політична боротьба між загальноросійськими і українськими соціалістичними партіями; активна діяльність єврейських і польських організацій, позапартійних об'єднань тощо. Як результат, низька активність виборців, "стабільне зростання національної свідомості виборців" ("в Олександрівському повіті більшість проголосувала за українські списки") у Катеринославській губернії і запізнила співпраця різних політичних сил з УНР, відсутність виборів через "встановлення в Таврійській губернії більшовицької диктатури". Разом з тим зазначається, що у Бердянську 10 грудня 1917 р. рішенням Бердянської міської думи та в усіх волостях повіту УЦР було визнано вищим органом влади в Україні (навіть Новогригор'ївською волосною Радою селянських депутатів ухвалено "приєднатись до України"). Зазначається неоднозначне сприйняття населенням IV Універсалу: підтримка українцями, лояльність або несприйняття багатьма політичними групами і громадами національних меншин [6, с. 33–36]. Політика УЦР щодо земельного питання оцінюється як намагання взяти ситуацію під контроль або "половинчасті кроки уряду, які не могли заспокоїти ні селян, ні поміщиків" [6, с. 26].

Про певну підтримку УЦР у Криму свідчить підручник "Крим від Таврійської губернії до наших днів" (В.Дюлічев). Повідомляється про утворення Центральної Ради, проведення у квітні 1917 р. у Севастополі з'їзду Чорноморської української громади, створення помірковано-

соціалістичною УЦР розгалуженої сітки своїх низових організацій – міських рад, військових комітетів, громад, I та II Універсали УЦР, які дали можливість комплектувати українські національні частини під контролем російського командування [4, с. 155, 157]. Ситуація 1917 р. у Криму оцінюється як складна не тільки у політичному й економічному, але й міжетнічному ракурсі: "Посилювалося і міжнаціональне протистояння. Цьому сприяли і демагогічні заяви лідерів різних партій, необдумані кроки представників влади", до яких віднесено зв'язок УЦР з місвиконкомом й участь представників останнього у "київському з'їзді", заклик УЦР "до українізації військових частин, коли на міноносцях "Завидний" і "Гаджибей" було піднято замість Андріївського жовто-блакитний український прапор", обумовлення III Універсалом кордонів УНР (Таврійська губернія без Криму) ("Таке рішення викликає осуд більшості політичних партій і рухів на півострові" [4, с. 164, 166]). Інформація про проголошення Малою Радою IV Універсалу супроводжується описом подій та відозвою Севастопольського ВРК, в якій містяться звинувачення у зрадництві ("Українська рада замислила хитрий, зрадницький план..., рада зробила усе, щоб віддати Севастополь беззахисним до рук ворогів...") [4, с. 180–181].

Багатогранність політичного життя у Севастополі розкриває підручник К.Алтабаєвої "Смутні часи. Севастополь у 1917–1920 рр.", де йдеться про існування у місті національних організацій, з'їзд Чорноморської української громади (квітень 1917 р.), який взявся за перетворення Росії на демократичну федеративну республіку, необхідність боротьби за автономію України і створення нею власної армії, церкви, суду, школи [1, с. 26]. Автор наводить приклади підтримки УЦР на Чорноморському флоті після проголошення автономії України [1, с. 71]. Більш широко йдеться у підручнику про українізацію флоту восени 1917 р. ("наочно заявив про себе жовто-блакитними прапорами, що замайорили на щоглах кораблів"): наводиться перелік кораблів "Воля", "Пам'ять Меркурія", "Євстафій", "Борець за свободу" (колишній броненосець "Кн. Потьомкін Таврійський"), есмінці "Завидний", "Звонкий" [1, с. 73] і реакція на проголошення III Універсалу УЦР ("У зв'язку з цією подією українські народні партії та організації Севастополя, разом з Радою, організували парад на площі Нахімова, був відслужений молебень. На стеньгах судів підняли українські прапори і набрали сигнал "Слава Українській Народній республіці", Генеральний комісар Української народної республіки С.Петлюра видав наказ здійснити силами ЧФ церемоніальний салют" [1, с. 89–90]. Наголошується на прагненні УЦР встановити контроль над Кримом: йдеться про телеграму В.Винниченка щодо підпорядкування органів Тимчасового уряду Центральній Раді, створення 1 листопада 1917 р. Генеральної ради з морських справ, намагання Генерального Секретаріату впливати на

Чорноморський флот, ухвалення УЦР 29 грудня законопроекту, за яким Чорноморський флот проголошувався флотом УНР. Про проголошення незалежності УНР згадується побіжно ("встигнувши проголосити під гуркіт канонади повну незалежність УНР"), але наводиться текст телеграми, що забороняла керівникам організацій і начальникам українського флоту встановлювати відносини "з представниками чужоземних держав, як з Росією, так і з іншими" [1, с. 101–103].

У підручнику з історії Одещини УЦР визначається як основний політичний орган в Україні, який перетворив українське питання на одне з ключових питань революційного періоду, поклав край сумнівам щодо існування українського народу, прагнув створити демократичний парламентський устрій, добитися українського самоврядування, надати етнонаціональним меншинам широкої культурної автономії та схвально поставилась до "ініціативи одеситів щодо розвитку міста", користувалась більшою підтримкою українського населення, аніж Тимчасовий уряд. Одним реченням згадуються мітинги на підтримку III Універсалу. За повідомленням про IV Універсал роз'яснюються діяльність уряду ("розпочав створення Української автокефальної церкви, державним гербом визнав тризуб", "надання росіянам, євреям, полякам національно-територіальної автономії", проведення адміністративно-територіальної реформи – поділ території УНР на 30 округів тощо) і причини, що "не дозволили впровадити у життя заходи" УЦР. Серед них зазначаються такі: військово-політична нестабільність, заміна регулярної армії народною міліцією, відсутність або слабкість місцевих адміністративних органів, незадоволеність широких верств [11, с. 75–78].

Таким чином, висвітлення державотворчих процесів доби Української центральної Ради у регіональних підручниках залежить від особливостей місцевості, де вони створювалися, зокрема переважаючого типу історичної пам'яті, часу їх написання, ідеологічних позицій авторів та їх належності до певного наукового кола. Найбільш повно означені процеси висвітлені у підручниках з історії Запоріжжя, Дніпропетровщини, Полтавщини, Севастополя та Криму.

Література

1. Алтабаева Е. Б. Смутное время: Севастополь в 1917–1920 годах : учеб. пособ. / Е. Б. Алтабаева. – Севастополь : Телескоп, 2004. – 384 с. : илл.
2. Білоусько О. А. Новітня історія Полтавщини (I половина ХХ століття) : підручник для 10 класу загальноосвітньої школи / О. А. Білоусько, О. П. Єрмак, В. Я. Ревеґук. – Полтава : Оріяна, 2005. – 312 с. : іл., карти.
3. Братаніч Б. В. Історія рідного краю. Дніпропетровщина: Наш край під час Першої світової війни, Національної революції та соціалістичного будівництва. 1914–1939 рр. / Б. В. Братаніч, М. І. Романенко. – Дніпропетровськ : Дніпрокнига, 2007. – 414 с.

4. Дюличев В. П. Крым от Таврической губернии до наших дней / В. П. Дюличев. – Симферополь : Доля, 2010. – 600 с., илл.

5. Заставецька О. Рідний край. Тернопільщина. 5 клас / О. Заставецька, Б. Заставецький, І. Вітенко. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2001. – 128 с.

6. Ігнатуша О. М. Історія рідного краю (Запорізька область): 1914–1939 рр. / О. М. Ігнатуша, В. Г. Ткаченко, Г. Ф. Турченко ; під ред. Ф. Г. Турченка. – Запоріжжя : Прем'єр, 2001. – 224 с. : іл.

7. Історія рідного краю (Харківщинознавство) : навч. посіб. / Б. П. Зайцев, В. В. Скирда, В. В. Воропаєва та ін. – Харків : Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2002. – 264 с.

8. Історія України : короткий курс / за заг. ред. С. М. Белоусова. – К. : Видавництво Академії наук УРСР, 1940. – 411 с. : іл., карти.

9. Козир І. А. Історія рідного краю (навчальний посібник для шкіл Кіровоградщини) / І. А. Козир, С. І. Шевченко. – Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2001. – 72 с.

10. Кузик Б. М. До цілющих джерел рідної землі. Наш край з найдавніших часів і до сьогодні : навч. посібник / Б. М. Кузик, Л. І. Литвин. – Д. : АРТ-ПРЕС, 2006. – 224 с.

11. Ми – одесити : навч. посіб. з краєзнавства / О. А. Бачинська, П. Г. Гопченко, О. С. Кирилук та ін. ; за заг. ред. проф. С. В. Козицького. – 2-гу вид., доп. – Одеса : Пласке, 2008. – 296 с.

12. Мій Київ : навч. посіб. / Ю. С. Комаров, П. Г. Комарова, І. В. Алексєнко, С. І. Атаманенко. – 2-ге видання, зі змінами. – К. : Сім кольорів, 2010. – 144 с. : іл.

13. Олашин А. В. Історія Закарпаття : посіб. з краєзнавства / А. В. Олашин. – Мукачево : Карпатська вежа, 2009. – 293 с.

14. Островський В. Історія Прикарпаття : посіб. для загальноосвіт. навч. закладів / В. Островський. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2008. – 352 с.

15. Рибак І. Наш край в історії України : навч. посіб. / І. Рибак. – Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О. В., 2010. – 260 с.

16. Сумщина в історії України : навч. посіб. / В. І. Белашов, Л. І. Белінська, А. М. Близнюк та ін. – Суми : МакДен, 2005. – 496 с.

17. Тхор В. І. Наш край в історії України : навч. посіб. для учнів 6–11 класів загальноосвітніх шкіл і нових закладів освіти Рівненської області / В. І. Тхор, В. М. Сніцаревич. – Рівне, 1997. – 119 с.

18. Федорак В. Ф. Історія рідного краю (7–11 класи) : підруч. / В. Ф. Федорак, Н. І. Черкач. – Чернівці : Прут, 2001. – 176 с.

19. Федорак В. Ф. Хрестоматія з історії рідного краю. : навчальний посібник / В. Ф. Федорак, Н. І. Черкач. – Чернівці : Зелена Буковина, 2005. Ч. II. 10–11 класи. – 2005. – 240 с.

20. Шишка О. В. Наше місто – Львів : посіб. з курсу "Львовознавство" / О. В. Шишка. – Л. : Центр Європи, 2005.

Ч. II. – 2005. – 173 с. : іл.

21. Щупак І. Я. Історія рідного краю: Запорізька область (початковий курс) : підручник для 5 класу середньої загальноосвітньої школи / І. Я. Щупак. – Запоріжжя : Прем'єр, 2001. – 144 с. : іл.

УДК 94(477.4)"192":314.8(=112.2)

К.П.Двірна, С.Ю.Головашеч

Німецька національна меншина Правобережної України в кінці XIX – середині 20-х рр. XX ст.: історико-статистичний аналіз

Автори розглядають демографічні зміни, питому вагу німців та їх розселення у губерніях Правобережжя України в кінці XIX – середині 20-х рр. XX ст.

Ключові слова: Німецька національна меншина, Всесоюзний перепис населення, Київська губернія, Волинська губернія, Подільська губернія, еміграція.

Авторы рассматривают демографические изменения, удельный вес немцев и их расселение по губерниям Правобережья Украины в конце XIX – середине 20-х гг. XX в.

Ключевые слова: Немецкая национальная меньшинство, Всесоюзная перепись населения, Киевская губерния, Волынская губерния, Подольская губерния, эмиграция.

The authors examine the demographic changes, the share of Germans and their resettlement in provinces of Right-Bank Ukraine in the late XIX – middle 20-ies of XX century.

Key words: German national minority, All-Union population census, Kiev province (gybernia), Volyn province (gybernia), Podolia province (gybernia), emigration.

Актуальність теми. Історично склалося, що протягом багатьох століть поряд з українцями проживали представники багатьох інших національностей. Правобережна Україна є досить різнобарвним регіоном, що представляє значну палітру існування різних етносів, історія яких є невід'ємною частиною загальноукраїнського історичного процесу.

Протягом десятиріч панування ідеології "єдиного радянського народу" ця важлива та актуальна проблема на теренах України розглядалася побічно, а інколи просто схематично. Із здобуттям Україною незалежності в 1991 р. з'явилась можливість вивести із забуття ряд проблем вітчизняної історії, що тривалий час залишалися "білими плямами" історичного минулого.

Хронологічні межі дослідження визначені 20-ми рр. XX ст. Це був період, коли німецька національна меншина Правобережної України

зазнала значних змін. Історично обумовлені демографічні процеси, зміна політичних напрямів діяльності держави та урядів, політика коренізації суттєво вплинули як на стан в цілому німецької національної меншини, так і на її статус та значущість.

Мета та завдання полягають в тому, що на основі широкого кола опублікованих джерел відслідковується динаміка чисельності німецької національної меншини Правобережної України у 20-ті роки ХХ ст., а також досліджуються демографічні зміни, питома вага німців та їх розселення у губерніях Правобережжя України. З метою вивчення специфіки німецького етносу автори вдаються до порівняльної характеристики його з польською та єврейською національними меншинами.

Звичайно, для дослідження різних національностей на території Правобережної України у зазначений період потрібно з'ясувати їх чисельність, динаміку росту, причини, що впливали на ті чи інші процеси демографічних змін. Саме тому в основу роботи покладені матеріали переписів населення 1897, 1920, 1923, 1926 років, що дозволило зробити порівняльну характеристику народонаселення у зазначені роки. Особливо цінною є інформація, що міститься в окремих статистичних виданнях, які відтворюють чисельність національних меншин у селах (складають окрему групу інформації, що не ввійшла у вищенаведені переписи народонаселення – прим. авт.).

Чисельність різних національностей на території України, дослідження їх динаміки частково знайшли своє відображення у демографічних статистико-аналітичних працях Л.С.Лічкова та С.В.Мінаєва [1, с. 16; 2, с. 74]. Вони містять статистичні дані про рівень писемності окремих національностей, використання ними рідної мови, національний склад соціальних груп, їх професій та ін. Окремо слід виділити роботу Арсена Хоменка "Національний склад людності УСРР: попередній нарис за новітніми статистичними даними" [3, с. 79], в якій автор аналізує умови перепису 1926 р., зміни показників чисельності національних меншин, ступінь їх урбанізованості, асиміляційні тенденції тощо.

Особливої уваги заслуговують праці дослідника Н.А.Черлунчакевича. Серед численних його праць слід виділити монографію "Национальный состав Советской Украины. Объяснительная записка к этнографической карте УСРР", в якій він спробував простежити процес розселення різних народів по території України, здійснивши критичний аналіз національного складу населених пунктів УСРР [4, с. 130].

Особливої ваги в контексті нашого дослідження набув науковий доробок Б.В.Чирка. Він один із перших науковців, хто за добу незалежності розпочав глибоко розробляти питання, пов'язані з історією національних меншин України, окреслив перспективи комплексу

майбутніх досліджень з цієї проблематики. У своїй статті "Під пресом імперської ідеології" [5, с. 66] автор із позиції нових концептуальних засад проаналізував державну політику щодо національних меншин України та дав їм об'єктивну оцінку. У цій роботі Б.В.Чирко використав значний пласт розсекречених архівних документів.

В цій публікації автори, беручи до уваги наукове надбання своїх попередників у вивченні проблеми, використовують найважливіші матеріали "вселюдних" переписів населення, які відбулися у 1897, 1920, 1923, 1924 та 1926 рр. Порівняння матеріалів цих переписів у різні хронологічні періоди дають можливість простежити динаміку змін німецького етносу кінця XIX ст. – 20-х рр. XX ст. Слід зазначити той факт, що перепис 1920 р., який проводився в часи громадянської війни, містить не досить об'єктивні результати. Під час його проведення не брався до уваги національний склад Волинської, Подільської губерній, де мешкала на той час значна кількість німців. Дані перепису були далеко не повними. Безумовно, цей факт спонукає дослідників обережно оперувати фактами перепису при розгляді його кінцевих показників. Однак перепис 1920 р. містить цікавий інформаційно-статистичний матеріал [6, с. 28].

Проблема національних меншин у 20-ті рр. набула державного значення. Подальша розробка статистичних матеріалів щодо чисельності та національного складу населення України здійснювалася Центральним статистичним управлінням УСРР, Наркоматом освіти, Інститутом демографії, іншими державними установами та науковими інститутами. Значну роботу з підготовки етнографічної карти України та її окремих регіонів провели Інформаційно-статистичний відділ та Відділ національних меншостей Наркомату внутрішніх справ.

Слід відзначити, що підготовка статистичних матеріалів з питань національного складу населення, питань рідної мови, а також мови викладання у навчальних закладах була пов'язана із значними труднощами: відсутністю досвіду при проведенні широкомасштабних демографічних обстежень, браком кваліфікованих демографів тощо. До того ж статистичні матеріали були досить фрагментальними, а за низкою позицій, в тому числі щодо етнічного складу мешканців невеличких населених пунктів (хуторів, сіл, містечок), і взагалі відсутніми [7, с. 10].

Іншими джерелами вивчення чисельності німецької національної меншини були всесоюзний перепис 1923 р. та опис районів 1924 р. Зокрема, результати останнього також є досить відносними, оскільки для підрахування чисельності населення були взяті списки платників податків, які були досить неточними [8, арк. 99]. Найбільш значущим і змістовним у цьому напрямку став, безперечно, перепис 1926 р., який за вмістом статистичних матеріалів є найбільш детальним і повним.

Отже, потрібно відмітити, що на основі вищезазначеного за основу порівняння свідомо беруться переписи 1897 та 1926 рр., а решта статистичних матеріалів слугують як допоміжні.

Перепис населення від 9 лютого 1897 р. – перший та єдиний в Російській імперії. Окрім визначення чисельності населення, він мав з'ясувати, які національності проживають у межах кордонів імперії та яка їх питома вага у державі. Історики вже звернули свою увагу на характерну особливість цього перепису. Вона полягала у тому, що національність визначалась, виходячи із міркувань людини щодо її рідної мови. Цей факт, на думку дослідника О.І.Жуковського, був зумовлений тим, що Російська імперія з її віковичною антинаціональною політикою щодо неросійських етносів справу з'ясування етнічної належності свідомо пустила на самоплив. Суть такого державного підходу полягала у заниженні на офіційному рівні кількості національних меншин, беручи до уваги високий на той час рівень асиміляції [6, с. 29].

Слід зауважити, що дані цього перепису є досить відносні і не дозволяють достовірно й адекватно простежити за німецьким етносом на Правобережній Україні. Проте, незважаючи на цей факт, деякі дослідники стверджують, що його результати можуть бути використані науковцями при розробці етнодемографічних проблем.

Згідно з даними таблиці 1 (власна розробка авторів), за переписом 1897 р. на території Київської, Волинської та Подільської губерній німецький етнос в основному був сконцентрований у Волинській губернії, де питома вага населення складала 5,7%.

Таблиця 1

***Динаміка чисельності німецького етносу
у дорадянський період***

Нац. меншина	Київська губернія						Волинська губернія						Подільська губернія					
	1897			1916			1897		1914		1916		1897		1916			
	к	р	%	к	р	%	к	р	%	к	р	%	к	р	%	к	р	%
Німці	14707	0,4	*	0,4	17331	5,7	209700	5,4	*	5,7	4069	0,1	*	0,1				

* Дані відсутні

Складено за: [9, с. 9; 10, с. 9–10; 11; 1, с. 2].

Використання порівняльного аналізу щодо кількісних показників німецької національної меншини за 1897 та 1914 рр. переконують в тому, що дані за 1914 р. представлені лише по Волинській губернії

(дані по Київській та Подільській губерніях відсутні). Основний відсоток німецького населення по трьох губерніях припадає на Волинську губернію. Зважаючи на даний факт, це дозволяє з'ясувати динаміку чисельності національних меншин означеної губернії та визначити демографічні чинники, що впливали на неї. Існують наступні трактування демографічної ситуації протягом вказаних вище років. Сучасні дослідники О.І.Жуковський, В.М.Курило стверджують, що на всій території Правобережжя відбувалися однакові соціально-економічні та політичні процеси і саме вони впливали на особливості демографічної ситуації Волині та були ідентичними для Київської та Подільської губерній [6, с. 30].

Дані таблиці по Волинській губернії за 1914 р. відображають тенденцію збільшення німецького етносу. Однак у зв'язку зі збільшенням інших етносів – євреїв (160 тис.), поляків (150 тис.) та українців як корінного населення питома вага німецького етносу мала тенденцію до зменшення на 0,3%.

Порівнявши відносні величини чисельності німецької національної меншини за 1914 та 1916 рр., слід відмітити, що відсоток німців на Правобережній Україні є досить сумнівним, зважаючи на те, що вже два роки йшла Перша світова війна, і саме німці, як ніхто інший, підпали під "гарячу руку" російського царату. Дослідник А.І.Буценко підкреслює, що під час війни вони примусово виселялись, а їх господарства руйнувались [12, с. 6]. Це певною мірою впливало на динаміку німецького етносу. Події Першої світової війни негативно впливали на етнос у цілому та зміни в демографії народонаселення. Так, дослідник І.М.Кулініч наводить дані, що тільки за 1916 р. із Волинської губернії було виселено 115 тис. німців [13, с. 24]. Про загальну картину виселення ми можемо лише здогадуватися. Проте, на думку деяких вчених, поселення полонених німців на території Правобережної України та, певною мірою, природний приріст серед них вирівняв демографічні втрати перших років війни [14, с. 16].

Депортовані німці-колоністи в основному почали переїздити до України в 1918 р., і до кінця 1920 р. більша частина їх повернулася до колишніх осель. Звичайно, німецькі колоністи за часи їхньої депортації втратили значну частину своїх земельних ділянок, що перейшли у користування до інших господарів.

Перепис 1920 р. як зазначалось вище, не дав очікуваних результатів. Дані цього перепису були далеко неповними. У зв'язку з цим у циркулярі Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР (березень 1923 р.) зазначалося: "До цього часу Відділ Нацменшостей НКВС не володіє точними відомостями та даними, не кажучи вже про кількісний склад, по великих національних групах, що мешкають компактними масами в УСРР. Необхідне суворе (мовою документа) виявлення цих даних, щоб мати докладну етнографічну карту УСРР" [15, с. 3]. Наркомат внутрішніх справ запропонував губернським відділам НКВС у

місячний термін підготувати дані про національний склад багатонаціональних населених пунктів із з'ясуванням широкого кола питань: чисельність національних груп, що мешкають у певному населеному пункті; наявність у ньому сільської або волосної ради; відображення специфіки національного складу населення в роботі місцевих органів влади; участі населення в діяльності комітетів незаможних селян, у тому числі національних меншин; стан культурно-просвітницької роботи серед національних меншин (кількість шкіл, клубів тощо) [16, с. 4]. Накопичення матеріалів стосовно національного складу населення України розглядалося як один із перспективних напрямів діяльності Відділу національних меншостей НКВС. Так, у плані роботи відділу на 1923 р. передбачалася розробка матеріалів "про розподіл національних меншостей по губерніях, округах, районах і селах з підрозділенням на міське і сільське населення, а також складання довідника населених пунктів з переважаючої національності" [17, арк. 48]. Статистичні матеріали, розроблені Відділом національних меншостей НКВС та Центральним статистичним управлінням України, були суттєво доповнені даними Всесоюзного перепису міського населення, проведеного в 1923 р.

Основним його недоліком є повна відсутність інформації про кількість сільського населення. Для того щоб отримати більш об'єктивні й повні дані щодо кількісних показників різних етносів, Центральне статистичне управління спробувало об'єднати дані міського перепису 1923 р. та інформацію, яка міститься в описі районів 1924 р. Отримані показники за дворічний термін хоча і є досить відносними, проте дають значний матеріал для аналізу.

Таблиця 2
Населення німецької нац. меншини в УСРР за 1923–1924 рр.

Губернії	Загальна кількість населення	Німці	
		Кількість	% від загальної кількості
Подільська	3503567	1357	0,03
Київська	4929147	7526	0,15
Волинська	2015165	72038	3,6

Підраховано за: [18, арк. 88а].

Згідно з даними, які містяться в таблиці 2, досить помітним є зменшення питомої ваги німців по всій території Правобережжя протягом 20-х рр. ХХ ст.

Найбільший показник зменшення припадає на Волинську губернію – 2,1%. Це є зрозумілим, оскільки вона ще за даними перепису 1897 р. порівняно з іншими губерніями Правобережжя (якщо не брати до уваги велику кількість німців, які проживали у південних губерніях)

акумулювала на своїй території значні маси німецького населення. Для порівняння: відносні величини польського етносу за умовних 8 років, відштовхуючись від даних за 1916 р., у середньому зменшились на 1,22%.

Зважаючи на те, що показники питомої ваги та її індекс змін різні, О.І.Жуковський простежив втрати німецької національної меншини окремо по губерніях. Отже, показникам питомої ваги за 1916 р. при своїмо 100% та складемо пропорцію, за допомогою якої обчислимо відсоток втрат питомої ваги німців кожною губернією [6, с. 32].

Хоча отримані показники є досить відносними, але вони надають нам певну картину втрат німецького населення в губерніях за восьмирічний термін. Дані таблиці наочно презентують переселенський рух німецького населення за період 1916–1924 рр.

Таблиця 3

***Зміни питомої ваги німецького населення
за 8 років (1916–1924 рр.)***

Губернії	Німці	
	Зміна питомої ваги	%
Волинська	- 2,1	36,8
Київська	- 0,25	62,5
Подільська	- 0,07	70

Складено за: [6, с. 33].

Дослідники О.І.Жуковський та В.М.Курило вважають, що на ці зміни в питомій вазі впливали соціально-політичні та економічні чинники, а не збільшення чисельності представників різних етносів. Аналізуючи джерельну базу, ці автори прийшли до висновку, що даний факт не мав місця у зазначених хронологічних межах, хоча і відбулись певні коливання у кількості населення інших національностей. На підтвердження цього можна відмітити різке зменшення у даний час природного приросту всього населення України [6, с. 33]. Історик В.І.Наулко, підтримуючи цю тезу, наголошує на значному зменшенні народжуваності, що пов'язано з погіршенням умов життя, а також мобілізацією чоловіків до лав збройних сил під час Першої світової війни [19, с. 72]. Отже, таблиця 3 засвідчує те, що у німецькому етносі відбулося досить значне падіння рівня питомої ваги. Зокрема, у відсотковому відношенні найбільше втратили у питомій вазі зазначеної меншини Київська та Подільська губернії. Таким чином, німецьке населення Правобережжя у 1924 р. порівняно з 1916 р. зменшилася на три чверті.

Таблиця 4
Перепис німецької нац. меншини Правобережжя за 1926 р.

	Загальна кількість населення	Німці	
		Кількість	%
Правобережжя	6612033	82904	1,3
Сільське населення	5328200	81109	1,5
Міське населення	1283833	1795	0,14

Складено за: [2, с. 74–75; 20, с. 16–19].

Наступним кроком дослідження О.І.Жуковського та В.О.Курило є порівняння даних за 1923–1924 рр. з результатами Всесоюзного перепису 1926 р. по Правобережній Україні. Порівняння даних, наведених у табл. 2, із відповідними даними з таблиці 4 дозволить нам проаналізувати зміни у чисельності та питомій вазі німецького населення, які відбулися за два роки. Відзначимо, що наріжним каменем цього процесу є адміністративно-територіальний поділ перших років ХХ ст. У 1922 р. відбулася адміністративна реформа, згідно з якою Київська, Волинська, Подільська губернії були поділені на округи: Волинський, Шепетівський, Бердичівський, Проскурівський, Коростенський, Кам'янецький, Київський, Вінницький та Могилівський. Територіальні межі зазначених вище округів повністю не співпали з межами дореформених повітів, що ускладнює проведення відповідних порівнянь. Взавши сумарні дані чисельності національних меншин по всіх округах, можливо, хоча і відносно, отримати результат по Правобережжю. Хоча реформа відбулася у 1922 р., але дані 1923–1924 рр. були зведені ЦСУ (Центральне статистичне управління) у таблицю національного складу УСРР за адміністративно-територіальним поділом царської Росії. Тому не можна здійснити зіставлення кількості німецької національної меншини за означені роки з даними за 1926 р. окремо по губерніях, а можна зробити лише по всьому регіону.

Дані, які стосуються німецької національної меншини і містяться в табл. 2, 4 та 5, є досить характерними для цього часу. Наприклад, з 1897 до 1924 рр. їх кількість зменшилась на 109 тис. на території Правобережжя, що складає більше половини всього населення німців зазначеного регіону. У зв'язку із цим відбулося і значне зменшення їх питомої ваги на 1,2%.

Головною причиною зменшення німецького етносу була також еміграція. Вони масово від'їжджали з території України до Канади, США, де створювали переважно сільськогосподарські поселення. Однією з вагомих причин відтоку німецького населення з території Правобережжя було погіршення відносин Російської імперії з Німеччиною в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Це обумовило перегляд російським урядом свого ставлення

щодо німецьких колоністів. Потрібно зауважити, що пільги, які були надані колоністам раніше з метою осілости, вплинули на еміграцію німців та поселення їх у прикордонних губерніях Російської імперії. У зв'язку з масовістю переселенського руху на кінець XIX ст. простежувалось значне зростання їх кількості на території Південно-Західного краю, що викликало також деякі побоювання з боку російського уряду. Отже, погіршення відносин із Німеччиною та різке збільшення питомої ваги німецького населення призвело до адміністративних та економічних санкцій, які були спрямовані на зменшення його ваги у регіоні. Робилося все можливе, щоб підштовхнути німців до еміграції, видаючи їм безкоштовні еміграційні свідоцтва [6, с. 38].

Протягом I чверті XX ст. становище німців на території Правобережної України було настільки складним, що це стало однією із вагомих причин еміграційної хвилі, про що свідчать дані про чисельність цього етносу (див. табл. 2) за 1923–1924 рр. Необхідно підкреслити, що чималу роль в еміграційному русі відіграє підпільна агітація з боку вороже налаштованих проти Радянської влади елементів [21, арк. 104]. Так, за даними бюро округів у справах національних меншостей з Волинської округи (квітень-вересень 1926 р.) 74 німецьких колоністи емігрували до Канади, 10 – до Мексики, 6 – до Німеччини, 4 – до Сполучених Штатів Америки, 2 – до Бразилії, 1 – до Аргентини та 1 – до Уругваю [22, арк. 91]. Але і на територію Правобережної України приїздили іноземні спеціалісти, в тому числі й німці.

Питання еміграції стало одним із важливих напрямків діяльності партії та держави. У квітні 1924 р. питання еміграційного руху розглядалися на Політбюро ЦК КП(б)У. За рішенням ЦК для з'ясування причин та стану еміграції німців з України була утворена спеціальна комісія на чолі з В.Чубарем. У червні цього року, знову ж таки за директивою ЦК, аналогічна комісія утворюється по лінії Президії ВУЦВК. Спираючись на результати обстежень території компактного проживання німців, проведених комісією ВУЦВК, І.Гебгарт (працівник ЦКНМ по німецькій лінії) відзначив, що найважливішими причинами еміграційних тенденцій та соціально-політичної напруженості в місцях компактного поселення німців були: "а) невизначеність у землекористуванні, безугавна відрізка землі та зміни земельних меж у німецьких земельних громадах; б) звуження прав німецького трудового населення щодо участі у радянському будівництві; незаконне позбавлення права голосу німців та штучне збільшення оподаткування; в) неправильне розуміння та перекручення місцевими органами національної політики нашої партії, що приводило до національно-релігійного об'єднання німецького куркуля та бідняка й уповільнення класового розшарування; г) деякі ненормальні дії місцевих органів, як-то: заборона здійснення релігійних обрядів, а також

незгода менонітів-німців з забороною викладання закону божого до 18-річного віку" та ін. [23, арк. 25].

В цьому документі вказувалося, що причиною еміграції були в основному земельні справи: відсутність сталих меж землекористування, безкрайні відрізки земель, вселення до них інших національностей тощо: "Причина теперішньої еміграції полягає виключно в земельно-економічних моментах; навіть у менонітів релігійний момент відіграє другорядну роль" [24, арк. 118]. Виходячи зі сказаного, А.І.Буценко відзначав: "ЦКНМ на ґрунті вивчення цього явища зробила висновок, що боротися з цією еміграційною течією треба не лише заходами адміністративного характеру, ... а й заходами економічного характеру" [25, арк. 118].

Для запобігання цих негативних явищ влада вдалася до реальних кроків у справі покращення життєдіяльності німецької національної меншини. Так, у місцях компактного проживання німців стали виділяти сільські та селищні ради за національною ознакою. Завдяки цьому німецьке населення, повіривши в політику Радянської влади, призупинило еміграційну хвилю. Підтвердженням цього є дані перепису 1926 р. Так, на Правобережній Україні кількість німецького населення збільшилась майже на 2 тис. чоловік, а рівень питомої ваги – на 0,5% порівняно з 1923–1924 рр. (див. табл. 2 та 4).

Аналізуючи кількісні показники та питому вагу німецької національної меншини даного регіону в зв'язку з їх розподілом на сільське та міське населення, переконуюємось, що у 1897 р. близько 96% німецького населення мешкало у сільській місцевості, тому що вони в більшості своїй були колоністами-аграріями (див. табл. 5).

Таблиця 5
Перепис німецької нац. меншини Правобережжя
за 1897–1926 рр.

	Німці					
	1897 р.			1926 р.		
	Кількість	% від загальної кількості	% серед німців	Кількість	% від загальної кількості	% серед німців
Правобережжя	190107	2	100	82904	1,3	100
Сільське населення	182503	2,1	96	81109	1,5	97,8
Міське населення	7604	0,8	4	1795	0,14	2,2

Складено за: [1, с. 16–17].

За даними перепису 1926 р., німці так само, як і в 1897 р. проживали переважно у сільській місцевості – 2,2% проживали у містах та

97,8% у селах. Сільське населення менш піддавалось асиміляції. Розпорошене по містах у невеликій кількості населення німецької національної меншини досить часто асимілюється з єврейським та російським населенням, які проживали переважно у містах Правобережжя.

Отже, наведений вище матеріал свідчить, що протягом 1897–1926 рр. на території Правобережної України відбулися значні демографічні та етнічні зміни, причиною яких слугували певні соціально-економічні та політичні процеси. Так, зазначеному періоду була притаманна певна динаміка чисельності німецького етносу та зменшення її питомої ваги. Вона була пов'язана з еміграційними процесами, які були викликані складним економічним становищем у царській Росії, а потім і в УСРР. Так, чисельність німців порівняно із 1897 р. зменшилась на 107 тисяч, про що свідчать матеріали таблиць 1, 4.

Згідно з переписом 1897 р. на території Київської, Волинської та Подільської губерній німецький етнос в основному був сконцентрований у Волинській губернії, де питома вага їх населення складала 5,7%, в наступних переписах населення німці також переважали в Волинській губернії.

Аналізуючи кількісні показники та питому вагу німецької національної меншини даного регіону в зв'язку з їх розподілом на сільське та міське населення, переконаємося, що у 1897 році близько 96% німецького населення мешкало у сільській місцевості, тому що вони в більшості своїй були колоністами-аграріями. Так, на 1926 р., за підрахунками авторів, 97,8% представників німецької національності проживали у сільській місцевості.

Що ж до причин зменшення чисельності німецького етносу, то слід відмітити погіршення у ставленні до німецьких колоністів з боку урядових кіл Російської імперії. Податкова система, скорочення земельних наділів німців-колоністів, зачасти економічна скрута ставали основними причинами переселення на інші землі і навіть континенти. Утиски на релігійному підґрунті в 20-ті рр. XX ст. також вплинули на процес міграції німців-колоністів.

Література

1. Личков Л. Юго-Западный край по данным переписи 1897 года / Л. Личков. – К., 1905. – С. 16–17.
2. Мінаєв С. В. Наслідки вселюдного перепису 1926 р. Населення України. Міський житловий фонд / С. В. Мінаєв. – Харків : Харківдрук, 1928. – С. 74–75.
3. Хоменко А. Населення України 1897–1927 рр. Популярна розвідка за попередніми підсумками перепису населення 17 грудня 1926 р. / А. Хоменко. – Харків : ЦСУ, 1927. – С. 79.

4. Черлюнчакевич Н. А. Национальный состав Советской Украины. Объяснительная записка к этнографической карте УССР / Н. А. Черлюнчакевич. – Харьков, 1925. – С. 130.

5. Чирко Б. В. Під пресом імперської ідеології (Початок формування національної школи та її денационалізація в умовах тоталітарного режиму (1920–30-і роки) / Б. В. Чирко // Відродження. – 1993. – № 1. – С. 66–68.

6. Жуковський О. І. Національні меншини Правобережної України у 20-ті рр. ХХ ст.: суспільно-політичний та культурний розвиток : дисертація канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Жуковський О. І. ; Чернів. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 2006. – С. 26.

7. Чирко Б. В. Національні меншини в Україні в 20–30-ті рр. / Б. В. Чирко. – К., 1995. – С. 10.

8. Відомості по обліку населення Кам'янець-Подільського округу з поділом за національностями // ДАХМО, ф. р. 856, оп. 1, спр. 1000, арк. 99.

9. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. VIII. Волынская губерния. – 1904. – 281 с. ; XXXII. Подольская губерния. – 1904. – 285 с. ; XVII. Киевская губерния. – 1904. – С. 287.

10. Обзор Волынской губернии за 1914 год. – Житомир : Издательство Волынской губернской типографии, 1915. – С. 9.

11. Статистический ежегодник России, 1916. – СПб., 1918.

12. Буценко А. Радянське будівництво серед нацменшостей УССР / А. Буценко. – Харків : Видання оргінстру ВУЦВК, 1928. – С. 6.

13. Кулініч І. М. Німецькі колонії на Україні (60-ті рр. XVIII ст. – 1917 р.) / І. М. Кулініч // Український історичний журнал. – 1990. – № 9. – С. 18–30.

14. Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. – К. : ІПіЕНД, 2000. – С. 16.

15. Всем Губернским Отделам Управления (По П/отделу нацменшинств) // Бюллетень Народного Комиссариата Внутренних дел. – 1923. – № 28, 9 марта. – С. 3–4.

16. Там само. – С. 4.

17. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 2236, арк. 48.

18. Звіти про роботу ЦКНМ за 1924–1926 рр // ЦДАВО, ф. 413, оп. 1, спр. 10, арк. 88а.

19. Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР / В. І. Наулко. – К. : Наукова думка, 1965. – С. 17.

20. Національний склад сільського населення України. (За національністю господарів.) Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. – Харків : Видавництво ЦСУ, 1927. – С. 16–19.

21. ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 10, арк. 104.

22. Там само, спр. 4, арк. 91–91 зв.

23. Там само, арк. 25.

24. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 3, спр. 2504, арк. 118.

25. Там само, арк. 118 звор.

Діяльність дрібних сільськогосподарських товариств Чернігівської губернії на початку ХХ ст.

У статті проаналізовано основні напрямки діяльності дрібних сільськогосподарських товариств, розглядається їх структура, кількісний склад та бюджет. Окрема увага приділена співпраці вказаних кооперативів з земствами. Відзначено їх позитивний вплив на селянське господарство.

Ключові слова: дрібні сільськогосподарські товариства, кооперативи, земство, селяни.

В статье проанализированы основные направления деятельности мелких сельскохозяйственных обществ, рассматривается их структура, количественный состав и бюджет. Отдельное внимание уделено сотрудничеству указанных кооперативов с земствами. Отмечено их положительное влияние на крестьянское хозяйство.

Ключевые слова: мелкие сельскохозяйственные общества, кооперативы, земство, крестьяне.

Basic directions of activity of shallow agricultural societies are analysed in the article, their structure, quantitative composition and budget is examined. Separate attention is spared to the collaboration of the indicated cooperative stores with zemstvos. Marked their positive influence on a peasant economy.

Key words: shallow agricultural societies, cooperative stores, zemstvo, peasants.

Процеси модернізації, які розпочалися в Російській імперії в другій половині XIX ст., мали значний вплив на сільське господарство. Науково-технічний прогрес вимагав змін в аграрній галузі, пристосування її до ринкових умов. Реформа 1861 р. не ліквідувала поміщицьке землеволодіння, селяни зберегли невеликі наділи, за які змушені були сплачувати протягом 40 років викуп. Демографічний вибух став однією з причин земельного голоду в українських губерніях. Поміщицькі господарства, хоча і переживали кризу, перебували в кращому становищі. Вони користувалися підтримкою держави і їм було значно легше пристосувати свою діяльність до ринкових умов. Великі землевласники могли собі дозволити придбання нової техніки і мінеральних добрив, у їх маєтках працювали досвідчені агрономи. В 60–70 pp. XIX ст.

в губерніях і повітах Лівобережної України виникли сільськогосподарські товариства, які об'єднували заможних поміщиків і мали завдання сприяти модернізації їх господарств.

Селяни, в свою чергу, страждали не тільки від безземелля, але й від невміння діяти в ринкових умовах. Більшість землеробів продовжували працювати по-старому, з недовірою ставилися до нововведень, чому сприяв їх природній консерватизм. Допомогти їм у веденні господарства повинні були дрібні сільськогосподарські (рільничі) товариства. Це були кооперативи переважно культурно-просвітницького характеру, які мали завдання пропагувати серед селян передові методи господарювання, займалися організацією читань, курсів, виставок, створенням дослідних ділянок, злучних та прокатних пунктів.

Їх діяльність почали вивчати ще дореволюційні дослідники, робота яких була пов'язана з земством, зокрема чернігівські губернські агрономи А.Гаршин [1; 2], П.Гавстевич [3]. У радянській історіографії названа проблема практично не досліджувалася, бо, на переконання тогочасної влади, дрібні сільськогосподарські товариства служили для підтримки куркульських господарств. Серед сучасних українських вчених роботу кооперативів такого типу досліджують А.Пантелеймоненко [4], М.Якименко [5].

Мета нашої статті – проаналізувати діяльність дрібних сільськогосподарських товариств Чернігівської губернії та їхній вплив на селянські господарства. Джерельною базою є матеріали, вміщені в "Земском сборнике Черниговской губернии" ("ЗСЧГ"), статистичні довідники.

Перш за все необхідно з'ясувати особливості функціонування кооперативів такого типу та завдання, які вони перед собою ставили. Дрібні сільськогосподарські товариства в першу чергу повинні були виконувати просвітительську місію на селі. Їх метою було згуртування в своїй рядках найбільш прогресивно налаштованих землеробів, готових відмовитися від старих форм господарювання і перейти до нових прогресивних технологій. Це були некомерційні об'єднання, й існувати вони могли лише за підтримки органів місцевого самоврядування та урядових організацій. Найбільш зацікавленими в існуванні кооперативів такого типу були повітові і губернські земства. З цього приводу доволі влучно схарактеризував їх кореспондент часопису "Хуторянин" А.Кулижний, який зазначив: "... взагалі це проведення в життя тих же земських заходів, тільки в менших масштабах. Ті ж склади землеробських знарядь та машин, ті ж заходи з поліпшення тваринництва, покращення посівного матеріалу, облаштування сільськогосподарських виставок. Тільки все це робиться в менших розмірах, ближче до населення і засобами самого населення. Голов-

ну роль відігравали в них заходи агрокультурні, просвітницькі. Воно й зрозуміло. З одного боку, більшість сільськогосподарських товариств виникли за ініціатив і сприяння агрономів, які бачили в них культурно-просвітницькі центри в селі, через які легше і продуктивніше спрямовувати пропаганду нововведень. З іншого боку, у товариств не було коштів для проведення заходів суто економічного характеру. Невеликі членські внески і повна відсутність матеріальної відповідальності по зобов'язаннях товариства стали причиною того, що вони були недостатньо сильні матеріально і мало кредитоспроможні для проведення таких заходів, як кооперативні закупки та збут сільськогосподарської продукції. Вони в більшій частині своїй працювали на кошти, отримані ззовні у вигляді субсидій прихильних земств або Департаменту землеробства і часто залежали від розмірів цієї допомоги. В той же час це були саме ті сільськогосподарські академії на місцях, які несли знання в народні маси" [6].

Просліджуємо, як відбувалося формування мережі рільничих товариств у Чернігівській губернії. Перший кооператив такого типу з'явився в 1897 р. в Ніжинському повіті, через 3 роки виникло Шаповалівське товариство в Борзенському повіті, згодом почали працювати ще два товариства. Динаміка їх зростання наведена в табл. 1.

Таблиця 1

Динаміка зростання сільськогосподарських товариств

Рік	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913
Кількість сільськогосподарських товариств	1	1	1	2	5	5	5	7	7	9	12	15	22	30	42	72	90

Джерело: [3, с. 5].

Як бачимо, більшість з них виникла протягом 1909–1913 рр. Найбільше їх було в Ніжинському повіті – 16; найменше – в Глухівському (лише одне). В середньому в кожному регіоні налічувалося 2–3 рільничі товариства, тобто процес становлення кооперативів подібного типу в них лише починався [3, с. 5].

Членами вказаних товариств могли бути як чоловіки, так і жінки, що займалися сільським господарством, крім неповнолітніх. Вони сплачували річні внески від 25 копійок до 1 карбованця. Справами кооперативу займався правління, до складу якого обиралися не менше трьох осіб. Основні питання щодо діяльності сільськогосподарських товариств вирішувалися на загальних зборах. Вони поділялися на річні, екстрені, звичайні. Важливу роль у роботі кооперативів відігравали їхні секретарі, частина з яких мала сільськогосподарську освіту. Статистичні дані засвідчують, що в рільничих товариствах переважали козаки і селяни 30–40 років, в основному грамотні, що мали приблизно від 6 до 25 десятин землі. Тобто вони об'єднували найбільш прогресивний прошарок сільського населення, який був готовий до започаткування змін у власному господарстві [7, с. 25].

Велика роль в організації і діяльності дрібних сільськогосподарських товариств належить повітовим і губернським земствам. На Чернігівщині земські установи приходили їм на допомогу. Так, у Козелецькому повіті вона виражалась в тому, що кожному щойно відкритому товариству видавалася субсидія в сумі 100 крб, за їх клопотаннями могли бути надані додаткові кошти у формі безвідсоткових позик, зокрема земська управа відкривала кредит для видачі грошей на непередбачувані потреби в межах 150 крб на кожне товариство. Органи місцевого самоврядування також заохочували відкриття відділень сільськогосподарських складів машин та знарядь при кооперативах [1, с. 128].

Сприяння Ніжинського повітового земства дрібним сільськогосподарським товариствам виявлялось як у грошовій допомозі, так і активною участю повітового агронома в їх діяльності. На організацію виставок було виділено в 1909 р. 250 крб, зокрема Володьково-Дівицьке сільськогосподарське товариство отримало на цей захід 25 крб [1, с. 129]. Участь повітового агронома полягала в проведенні сільськогосподарських читань та бесід, в розробці спільно з радою кооперативів чергових питань їхньої діяльності та його участю в комісії Ніжинського сільськогосподарського товариства з питання про випуску насіння та інших предметів для сільськогосподарських складів товариств [1, с. 129].

Різні клопотання дрібних сільськогосподарських товариств розглядали повітові економічні ради. Так, Ново-Басаньське та Кобизьке сільськогосподарські товариства прохали в 1907 р. 100 крб на утримання секретаря, а також виділення кредиту першому в сумі 1000 крб для самостійного ведення справ сільськогосподарського складу [1, с. 129].

Неодноразово питання щодо фінансування дрібних сільськогосподарських товариств піднімалося на повітових земських зборах. Зокрема, Ніжинське земство обговорювало в 1910 р. проблему надання їм субсидій. Веркіївське сільськогосподарське товариство прохало допомогу

на агрокультурно-просвітницькі заходи, а також на будівництво сараю для знарядь та машин, що видаються в тимчасове користування; Монастирищенське – на оренду приміщення і на організацію показових полів; Заудайське – на облаштування навчальної майстерні. Враховуючи ці клопотання, повітові земські збори прийняли постанову:

1) Надати допомогу сільськогосподарським товариствам в таких розмірах:

Ніжинському – 600 крб (200 крб від повітового земства і 400 крб від губерньського земства);

Верківському – 300 крб (100 крб і 200 крб);

Монастирищенському – 300 крб (100 крб і 200 крб);

Заудайському – 300 крб (100 крб і 200 крб).

2) Клопотатися перед губерньським земством про прийняття на себе витрат по видачі допомоги в розмірі 1000 крб, згідно з наведеним розкладом [8, с. 140].

Про стан фінансування дрібних сільськогосподарських товариств з бюджету Чернігівського губерньського земства в 1913 р. можна довідатись з табл. 2.

Таблиця 2

Фінансування дрібних сільськогосподарських товариств Чернігівської губернії в 1913 р.

Повіти	Кількість сільськогосподарських товариств	Сума виділених коштів, крб
Борзенський	12	1250
Глухівський	1	300
Городнянський	3	600
Козелецький	9	2300
Конотопський	7	1000
Кролевецький	12	1800
Мглинський	2	1338
Ніжинський	15	3200
Новгород-Сіверський	1	50
Новозибківський	4	600

Джерело: [9, с. 84].

Всього 85 сільськогосподарських товариства отримали 17288 крб [9, с. 84]. В минулому 1912 р. губерньські та повітові земства Чернігівської губернії виділили на розвиток та діяльність кооперативів подібного типу 16000 крб [10, с. 21].

Інформацію про стан справ в рільничих товариствах вміщував на своїх сторінках часопис "Земский сборник Черниговской губернии". Наприклад, Довжицьке сільськогосподарське товариство існувало з 1908 р. Протягом першого року діяльності там відбулося 10 зібрань і 23 рази засідала рада кооперативу. Його майно складало власна будівля, в якій розміщувався сільськогосподарський склад з різними дрібними знаряддями на суму 231 крб 28 коп., потім технічні засоби, які видавалися на прокат на суму 219 крб 75 коп. При складі працювала бібліотека. Бюджет товариства складало субсидії від повітового земства – 100 крб, від губерньського – 250 крб, членські внески – 55 крб, прибуток від діяльності складу за 1908 рік становив 273 крб 73 коп. Членські внески на 1909 р. для новачків складало 1 крб, а для прийнятих раніше – 25 коп. [11, с. 129–130].

Ново-Басаньське сільськогосподарське товариство було одним з найстарших в Чернігівській губернії. Воно діяло з 1901 р. В 1910 р. налічувало 68 членів. Діяльність кооперативу протягом 1908 р. виражалася в наступному: 1) облаштування курсів для ткачів; 2) сприяння роботі сільськогосподарського складу. На особливу увагу заслуговує його відділ, що займався розповсюдженням насіння. Протягом зазначеного року придбано найкраще насіння з закордонних і місцевих господарств на суму 2210 крб В звіті зазначається, що попит на цей вид товару був величезний. Під час його реалізації працювали шість продавців, однак вони не могли справитися з чергою. Про користь від діяльності насінневого відділу свідчили великі бахчові плантації навколо Басані. Грошовий обіг складу за 1908 р. досяг 9702 крб 76 коп., якщо вирахувати всі витрати, то чистий прибуток склав 128 крб 33 коп. [12, с. 93].

У звіті відмічається байдужість селян до діяльності товариства, яке виражалася в рідких відвіданнях зборів і оплаті членських внесків. Та й самих членів не так багато, особливо селян. "Ця їхня малочисельність, то природа нашого краю, – зауважував автор, – вони кріпко полюбили домашнє вогнище і далі своїх воріт не люблять заглядати" [12, с. 97].

Діяльність Кобижинського сільськогосподарського товариства поширилася на всю волость. Воно станом на 1908 р. налічувало 65 членів. Протягом року відбулося шість загальних засідань. На них в середньому були присутніми 25 чоловік. Протягом зазначеного періоду діяльність кооперативу виражалася в організації сільськогосподарських читань, в облаштуванні показово-дослідних ділянок, на яких застосовувалися штучні добрива, в організації за допомогою повітового і губерньського земств виставки. Товариство клопоталося про створення в містечку Кобижині тимчасових курсів із ткацтва [13, с. 116].

Дохідну частину бюджету кооперативу в 1908 р. склали: залишки по касовій книзі – 75 крб; членські внески – 20 крб; субсидії від повітового земства на закінчення будівництва і утримання секретаря – 475 крб; субсидії від губернського земства – 200 крб. Всього – 770 крб. Прихід товариства за 1908 р. в сумі 5647 крб 59 коп., а витратна частина склала 5662 крб 85 коп. Залишок становив 59 крб 85 коп. [13, с. 117].

На базі рільничих товариств організовувалися сільськогосподарські курси для землеробів. Наприклад, у лютому-березні 1912 р. селяни отримали змогу прослухати лекції в містечку Почеп. Тематика занять торкалася різних галузей сільського господарства і розподілялася таким чином: 1) землеробство загальне і приватне. Про життя рослин; 2) садівництво й городництво; 3) тваринництво; 4) вирощування коноплі; 5) вирощування тютюну; 6) догляд за бджолами; 7) сільськогосподарські кредитні і споживчі товариства, артілі; 8) лісництво.

Заняття проходили спочатку в формі лекції, агрономи розкривали заплановані питання, а потім вступали в бесіду зі слухачами. Крім теорії, селяни отримували і практичні навички, зокрема їх навчали визначати живу вагу тварин, знайомили з роботою сільськогосподарських машин. Після закінчення курсів слухачі отримали в подарунок брошури з різних галузей агрономії. Всього відвідали заняття 525 осіб, з них 409 – жителі містечка Почеп, решта з навколишніх сіл. Найбільший відсоток слухачів припадав на молодь до 20 років. Профінансував курси департамент землеробства, виділивши на них 400 крб [14, с. 122–124].

Аналіз діяльності дрібних сільськогосподарських товариств Чернігівської губернії засвідчує, що вони, безперечно, сприяли модернізації аграрного сектору економіки, несли нові прогресивні ідеї в народні маси, знайомили їх з технічними досягненнями. Чернігівський губернський земський агроном П.Гавстевич в 1915 р. дав наступну оцінку їхньої роботи: "В заключение должны признать, что при всей неудовлетворительности многих мероприятий сельскохозяйственных обществ, зависящих как от неправильной организации, так и от недостатка работников, при всей очевидной недостаточности одного только денежного содействия в виде субсидий без надлежащего кредитования со стороны Земства и Департамента Земледелия, к стати сказать субсидирующего общества весьма случайно, при всей колоссальной инертности нашего хлибороба, привыкшему к своему индивидуальному хозяйству и не имеющего общественно-хозяйственных навыков; при всех этих неблагоприятных условиях сельскохозяйственные общества имеют известное значение как в системе местных агрономических мероприятий, так и в местной культурно-просветительской работы; какая из этих двух заслуг окажется более продуктивной в ближайшем будущем, сказать сейчас трудно" [3 с. 149–150]. Далі він

ратував за розширення народного самоврядування і за всебічне сприяння органів влади діяльності дрібних сільськогосподарських товариств. В перспективі, на його думку, вони могли б стати основою волосного земства. Насамкінець, необхідно зазначити, що діяльність дрібних сільськогосподарських товариств у різних регіонах України становить значний інтерес і потребує подальшого вивчення.

Література

1. Гаршин А. Экономические мероприятия уездных земств Черниговской губернии в 1907 году / А. Гаршин // Земский сборник Черниговской губернии. – 1909. – № 3. – С. 120–168.

2. Гаршин А. Экономические мероприятия уездных земств Черниговской губернии в 1907 году / А. Гаршин // Земский сборник Черниговской губернии. – 1909. – № 4. – С. 98–155.

3. Гавстевич П. Обзор деятельности сельскохозяйственных обществ за 1913 год / П. Гавстевич // Земский сборник Черниговской губернии. – 1915. – Вып. 2. – 151 с.

4. Пантелеймоненко А. О. Сільськогосподарські товариства і приватне посередництво наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. / А. О. Пантелеймоненко // Історія народного господарства та економічної думки України : міжвід. зб. наук. праць. / редколегія: Т. І. Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. – К., 2000. – Вип. 31–32. – С. 115–121.

5. Якименко М. А. Становлення селянського фермерського господарства / М. А. Якименко // Український історичний журнал. – 1996. – № 1. – С. 3–15.

6. Кулыжный А. Сельскохозяйственные общества в деревне и всероссийский кооперативный съезд / А. Кулыжный // Хуторянин. – 1909. – № 4, 29 января.

7. Нормальный устав мелких сельскохозяйственных обществ // Земский сборник Черниговской губернии. – 1909. – № 3. – С. 24–30.

8. Нежинское собрание // Земский сборник Черниговской губернии. – 1910. – № 12. – С. 136–152.

9. Земское собрание очередной сессии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1913 – Вып. 1. – С. 84–88.

10. Морачевский В. Краткие сведения о сельскохозяйственной деятельности земств в 1912 году / В. В. Морачевский. – Пг., 1915. – 44 с. + 28 с.

11. Довжицкое сельскохозяйственное общество Черниговского уезда // Земский сборник Черниговской губернии. – 1909. – № 5. – С. 129–130.

12. Ново-Басанское сельскохозяйственное общество в 1908 году // Земский сборник Черниговской губернии. – 1910. – № 6. – С. 92–116.

13. Кобыжское сельскохозяйственное общество в 1908 году // Земский сборник Черниговской губернии. – 1910. – № 6. – С. 116–122.

14. Сельскохозяйственные курсы в Почепе // Земский сборник Черниговской губернии. – 1912. – № 4. – С. 122–124.

**До питання про громадську діяльність В.Дубровського
у 1925–1930-х рр.**

У статті висвітлюється громадська діяльність В.Дубровського у 1925–1930-х рр., його участь у роботі Шевченківського комітету та Комісії з увічнення пам'яті М.Коцюбинського.

Ключові слова: В.Дубровський, громадська діяльність, Шевченківський комітет, Комісія з увічнення пам'яті М.Коцюбинського.

В статье освещается общественная деятельность В.Дубровского в 1925–1930-х гг., его участие в работе Шевченковского комитета и Комиссии по увековечиванию памяти М.Коцюбинского.

Ключевые слова: В.Дубровский, общественная деятельность, Шевченковский комитет, Комиссия по увековечиванию памяти М.Коцюбинского.

The article deals with V.Dubrovskyi's social work in 1925–1930, his activity in Shevchenko committee and in the Commission for M.Kotsyubynskyi's memory immortalizing.

Key words: V.Dubrovskyi, social work, Shevchenko committee, Commission for M.Kotsyubynskyi's memory immortalizing.

Нагальною проблемою сьогодення є дослідження життєвого шляху та наукового доробку вчених, імена яких були викреслені з радянської історіографії. До когорти істориків, наукову та громадську діяльність яких почали вивчати лише після здобуття Україною незалежності, належить уродженець Чернігівщини Василь Дубровський (1897–1966).

Л.Биковський [1] та Г.Курас [2; 3] займалися впорядкуванням біографії В.Дубровського, О.Коваленко [4; 2; 5; 6; 7] та В.Ткаченко [8] розглядали його постать у контексті розвитку краєзнавчого руху, І.Матяш – у галузі архівознавства [9]. Втім досі не створено узагальнюючої праці, присвяченої життю та діяльності В.Дубровського.

Не була предметом спеціального дослідження і громадсько-організаційна діяльність В.Дубровського. Хоча у роботах окремих дослідників і відзначалася участь В.Дубровського в роботі Чернігівського наукового товариства, Чернігівського повітового комітету охорони пам'яток мистецтва та старовини, виконання науковцем обов'язків секретаря Комісії з дослідження Спасо-Преображенського та Успенського соборів (1923) і Чернігівського інституту краєзнавства. Відтак, метою даної розвідки є систематизація відомостей про громадську діяльність В.Дубровського у 1925–1930-х рр.

У червні 1925 р. в складі Наркомату освіти було створено Управління наукових установ (далі – Укрнаука), посаду заступника голови якого обіймав науковий керівник В.Дубровського академік Д.Багалій. За рекомендацією останнього він переїхав до Харкова, де з 1 червня 1925 р. і до 15 липня 1930 р. працював завідувачем музейно-бібліотечної секції Укрнауки [10]. Водночас В.Дубровський був інспектором (1925–1930) та заступником голови (з 23 травня 1930 р.) Українського комітету охорони пам'яток культури й плідно займався науковою діяльністю. Як представник Укрнауки В.Дубровський брав участь у роботі багатьох наукових конференцій та форумів у галузі музейної, бібліотечної, пам'яткоохоронної, архівної справ та сходознавства [9, с. 130–132].

Варто зауважити, що В.Дубровський, який ще під час "чернігівського" періоду життя виявив себе комунікабельним організатором та громадським діячем, неодноразово наголошував на провідній ролі громадськості у справі охорони культурної спадщини. Це засвідчують, зокрема, оприлюднені вже у Харкові рядки про механізм впливу на "чиновників" шляхом тиску "громадської думки та ініціативи": "Отже, єдиним порятунком від виявів тяганини й бюрократизму в справі охорони пам'яток культури може бути широка участь свідомого радянського громадянства у цій справі" [11, с. 16].

Однією з умов успіху пам'яткоохоронної діяльності в Україні В.Дубровський вважав створення як дорадчих органів при районних виконавчих комітетах, міських, сільських та селищних радах громадських комісій з охорони пам'яток [12, с. 143].

20 серпня 1925 р. відповідно до постанови Ради Народних Комісарів УСРР було організовано Державний історико-культурний заповідник "Могила Т.Г.Шевченка" [13, арк. 6; 14, арк. 6]. Для впорядкування його діяльності у жовтні 1926 р. Наркомос відрядив до Канева голову Укрнауки Ю.Озерського з дорученням перевірити діяльність заповідника. Після звіту Колегія Наркомосу ухвалила рішення з метою інтенсифікації роботи заповідника створити Комітет для упорядкування могили Т.Г.Шевченка. До складу першого бюро Комітету держзаповідника увійшли: М.Скрипник (голова Комітету), О.Шліхтер, А.Приходько, Ю.Озерський (заступники голови), Д.Багалій, М.Яворський, М.Куліш, П.Усенко, В.Коряк, О.Дорошкевич, А.Річицький та П.Любченко (члени Комітету), В.Дубровський (відповідальний секретар) [15, с. 331].

Оскільки Комітет для упорядкування могили Т.Г.Шевченка вирішував різноманітні питання, пов'язані з увічненням пам'яті Кобзаря, а не лише зі справою Великої могили, він рішенням Наркомосвіти у 1929 р. був реорганізований у Всеукраїнський Комітет для увічнення пам'яті Т.Шевченка або просто Шевченківський Комітет [16, арк. 56 зв.], як його називали в народі та навіть в офіційній документації ще з 1927 р. [13, арк. 7].

Згідно з "Уставом Шевченківського комітету", проект якого, як і більшість діловодної документації, підготував В.Дубровський, до завдань Комітету належало: а) керувати упорядкуванням могили Т.Шевченка та діяльністю держзаповідника "Могила Т.Г.Шевченка"; б) здійснювати заходи щодо популяризації імені Кобзаря серед громадськості; в) встановлювати пам'ятники Т.Шевченку; г) реєструвати та співпрацювати з установами, названими на честь Т.Шевченка; г') стежити за меморіальними місцями, пов'язаними з Кобзарем; д) допомагати у виявленні та збиранні його творів і речей; е) контролювати художній аспект оформлення літературних творів, репродукцій портретів та художніх робіт, пов'язаних з іменем Т.Шевченка [17, арк. 36].

3 липня 1927 р. Комітет розпочав свою діяльність зі скликання Пленуму для вирішення нагальних організаційних питань та організації філій у Києві, Черкасах і Каневі. Крім того, було затверджено умови оголошення конкурсу на виготовлення проекту пам'ятника Т.Г.Шевченку та складання кошторису [13, арк. 7].

Обов'язки секретаря Шевченківського комітету не було прописано, але, проаналізувавши архівні матеріали, можна дійти висновку, що В.Дубровський виконував функції наукового секретаря, який займався діловодством, брав участь в обговоренні питань та у масових заходах, виступав із доповідями й пропозиціями. До того ж, він займався складанням звітів про виконану Комітетом роботу, підготовкою кошторисів проектів та святкувань, планів роботи Комітету [18, арк. 71]. В.Дубровський вів переписку з іншими громадськими організаціями, фізичними та юридичними особами [19; 20].

У 1927 р. було затверджено складене В.Дубровським за дорученням Шевченківського комітету "Положення про державний Заповідник "Могила Т.Г.Шевченка біля Канева" [21, арк. 123]. Згідно з "Положенням" Державний заповідник мав республіканське значення та знаходився у віданні Наркомосвіти УСРР. Він складався з могили Т.Шевченка й земельної території (10,61 га). Перед заповідником було поставлено два основні завдання: а) збереження могили Т.Шевченка та прилеглої підвідомчої території у належному стані; б) проведення політосвітньої роботи серед відвідувачів. "Положення" передбачало "допоміжні заклади": бібліотеку-читальню, меморіальну виставку та екскурсійну базу [13, арк. 15].

Одним з масових заходів Шевченківського комітету на початку травня 1928 р., у якому також брав участь і В.Дубровський, був виїзний Пленум у Каневі. Харків'яни на чолі зі М.Скрипником прибули до Києва, щоб разом із київськими членами Комітету пароплавом дістатися Канева. Дослідниця спадщини Кобзаря З.Тархан-Бережа у своїй роботі пише, що 2 травня 1928 р. канівський берег "захряс людьми". Гості

заходу – представники уряду, Всеукраїнської Академії наук, Інституту Тараса Шевченка, літературознавці та мистецтвознавці, майже увесь Шевченківський комітет, місцеві жителі й селяни із сусідніх сіл – піднімалися на Тарасову гору під звуки оркестру. Перед початком роботи Пленуму відбувся мітинг біля могили Кобзаря, який особисто відкрив М.Скрипник [15, с. 331–332].

26 членів Шевченківського комітету брали участь у роботі Пленуму, на якому розглядалися найактуальніші питання облаштування Шевченківського заповідника. За результатами Пленуму було оприлюднено відозву "До всіх установ Народного Комісаріату Освіти УСРР, що носять ім'я Т.Г.Шевченка" із закликом підтримати ініціативу у справі впорядкування могили Кобзаря. Крім того, відозва закликала дані інституції долучитися до справи проведення екскурсій для учнів, робітників, селян, службовців на могилу Т.Шевченка, пропагувала "збирання серед населення речей, книжок, листівок, гравюр та ін., що стосуються Т.Г.Шевченка" для створення меморіального музею та бібліотеки. Заохочувалося також створення меморіальних куточків Кобзаря у навчальних закладах, вивчення його життя та творчості, поширення творів Т.Шевченка й літератури про нього [16, арк. 50].

Одним з важливих питань, які розглянув Пленум, був конкурс на кращий проект пам'ятника на могилі Кобзаря. Варто відразу зазначити, що В.Дубровський також долучився до цієї справи: брав участь у формулюванні його умов, складанні кошторису, координував організаційні моменти, що стосувалися залучення громадськості, компетентного журі. В.Дубровський неодноразово зазначав, що треба докласти максимум зусиль для встановлення на могилі Т.Г.Шевченка саме пам'ятника, оскільки "помічається з боку де-кого з членів Київської філії підміна установок. Замість пам'ятника на могилі Шевченка побудувати лише надгробок, а пам'ятник – в Києві" [22, арк. 165].

Першочерговим завданням Пленуму у справі оголошення конкурсу на кращий проект пам'ятника Кобзарю було врахування невдалого досвіду проведення попереднього подібного республіканського конкурсу, оголошеного НКО УСРР з 29 липня 1927 р. до 20 грудня 1927 р. Незважаючи на подання 22 проектів, журі конкурсу дійшло висновку, що через об'єктивні обставини – короткий термін подачі проектів, непоінформованість громадськості, територіальну обмеженість, нечітке формулювання умов, занадто малий бюджет – конкурс не дав бажаних результатів [13, арк. 7 зв.].

Відтак, беручи до уваги помилки в організації попереднього конкурсу, НКО УСРР та Шевченківський комітет вирішили оголосити конкурс на проект пам'ятника Т.Г.Шевченку на теренах СРСР і за кордоном, деталізувавши умови та збільшивши кошторис [17, арк. 31]. Складання

умов конкурсу і програми його проведення доручалися Технічній та Конкурсній комісіям, визначеним Шевченківським комітетом [13, арк. 7 зв.].

Задля оптимізації роботи Комісії із підготовки конкурсу було складено анкету для з'ясування точки зору громадськості щодо пам'ятника на могилі Т.Г.Шевченка. Відповідаючи на три питання анкети, громадськість виявила готовність підтримати впорядкування могили Кобзаря та зведення монумента.

Після тривалого обговорення Конкурсна комісія вирішила дати митцям право самостійно обрати ідею та стиль "пам'ятнику-надгробку", який би гармонійно доповнював навколишній ландшафт. Після цього Шевченківський комітет ухвалив рішення видати 1930 р. брошуру з відповідними матеріалами [15, с. 349–351].

У 1931 р. побачила світ "Програма Всесоюзного конкурсу на кращій проект пам'ятника й музею на могилі Т.Г.Шевченка" – результат майже чотирирічної праці Шевченківського комітету. Вона складалася з трьох частин: програми проекту пам'ятника на могилі Т.Г.Шевченка, програми проекту будинку для музею-пам'ятника та програми впорядкування території заповідника загалом. Показовою є також ідея образу Кобзаря – "борець за соціальне та національне визволення трудящих". З.Тархан-Береза називає зазначену концепцію "підсумком короткочасного національного відродження 20-х років", а "Програму" – "лебединою піснею тих, хто хотів перетворити Всеукраїнську Святиню у визначний історико-культурний центр України" [15, с. 352].

Серед першочергових завдань, що обговорювалися Шевченківським комітетом, було будівництво готелю при держзаповіднику. Відповідне рішення, одностайно прийняте на Пленумі 2 травня 1928 р., вже за рік втілювалося в життя [23, арк. 23]. Згідно з архівними матеріалами та листуванням В.Дубровського як відповідального секретаря Шевченківського комітету з установами, що опікувалися будівництвом, внутрішнє оздоблення готелю тривало й після його введення в експлуатацію, у 1928–1929 рр. [23, арк. 23]. Новозбудований готель опікувався культурно-освітньою роботою не тільки з гостями заповідника, але й з місцевими жителями [15, с. 337–338].

Аналізуючи діяльність В.Дубровського у Шевченківському комітеті, не можна залишити поза увагою ініціативність вченого. Він завжди активно долучався до обговорення і вносив пропозиції щодо створення меморіального музею Т.Г.Шевченка [24, арк. 117; 21, арк. 116 зв.], пропаганди його літературного та художнього доробку, збирання пам'яток, пов'язаних з іменем Кобзаря [21, арк. 2], виділення додаткових коштів для бібліотеки готелю [21, арк. 121], співпраці з іншими культурно-освітніми установами та організаціями, зокрема, з львівським Науковим товариством імені Т.Г.Шевченка [22, арк. 117]. Варто зауважити, що

саме В.Дубровський вніс на розгляд Бюро Шевченківського комітету питання про видання Державним видавництвом України звітів про діяльність комітету [22, арк. 116], що сприяло пропаганді діяльності Шевченківського комітету серед громадськості.

Ще однією призабутою сторінкою громадської діяльності В.Дубровського була його участь у роботі Центральної комісії з увічнення пам'яті М.Коцюбинського.

У звіті Центральної комісії про її діяльність у 1926–1928 рр., впорядкованому В.Дубровським як відповідальним секретарем, визначено причини та передумови її заснування. Створення Комісії було пов'язане з постановою Подільського губкому КП(б)У від 25 вересня 1924 р. про необхідність взяти під охорону держави будинков, у якому народився М.Коцюбинський. На хвилі українізації 1920-х рр. було вирішено залучити громадськість до відзначення пам'ятних дат, пов'язаних з життям та діяльністю М.Коцюбинського [25, арк. 98].

До складу Центральної комісії, створеної у 1926 р., увійшла переважна більшість членів Шевченківського комітету: М.Скрипник (голова Комісії), Ю.Озерський (заступник голови), С.Пилипенко, М.Плевако, М.Яворський, В.Коряк (члени Комісії), В.Дубровський (відповідальний секретар) [25, арк. 98]. Окрім Центральної комісії працювали й місцеві – у Вінниці та Чернігові [26, арк. 5, 37], а наступного року місцеві комісії було організовано в Києві, Полтаві, Одесі, Маріуполі, Умані, Прилуках та інших містах [25, арк. 100; 27, арк. 121]. Втім, варто зазначити, що комісії, засновані у 1928 р., мали номінальне значення. За словами В.Дубровського, "є округи, що проводять святкування формально" [28, арк. 11].

Довідавшись про створення Комісії з увічнення пам'яті М.Коцюбинського, його діти Роман та Ірина Коцюбинські передали у 1927 р. авторське право на твори батька Комісії з метою використання отриманих коштів для будівництва пам'ятника [28, арк. 3; 29, арк. 9]. Крім того, постановою РНК УСРР від 1928 р. було вирішено сплатити авторський гонорар за видання творів М.Коцюбинського у 1925–1928 рр. та передати його у розпорядження Комісії [30, арк. 211].

Відтак, основними завданнями Комісії з увічнення пам'яті М.Коцюбинського були: вшанування ювілейних дат – 65 років з дня народження та 15-х роковин смерті [28, арк. 46, 48], поширення його літературних творів, збирання коштів для створення проекту пам'ятника М.Коцюбинському спочатку у Вінниці, а потім і в Чернігові [31, арк. 6–7]. За умовами конкурсу на кращий проект пам'ятника, він "повинен започаткувати новий, досі на Україні не вживаний тип монументальної споруди" [32, арк. 237–238]. Згідно з розпорядженням РНК УСРР, ухваленим 1926 р., на малій батьківщині поета пам'ятник мав з'явитися у 1929 р., проте, на жаль, його там було побудовано лише у грудні 1989 р.

В одній із доповідей В.Дубровського серед причин, які завадили будівництву монумента у 1929 р., були названі недостатність фінансування проекту та пасивність громадськості щодо збирання коштів. Зокрема, Чернігівська комісія не виявила належної результативності у справі розповсюдження творів, листівок, марок, бюстів, репродукцій портретів та іншої продукції, пов'язаної з іменем М.Коцюбинського, відсоток від продажу якої призначався для спорудження пам'ятника [25, арк. 66]. Слід зазначити, що виготовленню марок, бюстів та листівок у 1928 р. передували попередні конкурси, до складу журі яких входив і В.Дубровський [33, арк. 1, 12, 54].

В.Дубровський закликав громадськість: "Купуйте й читайте твори М.Коцюбинського. Сприяйте будівництву української радянської культури" [28, арк. 59]. Подібні настанови містили привітання Центральної комісії Чернігівській філії з нагоди 65-ї річниці з дня народження М.Коцюбинського, складене В.Дубровським: "Чернігову, який завжди відіграв велику роль у життю України, особливо Лівобережної, випала щаслива доля бути містом, де М.Коцюбинський прожив майже всю творчу частину свого життя, де він залишив всю свою літературну спадщину, де його самого поховано. Нині в день святкування пам'яті М.Коцюбинського увагу робітничо-селянських мас всієї України буде притягнуто до меморіальних речей та місцевостей, що зв'язано зі спогадами за нього. В будинку, де жив М.Коцюбинський, вже є робітничо-бібліотека-читальня його пам'яті. Його речі і рукописи творів виставлено в Чернігівському музеї для широкого наукового і культурно-освітнього використання. На могилі його незабаром буде поставлено монумента гідного пам'яті великого Українського письменника.

Наркомос УСРР і Центральний Комітет сподіваються, що робітничо-селянські маси, урядові установи, громадські організації та взагалі вся радянська громадськість Чернігівської округи якнайширше використовуватимуть і надалі культурну спадщину М.Коцюбинського так для себе, як і для всієї працюючої людності УСРР" [32, арк. 220–220 зв.].

Центральна комісія намагалася залучити громадські організації до участі у відзначенні 65-річчя з дня народження М.Коцюбинського. Вона, зокрема, звернулася до НТШ у Львові, пропонуючи йому взяти на себе ініціативу щодо увічнення пам'яті М.Коцюбинського на Західній Україні [34, арк. 6–6 зв.].

Комісія з увічнення пам'яті М.Коцюбинського проводила різноманітні заходи під час святкування річниць його народження та роковин смерті. Зокрема, організовувалися виставки [35, арк. 80], бесіди та лекції у навчальних закладах, музеях та бібліотеках, кінопокази [25, арк. 103]. Окремі програми розроблялися для впровадження в учнівській аудиторії: літературні вечори, постановки п'єс, лекції-бесіди для ознайомлення з біографією М.Коцюбинського [36, арк. 20–25].

У березні 1928 р. В.Дубровський доповів про бажання італійського консула взяти участь у вшануванні пам'яті М.Коцюбинського [25, арк. 134]. Крім того, Комісія надіслала запрошення до Всеукраїнського товариства культурних зв'язків із закордоном щодо на святкування 65-ї річниці від дня народження М.Коцюбинського 16 та 17 вересня у Вінниці та 22 вересня у Чернігові [32, арк. 1].

Відтак, діяльність В.Дубровського у Комісії з увічнення пам'яті М.Коцюбинського протягом 1926–1933 рр. була досить активною й продуктивною, а вчений вкотре виявив себе гарним організатором. Проте залишається невідомою мотивація історика, яка змусила його 1930 р. винести на розгляд Бюро Центральної комісії питання про переобрання нового відповідального секретаря замість нього. Зрештою питання одразу ж було категорично відхилено, а В.Дубровський продовжив виконувати свої обов'язки [37, арк. 18].

Отже, у 1925–1930-х рр. В.Дубровський вдало поєднував працю в радянських установах, педагогічну й наукову діяльність та громадську роботу, зокрема, у Всеукраїнському Шевченківському комітеті та Центральній комісії з увічнення пам'яті М.Коцюбинського. Він виявив себе активним та ініціативним науковим секретарем з непересічними організаторськими здібностями. Незважаючи на те, що "репресивна тоталітарна машина" у 1930-х рр. стала на заваді втіленню в життя більшості проектів Всеукраїнського Шевченківського комітету та Центральної комісії з увічнення пам'яті М.Коцюбинського, В.Дубровський як член цих організацій зробив важливий внесок у формування національної самосвідомості українського суспільства.

Література

1. Биковський Л. Василь Дубровський (1897–1966) : некролог / Л. Биковський // Український історик. – 1966. – Ч. 1–2. – С. 92–97.
2. Коваленко О. Михайло Грушевський: тижень в Чернігові / О. Коваленко, Г. Курас // Сіверянський літопис. – 1999. – № 1. – С. 144–156.
3. Дубровський В. Уривки зі споминів / публікація і передмова Г.Кураса // Сіверянський літопис. – 2000. – № 6. – С. 145–150.
4. Заремба С. З. Становлення радянського історичного краєзнавства на Чернігівщині / С. З. Заремба, О. Б. Коваленко // Український історичний журнал. – 1983. – № 4. – С. 104–112.
5. Коваленко О. Б. Чернігівський інститут краєзнавства / О. Б. Коваленко // Історія України: маловідомі імена, події та факти : збірник статей. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 352–357.
6. Коваленко О. Б. На варті духовних скарбів України: архівісти Чернігівщини 20–30-х рр. / О. Б. Коваленко // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 106–112.
7. Коваленко О. Б. З історії літературного краєзнавства на Чернігівщині: вивчення і популяризація творчості М.Коцюбинського у другій половині

20-х рр. // Обласна науково-методична конференція, присвячена 125-річчю з дня народження М.М.Коцюбинського : тези доповіді. – Чернігів, 1989.

Ч. 2. – 1989. – С. 146–148.

8. Ткаченко В. Історичне краєзнавство: Чернігово-Сіверщина у перше повоєнне двадцятиріччя / В. Ткаченко. – К. : Знання, 2007. – 215 с.

9. Матяш І. Особа в українській архівистиці : біографічні нариси / І. Матяш – К., 2001. – 226 с.

10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО), ф. 166, оп. 12, спр. 2342, 31 арк.

11. Дубровський В. Історично-культурні заповідники та пам'ятки України / В. Дубровський. – Х., 1930. – 76 с.

12. Чернікова І. В. Охорона, вивчення і використання пам'яток історії та культури на Харківщині (1920 – червень 1941 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Чернікова І. В. – Х., 2007. – 298 с.

13. ЦДАВО, ф. 166, оп. 7, спр. 257, 16 арк.

14. Там само, оп. 5, спр. 81, 42 арк.

15. Тархан-Береза З. П. Святиня : науково-історичний літопис Тарасової Гори / З. П. Тархан-Береза. – К., 1998. – 543 с.

16. ЦДАВО, ф. 166, оп. 8, спр. 448, 67 арк.

17. Там само, оп. 9, спр. 1519, 83 арк.

18. Там само, оп. 6, спр. 10969, 144 арк.

19. Там само, спр. 10971, 16 арк.

20. Там само, спр. 10984, 46 арк.

21. Там само, спр. 10968, 154 арк.

22. Там само, спр. 10970, 317 арк.

23. Там само, оп. 8, спр. 449, 118 арк.

24. Там само, оп. 7, спр. 561, 212 арк.

25. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. р. 600, оп. 1, спр. 1565, 238 арк.

26. Там само, спр. 1566, 50 арк.

27. ЦДАВО, ф. 166, оп. 9, спр. 63, 341 арк.

28. Там само, оп. 8, спр. 56, 179 арк.

29. Там само, оп. 6, спр. 9377, 315 арк.

30. Там само, спр. 9374, 410 арк.

31. Там само, спр. 9375, 395 арк.

32. Там само, спр. 9376, 700 арк.

33. Там само, спр. 9372, 54 арк.

34. Там само, оп. 8, спр. 426, 100 арк.

35. ДАЧО, ф. р. 600, оп. 1, спр. 1570, 96 арк.

36. ЦДАВО, ф. 166, оп. 6, спр. 9373, 56 арк.

37. Там само, спр. 9378, 212 арк.

Студентство як суб'єкт соціально-економічних перетворень у радянській Україні (кінець 1920-х – 1930-ті рр.)

У статті, на основі аналізу широкого кола джерел, досліджується проблема участі українських студентів у соціально-економічних перетвореннях радянської влади, доводиться, що саме через героїку повсякденності йшов процес формування "нового радянського студента", який мав бути не просто спостерігачем, а палким учасником будівництва "світлого майбутнього".

Ключові слова: повсякдення, ударництво, "прориви", мобілізації, студенти.

В статье, на основе анализа широкого круга источников, рассматривается проблема участия украинских студентов в социально-экономических преобразованиях советской власти, делается вывод, что благодаря героике повседневности происходил процесс формирования "нового советского студента", который должен был быть не просто наблюдателем, а искренним участником строительства "светлого будущего".

Ключевые слова: повседневность, ударничество, "прорывы", мобилизации, студенты.

In the article, on the basis of the analysis of wide list of sources, a problem of participation of Ukrainian students in social-economical changes of Soviet power is studied, it is proved that a process of formation of a new student is done through heroic spirit of everyday life, who had to be not an observer but an active participant of building better future.

Key words: everydaylife, udarnytstvo, "breakthroughs", mobilization, students.

Болісно і хаотично відбилися численні реорганізації у всіх сферах життя протягом 1920–30-х рр. на долях самих звичайних людей. Були втрачені колишні ідеали, зруйнована сформована століттями система цінностей; замість них з'явилися абстрактні гасла й мрії про "світле майбутнє". Виховні процеси у вищій школі несли в собі заряд політичного впливу на свідомість і поведінку молоді, яка вимушена була свідомо чи насильно працювати для наближення цього прекрасного майбутнього, зокрема брати участь у соціально-економічних перетвореннях радянської влади. Залучення студентства до ліквідації численних "проривів" на фронтах соціалістичного будівництва було важливою умовою формування "нового радянського студента", тому тисячі молодих людей стали заручниками цієї політики. У нашому дослідженні аналізуються

як проблеми залучення студентів до різноманітних кампаній, так і сприйняття молоддю цих більшовицьких експериментів.

Процеси соціальної трансформації в Україні у зазначений період постійно привертали увагу дослідників як радянського періоду, так і сучасних [12; 13; 15; 18]. Всі вони сходяться на тому, що цей час був дійсно незвичайним і до сьогодні залишається цікавим для науковців і митців, проте досліджувана нами проблема до сьогодні майже не знайшла свого висвітлення в літературі.

Повсякденне життя студентської молоді 1930-х рр. характеризується ударництвом і жертівністю заради побудови щасливого життя у майбутньому. Ці риси були проявом беззастережної відданості ідеям партії, доказом істинної віри в побудову соціалізму. Саме студенти, як згадує О.Засенко, за відрядженнями партійних і комсомольських органів брали "безпосередню участь в колективізації, в посівних, заготівельних і збиральних кампаніях. Вони косили жито, пшеницю, копали картоплю, буряки, працювали на заготівлі дров, брали участь у поширенні серед населення облігацій державних позик та в здійсненні інших важливих господарчих і політичних заходів" [10, с. 170]. Керівництво країни вміло використовувало енергію і романтику молодості для реалізації своїх планів, тому всі лозунги поточного моменту втілювалися в життя за безпосередньої участі студентів, в першу чергу його партійного і комсомольського складу. Наприклад, студентів II і III курсів сільськогосподарських вишів рекомендувалося використовувати "у централізованому порядку через спеціальну мобілізацію для посівкампанії" [22, арк. 266]. Решта ж інститутів мала проявити власну ініціативу "щодо агрокультурної допомоги у проведенні підготовчої роботи до посіву, допомоги в організації колективних об'єднань на селі" [22, арк. 266].

Інколи навіть не встигнувши приступити до занять, студенти відряджалися популяризувати серед селян радянські постанови, організовувати колгоспи, допомагати складати їм календарні плани роботи, забирати у селян "квашений хліб", ліквідувати "насінневі прориви" тощо. Багатьом із них довелося побувати в бувальцях, іноді скрутних, іноді – веселих. Проф. Ю.Кобилецький так згадував свою участь у таких кампаніях в роки навчання у Київському ІНО: "Під час колективізації був я направлений у глухе село Мудрівку, що розташувалося на правому березі Дніпра навпроти Чигирина. Тут і потрапив у халепу, коли, підбурювані куркулями, жінки вчинили бунт у селі, обрали собі старостиху. Нас, колективізаторів, ... замкнули у сільраді і декілька днів тримали під охороною, подаючи у вікно лише напиться, їсти ж – ані-ні! Лаяли нас на чім світ стоїть, пристрасно, істерично і натхненно" [11, с. 134–135]. Одні такі випадки згодом згадували як пригоди молодості, для інших вони закінчувалися трагічно, оскільки селяни майже скрізь

виступали проти студентів-комсомольців з мандатами уповноважених [10, с. 170]. Наприклад, під час спроби організувати колгосп було убито Антона Підопригору із Київського ІНО [11, с. 138]. Багато студентів – учасників тих історичних подій, вірили в необхідність проведення колективізації насильницькими методами, щиро ненавиділи "куркулів" та інших "класових ворогів", тож без жалю і сумніву відшукували та забирали заховане зерно, виганяли дорослих і дітей на вулицю. Всі нюанси такої роботи прекрасно донесли до нас спогади колишнього студента Київського ІНО Ю.Кобилецького.

Були серед студентів й незгодні з політикою партії на селі. Документи повсякденності свідчать про те, що офіційна точка зору, показуючи масовий героїзм, жертвовність молоді, не віддзеркалювала її буденного життя і настроїв. У вишах практикувався збір інформації про ставлення студентів до політики партії, констатувалися численні прояви аполітичності студентів. І хоч парторганізації і звинувачувалися в тому, що вони не ввели в систему облік настроїв студентства [26, арк. 111], та все ж така інформація фіксувалася і обговорювалася не лише на зборах, а й передавалася в ОГПУ.

Із таких зведень відомо, наприклад, що партійними квитками у 1932 р. поплатилися студенти Харківського інституту червоної професури Олексієнко, Комаровський, Поголєв і Рощенко за те, що протягом тривалого часу "вели між собою розмови про невірність лінії партії де це бачено, щоб люди сиділи голодними і опухали від голоду?" [26, арк. 3]. Студент Всеукраїнського інституту комуністичної освіти, член партії з 1930 р. Бондаренко на загальних зборах говорив про те, що "колгоспи потрібно розпустити, вони не оправдовують себе. Куркулів не потрібно розкуркулювати, бо вони основна база сільського господарства, тоді всі плани хлібозаготівель будуть виконані", а член партії з 1928 р. Соврань сказав, що якщо колгоспники не бажають працювати в колгоспах, розбігаються, то значить лінія партії неправильна. Серед студентів Київського інституту профосвіти також зафіксовані були "крамольні" розмови про стан сільського господарства, наприклад, студент Бурсов говорив, що "на селі голодають, а говорять про успіхи п'ятирічки" [26, арк. 3].

Із щоденника М.Афанасьєва, який ніколи й нікому не висловлював своїх думок тому, що "комсомольцеві за це може гарно перепасти як прихильникові правих..." [8, арк. 168], ми можемо дізнатися про повсякденне історичне мислення студента – вихідця із села. Записки ці – рефлексія на події, що відбувалися у визначеному місці і у визначений час. 26 листопада 1929 р. юнак записав: "Я інколи міркую сам собі, що невірно робить радянська влада, що витягує останній сік із селянина. У всіх газетах тільки й бачиш (Классовая боротьба. Наступление на кулака, плани хлебозаготовок) а потім поруч з тим читаєш (На

Н-ської станції зерно некуда девать, зерно гниєт под открытым небом... зерно ссыпается прямо в грязь, потому что нет помещений, куда можно бы было убрать хлеб). Ось тут з приводу таких фактів я думаю, що кожне серце більш свідомого селянина напевне пробудиться і на ґрунті цього виникають такі суперечки між селянством і радянською владою. Головна маса селянства, наскільки я зараз знаю, ні чуть не зацікавлена в п'ятиріччі..." Отримуючи листи від рідні, М.Афанасьєв знав істинне становище селянства, вболівав за нього і цю біль виливав на сторінках: "І ось сьогодні, коли я прочитав листа від бабусі, то я ясно уявив собі картину селянського життя ... хліба нема, попродали останню худобу, надходить зима, дитворі треба ходити до школи, а ходити ні в чому, їсти нічого, старі прожили вік, багато терпіли зневаги від царату, а потім влада перейшла в руки пролетаріату, знов голі, голодні, неосвічені, закуті в ланцюги некультурності і не чуть чогось там отзвуків культурної революції, яку так добре змалювала компартія в своїх планах" [8, арк. 168]. Але ж сумнівався він лише в політиці партії щодо селянства, в решті був переконаний, що "компартія та радвлада робить все вірно".

На Всеукраїнській нараді завідувачів обласними відділами народної освіти 18 лютого 1933 р. органи народної освіти критикувалися за те, що "в боротьбі за хліб не організували масово-політичної роботи серед колгоспників і трудящих одноосібників, серед колгоспного активу, через свої форми і методи роботи, не забезпечили повної мобілізації на виконання річного плану хлібозаготівель, на розгром куркульського саботажу" [23, арк. 9]. Було прийняте рішення приділяти більше "уваги і енергії, класової пильності" у наступній весняній засівній кампанії "за виконання завдань 4-ї більшовицької весни, в боротьбі за зміцнення колгоспів, за піднесення врожайності" [23, арк. 10]. Тож навесні 1933 р. на весь час польових робіт бригади студентів відряджалися на роботу в різні села ліквідувати "насінневий прорив" – збирати посівний матеріал. Крім того, влітку цього року старшокурсники і аспіранти – члени партії чи комсомолу відбиралися для проведення агротехнічної пропаганди, тобто молодь повинна була навчати селян правильної організації збирання врожаю, проведення молотьби і підготовки до осіннього посіву [6, арк. 62]. На рільничі роботи, "заступати померлих від голоду селян", за словами Л.Дражевської, були в обов'язковому порядку відряджені студенти всіх вишів Харкова, у тому числі й університету [9, с. 262].

Ніхто не вчинив людям стільки лиха, як ті, що найбільше дбали про людське щастя, зауважував А.Франс. Маючи лише блага наміри, 40 студентів Лубенського інституту соціального виховання за декаду роботи навесні 1933 р. у Лубенському районі Полтавської області зібрали 90% необхідного посівматеріалу. Вони організовували при колгоспах школи активу з вивчення постанов уряду, "викривали куркульню", яка

"чинила опір мобілізації посівматеріалу" [14, с. 3]. Особливо пишалися такі активісти тим, що в селі Снітин викрили "озброєну банду на чолі з Котлярами (синами куркуля)", а в селах Духовому, Козайденці та Хитцях виявили "куркулів, які організували кражу кіп з колгоспного поля та крадіжку коней" [14, с. 3]. Дирекція Миколаївського суднобудівельно-механічного технікуму з гордістю повідомляла, що їхнім студентам у підшефному селі Сливіно було "мобілізовано посівматеріал на 96%, прочищено і організовано охорону, відремонтовано сільськогосподарський реманент, організовано бригаду сіячів", а в селі Водопій "зібрано 36 центнерів захованого куркульського хліба" [17, с. 4]. А от Харківський фізико-хіміко-математичний інститут ганьбили за те, що "підготовку до весни проґавив" – в підшефному селі зібрано насіння лише 4% до плану. Постійно там перебував один представник інституту, ще два виїжджали на допомогу, що викликало неабияке занепокоєння партійних органів [2, с. 5].

Проте не всі активісти рвалися в село виконувати постанови партії. Наприклад, коли організували таку бригаду у Харківському геодезичному інституті для ліквідації "прориву" у селі Приколотному Великобурлуцького району, то "знайшлися комсомольці, що дуже багато говорили за село, вважалися активістами, але їхати відмовились..." [5, с. 3]. Відмовився їхати на шість місяців секретарем колгоспного КСМ осередку, "бо не знайомий з цим ділом і ще молодий (народження 1915 р., в КСМ 1 рік)" студент Білоцерківського педагогічного технікуму В.Чорний, якого виключили із комсомолу і з технікуму, навіть незважаючи на те, що він в той час хворів черевним тифом [24, арк. 28]. Це надзвичайно обурило юнака: "Довільно з мене лише парт[ійної] кари, за що з технікуму?" – скаржився він у листі В.Затонському.

Студент Червоноградського агротехнікуму, член бюро ЛКСМУ П.Дніпровський, відряджений на хлібозаготівлі, вражений становищем селян, написав листа в РК ЛКСМУ, де висловив свою думку щодо "неправильності генеральної лінії партії у виконанні хлібозаготівлі", за що і був виключений з комсомолу і технікуму з позбавленням права вступу до вишів на три роки [19, с. 32]. Крім виключення незгодних з політикою партії на селі з комсомолу та інституту, в періодиці звучали заклики до студентства "чорною плямою пролетарської ганьби вкрити імена дезертирів посівного фронту" [16, с. 3].

Не всі витримували загартування класовою ненавистю і жорстокістю, не бажали були причетними до більшовицьких злочинів проти селянства. Деякі студенти висловлювали свій протест самогубством, намагаючись таким чином привернути увагу громадськості. Комсомолец-активіст, студент Харківського інженерно-будівельного інституту Я.Злочевський, коли його у 1933 р. в черговий раз послали на хлібоза-

готівлі, говорив: "Тепер у мене не лишилося ніяких ілюзій: нами править банда.... В цих умовах я все одно жити не можу. Якщо мене не приберуть, то я сам себе порішу..." [4, с. 96].

Паралельно з сільськогосподарськими роботами студенти мобілізувалися на кампанії з лікнепу, для роботи в різних закладах, для озеленення чи будівництва. Як згадує Л.Дражевська, у Харківському університеті, наприклад, навесні 1933 р. занять не було близько трьох тижнів, бо їхній курс був мобілізований для праці з дітьми – жертвами голоду, тимчасово зібраними у вагонах на харківському вокзалі [9, с. 262]. Колишня студентка цього вишу Марія Гросул пригадувала, що їй дали завдання поїхати на вокзал, знайти там вагони з дітьми, ознайомитись із ситуацією і скласти план роботи з ними. Відшукавши вагон на запасній колії, почувши дитячий крик і побачивши повний вагон маленьких діток – голодних, брудних, залишених помирати голодною смертю, студентка, плачучи від жаху і жалю, кинулася тікати звідти [29, с. 86].

Немало студентів з ентузіазмом працювали "ліквідаторами", намагалися навчати всіх неписьменних на благо культурної революції в селах, на фабриках і заводах, у вечірніх школах робітничої молоді. Наприклад, студенти Київського політехнічного інституту працювали у лікнепі на заводі "Більшовик", Київський ІНО охоплював лікнепом райони Солом'янки та почасти Декміївки. Крім цього, студентам необхідно було проводити і очолювати політико-просвітницьку роботу, пояснювати масам політику компартії. Неодноразово зверталася влада до Інститутів народної освіти з проханням виділяти студентів для укомплектування шкіл вчителями, яких у той час не вистачало майже всюди. Так, двадцять студентів Кременчуцького та Полтавського ІНО постійно працювали в школах Олександрівського району позмінно [20, арк. 178].

Роботи було настільки багато, що інститути не справлялися з нею, а це і викликало критику на адресу останніх з боку партійних комітетів у халатності і бездіяльності [7, арк. 157]. А деяких комсомольців обурювало ставлення з боку місцевих осередків до тієї роботи, яку вони вважали відповідальною і віддавалися їй з ентузіазмом. Так, М.Афанасьєв записав у своєму щоденнику, що 20 лютого 1932 р. його по комсомольській лінії навантажили займатися лікнепом і він "з гордістю і повним комсомольським патріотизмом виконав це важливе доручення. В кінці за свою працю отримав лише насмішкувату посмішку від секретаря комсомольського осередку і співчуття йому з боку інших комсомольців. Мене вважали там за блазня, за дурника (звичайно, лише комсомольці)" [8, арк. 168].

Не обходилися без студентів і промислові центри, де ліквідовувалися численні "прориви" на заводах. Так, понад 1000 студентів Сталінського гірничого інституту брали участь у ліквідації прориву промфінплану, в День ударника працювало 1200 осіб, а на постійній масовій

роботи на заводі Петровського перебувало 55 студентів. Відмічалось, що ця робота проводилася без всякого піднесення, причому було багато випадків дезертирування. Характерна заява партійця з 1919 р. Каплана під час роботи на заводі з ліквідації прориву: "Ми не каторжники, щоб виконувати таку норму, скільки встигнемо, скільки і зробимо" [26, арк. 110]. Фіксувалися випадки масового негативного ставлення студентів до роботи на "проривах" індустріалізації і в багатьох інших навчальних закладах, наприклад, у Дніпропетровському медичному інституті [25, арк. 63], студенти переставали бачити "велике" в радянських буднях. Не допомагали змінити ставлення до цієї роботи і всілякі методи політичного впливу, такі, як загальні збори чи відкриті партійні збори, на які студентів могли змусити ходити, але в суперечках участі вони не брали.

Студенти відряджалися в шахти Донбасу, добувати вугілля для індустріалізації. Їх переконували в тому, що "прорив" у вугільній промисловості Донбасу стався через "літунів і прогульників", які зірвали успішне виконання промфінплану [21, арк. 27]. Якщо мобілізовані студенти гірничих інститутів Сталіно, Дніпропетровська чи Лисичанська мали уявлення про шахти і могли там працювати, періодично відвідуючи виші для консультацій і отримання завдань [21, арк. 7–13], то уповноважені з інших регіонів і непрофільних вишів могли навіть не працювати до цього в заборі, навіть ніколи в житті в очі не бачити шахту. Бюрократів цілком задовольняв звіт про кількість посланих уповноважених, про результативність роботи мови не було. Як згадує генерал П.Григоренко, якого відправили на шахту зі стрімокоспадними пластами "Юний комунар", він, "докладаючи всіх зусиль, намагався щось зробити: спускався в шахту, спілкувався з комсомольцями у лавах і штреках, виступав з доповідями" [4, с. 100]. Але загалом похвалитися чимось позитивним не міг.

Багато студентів можна було зустріти на будмайданчиках, наприклад, у Харкові вони відробили сотні годин на будівництві [28, арк. 88]. Студенти Київського гірничого інституту розбирали бруківку на вул. Воронського [28, арк. 84]. Особливо приваблювали молодь гіганти перших п'ятирічок: Харківський тракторний завод, Дніпрельстан. "Величезну бетонну греблю Дніпрельстану, – пригадував Ю.Кобилецький, – утопували ногами. Бригади дівчат та хлопців ставали у коло на рідкий бетон, брали за плечі один одного і починали своєрідний індустріальний танок – аркан" [11, с. 122]. Героїка трудових буднів оспівувалася в засобах масової інформації, описувалася письменниками. Весь Радянський Союз мав захоплюватися подвигами бригади дівчат-бетонниць Жені Романько, яка стала прототипом І.Микитенку у п'єсі "Дівчата нашої країни". Тож настрої частини молоді засуджувалися і не розголо-

шувалися, наприклад, з питання виїзду на "прорив" на Дніпробуд, коли студент Бондаренко на зборах з обуренням заявив, що "студенти – пробка, якою затикають всі дірки", а його ще й підтримали члени партії [25, арк. 25]. Студентство було заіпнотизоване старими партійними ідеалами і новим великим будівництвом, воно повинно було жити і переживати разом із героями звичайних буднів. Про негативні моменти не могло бути й мови, про них не знали і знати не бажали. Саме через героїку повсякденності йшов процес формування нового радянського студента, який мав бути не просто спостерігачем, а палким учасником цих процесів, ні на хвилину не сумніватися у правильності генеральної лінії партії. Величний поступ індустрії дійсно вражав молодь, як і подвиги героїв чи досягнення ударників: "... вся країна жила будівництвом Харківського тракторного. Але не менш нас хвилювали Дніпрогес, челюскінська епопея, політ Чкалова і Громова, висадка папанінців на полюсі. Все це було овіяно справжньою, високою романтикою" [3, с. 136]. Молодь виховувалася на подвигах конкретних героїв, тож з ними у вишах відбувалися численні зустрічі, які відвідувалися із захопленням. В цілому така тактика давала бажані наслідки: "Ми так вірили в комунізм, і нам так хотілося якнайскоріше до нього протиснутися, що ми готові були виправдовувати всякі злочини, коли вони хоч трохи підфарбовувалися комуністичною фразеологією. Ми не хотіли поглянути ширше на те, що діялося. Нам зручніше було зосереджуватися на конкретних явищах і запевняти себе, що ті події нетипові, що вони є винятками, а в цілому справи в суспільстві йдуть так, як їх висвітлює партія, тобто так, як це належить згідно з комуністичною теорією. Так було спокійніше для душі і... признаймося щиро, безпечніше" [4, с. 93].

Як бачимо, мобілізації студентів відбувалися постійно, багатьох відряджали на тривалий термін, внаслідок чого у вишах залишалася незначна кількість тих, хто мав можливість продовжувати навчання. Життя студентів тих часів, завдяки численним наказам, що суперечили один одному, являло собою своєрідний "броунівський рух". З одного боку, видавалися постанови про зміцнення партійних організацій вишів, для чого практикувалися спеціальні набори. Прийом 1931 р. набагато збільшив склад партійних організацій, в інститутах України на цей час уже нараховувалося більше 15 000 комуністів. Особливо суттєво збільшилася їхня кількість у трьох основних вишівських центрах: у Києві від 2895 чоловік до 3424 – на 25%, у Харкові – від 2895 до 4684 – на 48%, у Дніпропетровську – від 1960 до 1535 – на 50% [25, арк. 18–19].

З іншого боку, іншими постановами ці ж особи відправлялися на ліквідації різних "проривів", що знов зменшувало кількість комуністів і комсомольців у вишах. Так, у Харківському машинобудівному інституті на 1 жовтня 1932 р. було 645 членів і кандидатів в партію із 1427 студентів

денного відділення. На 1 травня 1933 р. їхня кількість зменшилася до 394 чоловік, причому 81 студент був відраджений на постійну роботу в політвідділі і МТС [26, арк. 102–103]. Для окремих партійних організацій характерним був погляд, що "вчитися у сучасних обставинах, за наших труднощів – принайменше паразитично, а звідси висновок: інститут – це резерв для всякого практичного використання" [25, арк. 20].

Незважаючи на те, що постанови ЦК КП(б)У забороняли парткомам "знімати студентів без спеціального щоразу на те дозволу обкому" та вимагали "припинити практику частих і довгострокових мобілізацій студентів і особливо професорсько-викладовського складу на різні господарські кампанії", – майже щодня приходили до навчальних закладів обіжники, що вимагали негайно знімати студентів з навчання, нерідко у великій кількості [1, с. 21].

Керівництво деяких інститутів в розпачі зверталось до ЦК КП(б)У з проханням вжити термінових заходів для нормалізації навчального процесу. В доповідній записці дирекції і парткомітету Всеукраїнського комуністичного інституту радянського будівництва та права від 20 березня 1933 р., наприклад, зазначалося: "За останній час з інституту мобілізовано велику кількість студентів на партійну роботу та радянську роботу, переважно на село. Мобілізацію переводять: райпарком, Міськпарком, Обком і ЦК КП(б)У. Внаслідок цього в нас на сьогодні лишилось 386 студентів, а було на 1 жовтня 1932 р. 882 студенти. За цей відрізок часу мобілізовано з інституту 408 студентів" [27, арк. 20]. Оскільки мобілізації на цьому не закінчилися, в інституті "створився такий стан, що коли буде переведено мобілізацію, що намічена для роботи в органах ДПУ, НКЮ та на селі, то в інституті залишаться студентів, що відвідують заняття, лише 210 чоловік" [27, арк. 20].

Катастрофічна ситуація склалася у 1933 р. і в педагогічних вишах. Поруч з мобілізаціями на всілякі кампанії, систематично на місцях проводились мобілізації на постійну роботу, часто навіть за один – два місяці до закінчення навчання, зменшуючи цим і без того малі контингенти випусків. Заступник Наркома освіти А.Хвиля в таємному листі до ЦК КП(б)У від 16 червня 1933 р. повідомляв, що в Кривому Розі із 426 студентів 200 було мобілізовано в радгосп на полоття напередодні перевідних іспитів, в Запоріжжі із 658 студентів 250 направлено на прополку, в Сумах постановою міськпарткому від 29 травня 10 членів партії та комсомольців було призначено секретарями колгоспних осередків [27, арк. 42]. Такі факти характерні для більшості педагогічних інститутів (Лубни, Полтава, Одеса, Суми, Умань тощо). Нарком освіти В.П.Затонський також відмічав: "Звертаю увагу на цілком байдуже ставлення обкомів до освітньої справи. На нараді завоблоно виявилось, що (20–21.06) більшість районних відділів наросвіти непрацездатні" [27, арк. 43].

Аналогічні відомості надходили з усіх навчальних закладів. Партиїні комітети та інші організації практикували висмикування студентів із різних груп, курсів та інститутів не лише на великі кампанії, а й на різні дрібні роботи під загрозою притягти до партійної та комсомольської відповідальності в разі невиконання. В Київському університеті, наприклад, у 1933 р. на озеленення міста студентів зривали з занять тричі, причому панувало таке безладдя, що всі три рази вони не працювали над озелененням [28, арк. 26]. У наступному році спостерігалася аналогічна картина. "Вже чомусь студенти повинні ходити через кожні три дні на суботник по перелопачуванню хліба, – говорив секретар комсомольського осередку Астафов 15 вересня 1934 р. – Сьогодні я також послав 80 чоловік, на 25-те знову викликають 50 чол., а крім того є ще одне розпорядження дати 150 чол. на постійну роботу по санітарії. Далі ще прийшов один чоловік, каже, що надісланий з ЦК, просить дати йому 15 чол. на перевірку політосвітньої роботи" [28, арк. 27]. Комсорг Харківського машинобудівного інституту отримав мандат з вимогою дати 50 студентів на перевірку ящиків для сміття [28, арк. 88], а Дніпропетровського хімічного інституту – для технічного листування в апараті округкому та для переписки протоколів [25, арк. 20]. Доходило до того, що вимагали таку кількість людей, яку інститути не могли виділити. Тож все частіше лунали вимоги про те, що потрібно дати можливість студентам читати і вчитися, ходити в театри, кіно, а не прирікати їх на відставання, другорічництво, а то і залишати навчання.

Таким чином, адміністрування партії більшовиків в царині вищої освіти зробили тисячі студентів заручниками непродуманої до кінця політики, спрямованої, перш за все, на формування нової радянської людини. Виховні процеси несли в собі заряд політичного впливу на свідомість і поведінку студентів, розраховані були на включення студентства в політичну боротьбу і модернізаційні процеси. В свою чергу, студентство було загіпнотизоване старими партійними ідеалами, свято вірило в світле майбутнє і готове було невтомно працювати для його наближення. Пропонована перспектива змальовувалася надзвичайно привабливою, про це дуже турбувалися засоби масової інформації, які стали "організатором соціалістичного змагання", "трибуною передового досвіду" і "трудової слави", рупором сталінської тоталітарної політики, засобом морально-психологічного тиску і маніпулювання свідомістю людей.

Саме через героїку повсякденності йшов процес формування нового радянського студента, який мав бути не просто спостерігачем, а палким учасником тих процесів, ні на хвилину не сумніватися у правильності генеральної лінії партії. У вищій школі було досить студентів-фанатиків, які організовували колгоспи і ліквідували численні "прориви" на фронтах соціалістичного будівництва. Можливо, вони бачили

контрасти життя, та не хотіли поглянути ширше на те, що діялося, не передбачали трагедії майбутнього. Ті ж, що майже провидницьки прогнозували загрозу, що приховував у собі режим, або вкорочували собі життя від безвиході і розпачу, або були виключені із вишів чи позбавлені волі. Конформістом жити було безпечніше, звідси – позиція невтручання більшості в перебіг подій, спроби не привертати до себе зайвої уваги, голосування виключно "за" на численних зборах. Влада ж, використовуючи методи партійного пресингу, повсякденно використовувала енергію і безкоштовну студентську працю в нелюдських умовах існування, натомість обіцяючи їм щасливе життя у "світлому майбутньому".

Література

1. Виходьте з замкнутого кола! // Студент революції. – 1932. – № 29–30. – С. 21. – Підпис: М. Медівка.
2. Волошина С. Визнати помилки – виправити хиби / С. Волошина // Студент революції. – 1933. – № 7–8. – С. 5–6.
3. Гольдберг М. Так починали жить стихом... / М. Гольдберг // Кульчицкий М. Вместо счастья / Гольдберг М. – Харьков, 1991. – С. 135–152.
4. Григоренко П. Г. Спогади / П. Г. Григоренко. – К., 2007. – 662 с.
5. Дезертири зазнали поразки // Студент революції. – 1933. – № 7–8. – С. 3.
6. Держархів Харківської області, ф. П-2, оп. 1, спр. 73.
7. Держархів Харківської області, ф. П-69, оп. 1, спр. 4.
8. Держархів Харківської області, ф. Р 6452, оп. 6, спр. 583.
9. Дражевська Л. 1928–29, 1933–35 / Л. Дражевська // Сучасність. – Мюнхен, 1982. – Ч. 1–2 (261–262). – С. 255–265 (Харківський університет очима колишніх студентів).
10. Засенко О. Дорогі мої сучасники / О. Засенко. – К., 1983. – 270 с.
11. Кобилецький Ю. Даль махне крилом / Ю. Кобилецький. – К., 1985. – 156 с.
12. Ласс Д. И. Современное студенчество / Д. И. Ласс. – М.; Л., 1928. – 216 с.
13. Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-і роки / В. В. Липинський. – Донецьк, 2000. – 247 с.
14. Лубенці знайшли основну ланку // Студент революції. – 1933. – № 7–8. – С. 3. – Підпис: Добровільна.
15. Марков А. Что значит быть студентом. Работы 1995–2002 гг. / А. Марков. – М., 2005. – 264 с.
16. На соціалістичні лани рушайте! // Студент революції. – 1933. – № 4. – С. 2–3. – Підпис: Р-к К.
17. Рапортуємо наслідками бойової роботи // Студент революції. – 1933. – № 7–8. – С. 4.

18. Рожков А. Ю. В кругу сверстников: Жизненный мир молодого человека в советской России 1920-х годов : в 2 т. / А. Ю. Рожков. – Краснодар, 2002.

Т. 1. – 2002. – 404 с.

19. Терук В. Машкару зірвано / В. Терук // Студент революції. – 1933. – № 4. – С. 32.

20. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 166, оп. 9, спр. 1124.

21. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 1129.

22. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 1736.

23. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 39.

24. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 331.

25. Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 4637.

26. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5558.

27. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6222.

28. ЦДАГО України, ф. 7, оп. 1, спр. 1144.

29. Шуйський І. В. Голодомор у першій столиці / І. В. Шуйський, В. А. Полянецький. – Харків, 2008. – 288 с.

УДК 330.111.66.316.343"193"

С.О.Білан

Соціально-правовий статус українського селянства в 30-х рр. ХХ ст.

У статті висвітлено роль і місце українського селянства у соціально-економічній структурі радянського суспільства у 30-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: українське селянство, соціально-правовий статус, радянське суспільство.

В статье освещена роль и место украинского крестьянства в социально-экономической структуре советского общества в 30-х гг. ХХ в.

Ключевые слова: украинское крестьянство, социально-правовой статус, советское общество.

The article highlights the role and place of the Ukrainian peasantry in the social and economic structure of Soviet society in the 30s of the twentieth century.

Key words: Ukrainian peasants, social and legal status of Soviet society.

Характерною рисою процесу становлення і розбудови незалежної української держави стало підвищення інтересу до її історії. Однак

упродовж існування тоталітаризму в нашій країні важливі сторінки національної історії стали "білими плямами", що в першу чергу стосується аграрної історії України. Відтак, не дивно, що історія українського селянства, його соціальна активність, правовий статус та багатогранне культурне життя залишилися поза увагою вітчизняної радянської історіографії.

На сучасному етапі трансформації агропромислового комплексу України однією з важливих є проблема місця та ролі селянства у соціально-економічній структурі українського суспільства, і у цьому контексті особливого інтересу набувають аграрні реформи 30-х рр. ХХ ст., які мали багато спільного із сучасними нововведеннями в аграрній галузі.

Узагальнений і багатий фактичний матеріал про селянство, еволюцію його соціально-економічного становища в радянському суспільстві відображено у працях таких відомих дослідників, як С.Кульчицький, О.Лисенко, О.Перехрест, В.Марочко, Т.Панфілова, Ю.Сливка та ін. Водночас, незважаючи на те, що у вітчизняній історіографії переважають дослідження ролі селян як головної рушійної сили суспільного прогресу в Україні, враховуючи хліборобську ментальність її населення та давні традиції, не всім науковцям вдавалося залишатися на позиціях історичної правди при вивченні соціальної активності селян в умовах становлення тоталітарної держави.

У зв'язку з цим метою нашої статті є аналіз та висвітлення соціально-правового статусу українського селянства в умовах формування тоталітарного радянського режиму у 30-х рр. ХХ ст.

Колективізація сільського господарства, яка відбувалася протягом 1929–1933 рр., вирішувала конкретні політико-економічні та організаційно-господарські проблеми, зумовлені широкомасштабною сталінською модернізацією промисловості, сільського господарства, суспільства в цілому. "Соціалістична реконструкція" народного господарства завершилася не лише масовим створенням колгоспів, а й "великим переломом" усієї системи соціальних відносин в українському селі, голодомором та мільйонами жертв, встановленням напівкріпосного становища колгоспників.

Апогеєм утискування прав селян та їх дискримінації у передвоєнний період стало запровадження паспортизації населення постановою ЦВК та РНК СРСР "Про встановлення єдиної паспортної системи по Союзу СРСР та обов'язкову прописку паспортів" від 27 грудня 1932 р.

За новим законом всі громадяни країни віком від 16 років, які постійно мешкали у містах, робітничих селищах, працювали на транспорті, в радгоспах і на новобудовах, зобов'язані були одержати паспорт, який став єдиним документом, що засвідчував особу паспортизованої зони, решту посвідчень не визнавали за документ. Однак ці паспорти

були дійсні за наявності обов'язкової прописки в органах міліції протягом 24 годин, яка визначала переваги міських мешканців – наявність продуктової картки, соціального страхування, права на житло.

14 січня 1933 р. РНК СРСР затвердила "Інструкцію про видачу паспортів", якою було виділено дві категорії міст – "закриті" (режимні) і "відкриті". У "відкритому" місті прописку отримати було значно легше, ніж у "закритому", оскільки в ньому було необхідно народитися або одружитися з його мешканцем. В УСРР до таких міст належав Харків, для якого паспортизація обмежувалася 50-кілометровою зоною навколо міста, яка вважалася режимною [16, арк. 20].

У квітні 1933 р. РНК СРСР постановою "Про видачу громадянам паспортів на території СРСР" визнала режимними ще 25 міст, у тому числі – Київ, Одесу, Севастополь, Дніпропетровськ. Режимними також вважали населені пункти у межах стокілометрової прикордонної смуги країни, у яких заборонялося видавати паспорт і проживати всім особам, в яких радянська влада вбачала пряму чи непряму загрозу її існуванню. Ця категорія людей підлягала примусовому виселенню. Обмеження на видачу паспортів у режимних зонах поширювалося на значну групу населення: "куркулів" і розкуркулених, самовтікачів, які самочинно перетнули кордон, позбавлених виборчих прав, колишніх в'язнів.

Паспортизація не стосувалася сільського населення, крім робітників радгоспів. 21 січня 1933 р. начальник головного управління робітничо-селянської інспекції УСРР П.Семенов надіслав перелік категорій населення, яким заборонялося видавати паспорти, до яких належали селяни та колгоспники, що не мали запрошення на роботу до промислових підприємств, а тим, хто встиг виїхати на новобудови, паспорт видавали на рік.

Відмовляли селянам у паспорті і з політичних міркувань. Так, у квітні 1933 р. в Богодухівському районі, де мешкало понад 60 тис. населення, вручили паспорти 18,6 тис. особам, а 606 осіб не одержали паспортів, тому що не виконували хлібозаготівельних завдань, таємно забивали власну худобу, виступали проти радянської влади [2, арк. 47].

Селянин непаспортизованої зони не мав права поїхати до паспортизованої зони без наявності паспорта. До 13 березня 1933 р. органи ОДПУ затримали 37924 особи в УСРР, які виїхали до міст в пошуках хліба [4, с. 633]. Починаючи з квітня 1938 р., власники паспортів прикордонних сільських районів повинні були наклеїти фотографії, а в окремих сільських радах, території яких прилягали до лівого берега р.Дністер, необхідно було додатково дістати особливий штамп відповідних органів.

У подальшому соціальний статус колгоспного селянства був виписаний Зразковим статутом сільськогосподарської артілі 1935 р.,

однак до конституції 1936 р. вони не мали юридичної ідентифікації. Їх фіксували сільська рада, правління колгоспів, фінансово-податкові органи, але колгоспникам та селянам взагалі відмовили у повноцінному адміністративно-політичному оформленні громадянства. Довідка сільської ради, яку видавали селянам, мала тимчасову дію і засвідчувала лише місце проживання та соціальний, а не громадянський статус. Держава мала справу з фізичними особами, підневільною робочою силою, живими чи напівживими виконавцями її хлібозаготівельних та податкових зобов'язань. Колгоспники виявилися приписними селянами-кріпаками, яким, відповідно до ухваленого внутрішнього розпорядку колгоспів у 1933 р., заборонялося покидати села.

Голодомор 1932–1933 рр. викликав небачену хвилю міграції сільського населення України в міста, оскільки під час голоду селяни намагалися врятувати своє життя, від'їжджаючи до міст на новобудови, що в свою чергу призвело до різкого скорочення чисельності сільського населення водночас із надзвичайним ростом кількості міського, значно перевищуючи його природний приріст. За 1932–1935 рр. населення міст збільшилося на 17,7 млн осіб за рахунок людей з сільських районів (студенти, наймані робітники, відхідники з правом тривалої роботи тощо) [11, с. 113], відтак продуктивна частина сільського населення внаслідок розкуркулення, голоду і репресій скоротилася, і тому валові збори зернових протягом другої половини 30-х рр. не перевищували зборів у врожайні 1927 та 1930 рр., коливаючись в межах 676–974 млн пудів, а заготівлі становили – 270 у 1934 р. та 319,3 млн пудів у 1937 р. [8, с. 92, 95]. Обсяг експорту хліба зменшився у 1934 р. порівняно з 1930 р. на 86,6% [12, с. 88], адже колгоспи не стали фабриками зерна, і тому зернова проблема, особливо в частині експорту хліба, залишалася гострою. П'ятирічні плани індустріалізації вимагали колосальних коштів, тому фінансово-економічний тиск на село, яке залишалося одним з основних джерел їх мобілізації, не зменшувався.

Репресивні технології створення колгоспів, які особливо активно застосовували протягом першої третини 30-х рр., привели до так званого "відпливу" селян з колгоспів. Вони не лише масово покидали артілі, а також намагалися легально (шляхом вербування на промислові об'єкти) або напівлегально (зміна соціального статусу внаслідок продажу майна) виїхати до міста. Радянське керівництво усвідомлювало, що необхідно вжити заходи з метою упорядкування процесів міграції, оскільки потік сільської робочої сили на новобудови, які вже не могли її поглинути, набув безконтрольного характеру. Партійне керівництво й тут знайшло "оригінальний" шлях боротьби з масовою міграцією селян. Через місяць після введення паспортної системи, 22 січня 1933 р., вийшов наказ, підписаний Й.Сталіним та В.Молотовим,

у якому місцевій владі, і зокрема, ОДПУ, було наказано заборонити масове пересування селян України в міста всіма можливими способами та засобами.

23 січня 1933 р. ЦК КП(б)У за підписами М.Хатаєвича і В.Чубаря розіслав усім обкомам партії та облвиконкомам директивний лист про неприпустимість масових виїздів колгоспників та одноосібників за межі України. У листі пропонувалось "негайно застосувати в кожному районі рішучі заходи для недопущення масового виїзду одноосібників і колгоспників, виходячи із розісланої за лінією ОДПУ директиви В.Балицького" й припинити продаж квитків за межі України селянам, які не мали посвідчення РВК, що надавало право проїзду, або промислових, будівельних і державних організацій про те, що вони завербовані на будь-які роботи за межі України [5, с. 342]. Після арешту утікачів їх як "контрреволюційних елементів" належало повертати на попереднє місце проживання. У всіх областях, вражених голодом, продаж залізничних квитків було негайно припинено та поставлено кордони ОДПУ, щоб перешкодити селянам покинути свої місця. Так селяни стали безправними членами радянського суспільства, оскільки своїми постановами держава прикріпила їх до села і фактично перевела у статус кріпаків.

Позбавлення селян, які на той час складали переважну частину населення України, права мати паспорти не лише примусово прив'язувало їх до села та не дозволяло виїхати з нього і шукати іншу роботу, а й було дуже близьким до неофіційного позбавлення прав громадянства, що стало неприкритим замахом на їх політичні права. Близькою до цього була й відмова селянам у праві мати трудові книжки прийнятого в країні зразка, що, на доповнення до безпаспортності, ще більше позбавляло їх можливості влаштуватися на роботу поза межами колгоспу, оскільки книжка колгоспника, яка засвідчувала особу її власника, не давала права на працевлаштування в інших підприємствах, організаціях та установах.

Постанова "Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами" від 19 січня 1933 р. фактично позбавила селян матеріальної зацікавленості в результатах своєї праці у колгоспах, оскільки відповідно до неї селяни протягом липня-грудня 1933 р. повинні були здавати зерно першого обмолоту за державними цінами і лише після виконання хлібозаготівель та утворення насінневих фондів мали право продавати залишки [14, арк. 191]. Крім того, на додаток до цієї постанови 20 червня 1933 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) видали ще одну постанову "Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами з урожаю 1933 р. на основі закону від 19 січня 1933 р.", яка обмежувала термін хлібоздачі до липня-вересня [6, с. 40].

З 1 липня 1933 р. в Україні було припинено колгоспну та індивідуально-селянську торгівлю, а державні хлібозаготівельні ціни були встановлені набагато нижчі за ринкові. Комітет хлібозаготівель при РНК СРСР постановою від 5 липня 1933 р. встановив в Україні відповідні заготівельні ціни на зерно: пшеницю – 805 коп. за центнер, жито – 580, овес – 480, ячмінь – 580, гречку – 660 [15, арк. 17]. Водночас у державних крамницях кілограмова паляниця чорного хліба коштувала 2 крб 50 коп. [15, арк. 73], а на ринку за спекулятивними – від 100 до 125 крб [3, с. 531].

Доведення до колгоспів непосильних для них обсягів продажу сільськогосподарської продукції державі за мізерними цінами призвело до того, що вони не мали можливості оплачувати працю своїх членів хоча б на середньому рівні і залишилися без насіння та кормів. Селян було перетворено на безправних виконавців партійних директив, а ОДПУ й армія стежили за тим, щоб навесні 1933 р. було засіяно відповідні площі, а влітку зібрано належний врожай.

9 квітня 1933 р. головою РНК УСРР В.Чубарем і секретарем ЦК КП(б)У С.Косіором було підписано спільну урядово-партійну постанову "Про тимчасові правила трудового розпорядку в колгоспах", яка фактично повертала колгоспника до становища кріпака за часів самодержавства. Вона була розроблена ініціаторами бригадної форми організації праці, які враховували рівень низької механізації сільськогосподарських робіт і намагалися компенсувати її брак за рахунок так званого "організаційно-господарського зміцнення колгоспів" та підвищення дисципліни. Насправді йшлося про запровадження адміністративно-репресивної системи господарювання.

Селяни ставали колгоспниками, якщо юридично оформляли свій підневільний статус, тобто подавали письмову заяву про вступ до артілі і погоджувалися на усупільнення власного господарства – землі, реманенту, худоби. Відсутність принципу і факту добровільної колективізації, тому що селян "заганяли" силою до колгоспів, стала політико-економічною, нормативно-правовою базою покріпачення хліборобів. Крім того, основні положення постанови "Про тимчасові правила трудового розпорядку в колгоспах" полягали в тому, що жоден колгоспник не міг використовувати свій робочий час за межами колгоспу без дозволу правління колгоспу та бригадира його бригади (за перше порушення цього пункту передбачався штраф від одного до п'яти трудовднів, а за друге – виключення з колгоспу з безумовним позбавленням натуроплати на вироблені трудовдні: злісні порушники за рішенням райвиконкому позбавлялись також землі й садиби). Всі колгоспники повинні були входити до складу бригад, закріплення за якими здійснювалось правлінням колгоспу раз на рік, перехід з однієї бригади до іншої

суворо заборонявся. Колгоспник, призначений на роботу, не мав права висилати замість себе членів своєї родини, а щоб пропустити один робочий день з поважної причини, необхідно було брати дозвіл у бригадира, без розпорядження якого навіть не дозволялось робити перерви на сніданок і обід. Правлінню також надавалося право відміняти вихідні й примушувати колгоспників працювати цілодобово [9, с. 62].

На своїй присадибній ділянці селяни мали право працювати тільки за умови повного закінчення робіт у колгоспі. Намагаючись поставити сільськогосподарське виробництво в повну залежність від держави, як і промисловість, партійне керівництво, на жаль, не взяло до уваги приватновласницької психології українських селян, які ставились прихильно до більшовицької влади лише доти, поки були власниками виробленої ними продукції. Однак навіть за цих обставин влада пішла на насильницьке зменшення присадибних ділянок селян під приводом полегшення їх праці, а фактично – з метою змусити їх ще більше працювати в колгоспах. Відтак "Тимчасовими правилами трудового розпорядку в колгоспах" в українському селі було запроваджено своєрідний кодекс соціальної поведінки колгоспників, положення яких засвідчувало їх напівкріпосне становище. Така система праці залишалася без змін упродовж другої половини 30-х рр., і навіть знайшла законодавче оформлення в статуті сільськогосподарської артілі 1935 р., котрий затвердив бригадно-ланкову організацію.

Селянське самоврядування, що існувало в земельних громадах, було ліквідовано. На зміну старостам у громаді, які були шанованими людьми й обирались на сході селян, прийшли керівники, які були ставлениками держави і часто не розумілись на сільськогосподарських справах, їх турбувала лише власна кар'єра. За Зразковим статутом сільськогосподарської артілі, загальні збори колгоспників могли самостійно обирати голову й членів правління [1, с. 36], однак це положення мало суто декларативний характер, оскільки остаточне затвердження кандидатур залежало від районного керівництва. Колгоспних керівників обирали не за характеристикою їх господарських здібностей, а за тим, наскільки вони влаштували партійне керівництво.

У господарюванні колгоспів поступово основну роль почав відігравати їх адміністративно-управлінський апарат. Керівництво колгоспами здійснювалось директивними методами. Почуваючи себе господарями на селі, районні інстанції могли робити все, що завгодно, навіть без будь-якої згоди списувати суми з банківських рахунків колгоспів, розпускати їх, штрафувати колгоспників і всупереч положенням статуту та існуючим законам усупільнювати худобу колгоспників.

У колгоспах центральними керівними фігурами стали бригадири, які, як правило, були цинічними й владними людьми. На бригадирів

покладалася відповідальність "за соціалістичну дисципліну", і тому їм надавалося право бути "цілковитим єдиначальником і розпорядником робочого часу колгоспників" [10, с. 3]. Одна із головних функцій бригадира полягала в тому, щоб кожного ранку зганяти людей на роботу в колгосп, і тому в селянській психології укорінилося негативне ставлення до цих людей.

За роки колективізації у місцевих керівників розвилася та укорінилася поведінка та психологія всездозволеності. Так, наприклад, уповноважений РНК УСРР І.Шелудько у відповідь на зауваження про неможливість запрягти йому племінного жеребця в с.В'язове Валківського району зауважив: "Я тут у вас уповноважений з району, а значить і хазяїн..." [17, с. 177].

Внаслідок проведення колективізації селян було позбавлено не лише землі, а й засобів виробництва. У Зразковому статуті сільськогосподарської артілі, що був прийнятий на другому Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників і затверджений РНК СРСР та ЦК ВКП(б) 17 лютого 1935 р., було зазначено, що "вся робоча худоба, сільськогосподарський реманент (плуг, сіялка, борона, молотила, косилка), насінневі запаси, кормові засоби в розмірах, необхідних для утримання усупільненої худоби, господарські будівлі, необхідні для ведення артільного господарства, і всі підприємства з переробки продуктів сільського господарства усупільнюються" [13, с. 133]. В особистому користуванні колгоспників залишався лише дрібний сільськогосподарський реманент, необхідний для робіт на присадибній ділянці. У разі потреби коня для виконання сільськогосподарських робіт на присадибній ділянці артіль виділяла його селянину за плату.

Після проведення колективізації основним джерелом існування колгоспника стало його присадибне господарство. Вищезгаданим статутем сільськогосподарської артілі визначалося, що "із усупільнених земельних угідь в особисте користування кожного колгоспного двору виділяється невелика ділянка у вигляді присадибної землі (город, сад)" [13, с. 137]. Розміри присадибної ділянки, що знаходилася в особистому користуванні колгоспного двору (не враховуючи землі під житловими будівлями), могли коливатись від однієї четвертої до однієї другої гектара, а в окремих районах до одного гектара залежно від місцевих умов [7, с. 531].

Кожен селянський двір в особистому користуванні міг мати одну корову, до двох голів молодняка рогатої худоби, одну свиноматку з приплодом або, якщо правління колгоспу визначить необхідним, дві свиноматки з приплодом, до десяти овець і кіз разом, необмежену кількість птиці та кролів і до двадцяти вуликів [7, с. 532]. Перевищення дозволеної кількості худоби у присадибному господарстві обклада-

лося додатковим податком, що гальмувало і суворо обмежувало господарську діяльність селян, позбавляючи їх матеріальної зацікавленості. Відтак, будь-яка діяльність селян була чітко регламентована, вони, не маючи права на власну ініціативу, повинні були виконувати вказівки згори, а багатовіковий досвід українських хліборобів ігнорувався радянською владою. Директивне за рішеннями найважливіших владних структур обмеження селян щодо чисельності у дворах колгоспників поголів'я тварин, насамперед корів, які вони мали право утримувати в присадибному господарстві, видавалося за турботу про селян, щоб вони менше втомлювалися в домашньому господарстві, а насправді це був ще один спосіб змусити селян більше працювати в колгоспах. При цьому нікого не турбувало, що в багатьох випадках селянські діти залишалися без молока.

Крім того, насильницьке, в абсолютній більшості випадків здійснене проти волі селян укрупнення колгоспів, унаслідок якого дуже багато сільських поселень переставали бути господарськими осередками, обмежувало можливості їх соціально-економічного розвитку, а багатьох з них прирєкло на занепад і забуття. Так, волею найвищої влади велика кількість сільських поселень були визнані безперспективними, що стало політичним вироком щодо їх майбутнього, внаслідок якого тисячі з них виявились прирєченими на обезлюднення з наступним відмиранням.

Отже, сталінська соціально-економічна революція в українському селі, яка тривала упродовж десяти років, починаючи з її проголошення на листопадовому пленумі ЦК ВКП(б) у 1929 р., завершилася не просто утвердженням колгоспної системи господарювання, а насамперед докорінною зміною соціального статусу селянства. Новий статус виявився справді напівкріпосним. Примусово об'єднані в одержавлені колгоспи та радгоспи, позбавлені землі і засобів виробництва, прив'язані до сільської місцевості на все життя безпаспортним статусом, селяни були зобов'язані виконувати свій "обов'язковий мінімум трудоднів" у формі натуральних поставок державі. Встановлення найвищою партійною владою кількості людино-днів (людино-виходів), яку кожний член колгоспу змушений був відпрацювати в громадському господарстві, з суворим покаранням – аж до виселення за межі України – тих, хто з якихось причин, в тому числі за станом здоров'я, не міг цього зробити, стало провідною формою прив'язування селян до рабської роботи на селі.

Актуальними напрямками подальшої розробки окресленої проблеми є аналіз впливу специфічної аграрної політики сталінського уряду на добробут українського селянства, зміни в соціальному становищі землеробського населення України, демографічні та міграційні

процеси і переселення українських селян, медичне обслуговування населення на селі, утиски сільського населення в галузі освіти, ріст національної свідомості і селянський менталітет, підвищення продуктивності селянської праці і робочої спроможності у зв'язку із технічною реконструкцією сільського господарства та застосуванням машин у 30-х рр. ХХ ст.

Література

1. Абрамов В. Три года большевистского укрепления колхозов на основе сталинского устава // Социалистическая реконструкция сельского хозяйства. – 1938. – № 2. – С. 34–45.
2. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 27, спр. 3, 102 арк.
3. Голод 1933 р. : народна книга-меморіал / упоряд.: Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. – К. : Анква, 1991. – 584 с.
4. Голод 1932–1933 рр. в Україні / гол. ред. ради В. А. Смолій. – К. : Наукова думка, 2003. – 888 с.
5. Голод 1932–1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів : збірник документів / керів. і упоряд. Р. Я. Пиріг. – К. : Політвидав України, 1990. – 605 с.
6. Клейнер И. Особенности и задачи хлебозаготовительной кампании 1933 года // На аграрном фронте. – 1933. – № 3. – С. 39–52.
7. Коллективизация сельского хозяйства: важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства, 1927–1935. – М. : Политиздат, 1957. – 575 с.
8. Колхозы во второй сталинской пятилетке : статистический сборник / под ред. И. В. Саутина. – М.–Л. : Сельхозгиз, 1939. – 149 с.
9. Мачульский Ф. На борьбу за социалистическую дисциплину в колхозах / Ф. Мачульский // На аграрном фронте. – 1935. – № 2. – С. 56–77.
10. Постишев П. П. Весняна сівба і завдання колгоспних бригадирів (Промова на кущовому зльоті бригадирів 17 березня 1934 р. м.Харків) / П. П. Постишев // Партробота в колгоспі. – 1934. – № 2–3. – С. 1–8.
11. Радянська Україна (Цифри і діаграми). – К. : Держполітвидав УРСР, 1962. – 126 с.
12. Радянська Україна в цифрах : статистичний збірник. – К. : Держполітвидав УРСР, 1960. – 356 с.
13. Стенографический отчет Второго всесоюзного съезда колхозников-ударников). – М. : Сельхозгиз, 1935. – 357 с.
14. ЦДАВО України, ф. Р-27, оп. 14, од. зб. 633, арк. 191–202.
15. ЦДАВО України, ф. Р-27, оп. 15, од. зб. 734, арк. 1–172.
16. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, ч. III, од. зб. 6273, 60 арк.
17. Чорні жнива: Голод 1932–1933 рр. у Валківському та Коломацькому районах Харківщини : документи, спогади, списки померлих. – К. ; Х. ; Нью-Йорк ; Філадельфія , 1997. – 366 с.

**Спроби державно-партійних органів активізувати діяльність
Спілки безвірників в Україні у 1937–1941 рр.:
черговий "штурм неба" чи реанімація приреченого?**

На основі архівних матеріалів, наукової літератури та публікацій періодичних видань досліджується роль та значення Спілки безвірників України у реалізації радянської моделі державно-церковних відносин періоду 1937–1941 рр.; аналізуються заходи державно-партійних структур щодо активізації діяльності безвірницького руху та їх наслідки у контексті здійснення масової атеїзації населення.

Ключові слова: Спілка безвірників України, безвірницький рух, антирелігійна пропаганда, державно-церковні відносини.

На основе архивных материалов, научной литературы, публикаций периодических изданий исследуется роль и значение Союза безбожников Украины в реализации советской модели государственно-церковных отношений периода 1937–1941 гг.; анализируются меры государственно-церковных структур по активизации деятельности безбожного движения, а также их последствия в контексте массовой атеизации населения.

Ключевые слова: Союз безбожников Украины, безбожное движение, антирелигиозная пропаганда, государственно-церковные отношения.

On the basis of archival documents, of historical literature and published works in the periodical press the role and meaning of Atheists' League of Ukraine in the Soviet model of state-church relations in 1937–1941 are researched; the activities of state and party structures for implementation functions of the atheistic movement and their implications in the context of atheisation the population are analyzed.

Key words: Atheists' League of Ukraine, atheists' movement, anti-religious propaganda, state-church relations.

Дослідження процесу становлення та характерних засад державно-церковних відносин в Україні 1920–1930-х рр. має не лише значну цінність задля об'єктивного відтворення минулого, але й водночас рефлексує до сучасності, оскільки дає можливість окреслити головні орієнтири та надати історичні алгоритми у вирішенні державно-церковних проблем сьогодення.

Політика компартійних органів та державних структур щодо релігії, церкви та віруючих в Україні міжвоєнного періоду в сучасній вітчизняній історіографії є детально вивченою. Проте окремі аспекти

проблеми, зокрема дослідження ролі та значення, змісту та форм діяльності Спілки безвірників як структурного елемента в системі антирелігійної пропаганди, потребують чіткішого окреслення. Метою нашої статті є спроба виокремити та проаналізувати основні засади одного з етапів діяльності безвірницького товариства, який характеризується певним занепадом антирелігійної роботи та намаганням державно-партійних структур оживити цю ділянку "антирелігійного фронту".

Прагнучи покращити стан антирелігійної роботи й діяльності Спілки войовничих безвірників, Виконавче бюро ЦР СВБ України 1 січня 1934 р. ухвалило резолюцію "Завдання СВБ в світлі постанов листопадового (1933 року. – Л.Д.) пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У", у якій, констатуєчи традиційні недоліки в роботі, було окреслено коло завдань, реалізація яких мала вдосконалити систему антирелігійної пропаганди. Зокрема, у резолюції зазначалося, що "лише рішуче піднесення справжньої ленінської войовничості СВБ на всіх її ланках, загострення класового відчуття всього її активу, розгортання критики й самокритики як постійного методу роботи можуть забезпечити ліквідацію відставання СВБ, піднесення її авторитету й позитивної громадсько-політичної долі" [10, с. 16].

Формувалася досить дивна логіка: становище в країні, за офіційною інформацією, змінювалось у напрямку покращання матеріального добробуту, стабілізації політичної ситуації, народ, у тому числі й віруючі, все більше демонстрував свою довіру до радянської влади, а керівництво СВБ заклиало до наступу на релігію, на старий побут, на релігійні організації, на віруючих. Але "дивина" такої логіки сповна виявила себе під час трагічних і нечуваних політичних репресій 1930-х рр., коли Сталін висунув гасло, що в ході зміцнення соціалізму класова боротьба не затихає, а, навпаки, загострюється.

Якщо до середини 1930-х рр. керівництву Союзу безвірників удавалося подолати свої діяльності "перекладати на плечі" місцевих партійних, комсомольських, профсоюзних організацій, органи народної освіти, то в 1936–1937 рр., коли почався погром "троцькістсько-зінов'євських і бухаринських банд найманців, шпигунів і вбивць", критика партійних органів ставала просто небезпечною [16, с. 208]. Довелося шукати ворогів у власному таборі, щоб цим самим пояснити, чому не вдалося по-справжньому розгорнути антирелігійну пропаганду серед мас. Із цією метою здійснювалася широкомасштабна кампанія звинувачень у ворожій діяльності керівників організацій СВБ на місцях, які своїми злочинними діями нібито розвалили товариство. Ворогом народу був оголошений майже весь керівний склад Спілки безвірників України, який ніколи не викликав особливої довіри в керівництва ЦР СВБ СРСР.

Із січня до жовтня 1937 р. для дослідження роботи місцевих організацій СВБ були направлені на місця інструктори ЦР СВБ СРСР (в Україні антирелігійну роботу вивчав Л.Кобецький), які разом із місцевими партійними організаціями перевіряли склад безвірницького активу, лекторів, пропагандистів, комплектували ради СВБ новими представниками, відшукували необхідні засоби для антирелігійної роботи і т.ін. У деяких місцях інструктори ЦР "допомогли" партійним організаціям виявити ворогів народу, що діяли на "антирелігійному фронті" [15, с. 24].

Однією із перших жертв у 1937 р. став тодішній голова республіканської ради СВБ Дм.Ігнатюк, котрий тривалий час перебував в опозиції до Всесоюзної ЦР СВБ, очолюваної Ом.Ярославським. Відомо, що Дм.Ігнатюк ще наприкінці 1920-х рр. виступав проти надмірної централізації і бюрократизації в антирелігійній роботі, форсованого росту СВБ тощо [11, с. 71–74; 12, с. 12]. Згодом він був оголошений ворогом народу. Відповідальний секретар ЦР СВБ СРСР Ф.Олещук у листопаді 1937 р. назвав його не тільки шкідником, що "протягом довгого часу проводив руйнівну, шкідливу роботу", але й фашистським шпигуном [15, с. 21]. Таким чином, Дм.Ігнатюку все пригадали, його доля була вирішена.

Але й після цього переслідування республіканської СВБ з боку союзного керівництва не припинилися. 8 серпня 1937 р. секретаріат ЦР СВБ СРСР у черговий раз, заслухавши звіт про стан антирелігійної роботи в Україні, констатував незадовільний її рівень. "Особливо погіршилася робота після призначення головою ЦР СВБ УРСР Григор'єва, – наголошувалося на секретаріаті, – дії котрого є ворожими й антипартійними". К.Н.Григор'єва звинувачували в тому, що він "упроваджував на практиці шовіністичну лінію на відрив Української організації від Всесоюзної організації та свідомо дезорганізовував роботу СВБ" [17, с. 54]. Нещодавно призначеного керівника було знято з посади [4, арк. 31], але на цьому звинувачування українських активістів-безвірників не припинилися.

Ще в 1934 р. журнал "Безвірник" надрукував нищівну статтю стосовно "антирелігійних" виступів професора М.Нирчука та його "школки" [10, с. 16], дії якого були названі "найбільш яскравою формою буржуазно-націоналістичної і всякої іншої контрабанди на теоретичному антирелігійному фронті" [19, с. 23]. М.Нирчука звинувачували в тому, що, будучи головою комісії для дослідження релігійної ідеології Київської науково-дослідної кафедри марксизму-ленінізму і редактором збірників, що видала вищезазначена комісія, він "розв'язував руки й давав трибуну для контрабандистів усіх категорій", а також "словами про атеїзм... приховував непримиренну ворожість ідеології реакційних класів до атеїзму, витруював з атеїзму бойову революційну сутність і перетворював його на абстрактну догму" [19, с. 23–24].

Були відраховані зі складу ЦР СВБ України відповідальний секретар С.Киндяк та інструктор О.Свентицький, яких звинуватили в розтратях. Їхні справи з цього приводу були передані до прокуратури [17, с. 55]. Зазнали переслідувань та репресій Д.І.Дубовий, В.Є.Фаворський, В.С.Рожицін, О.О.Сухов [14, с. 177]. Неважко здогадатися, що в республіці тривала своя "ланцюгова" реакція: вишукувалися вороги в обласних, районних радах, низових осередках Спілки. Кожний прагнув уникнути звинувачень на свою адресу й перекласти провину на інших. Але такі репресивні заходи не дали їхнім ініціаторам бажаних результатів.

Разом із цим залишався ще один, уже випробуваний шлях: знову повести атаку проти віруючих та церкви, знову звинуватити їх в антирадянській, контрреволюційній діяльності й цим самим "спихнути" на церковнослужителів усі гріхи за провал антирелігійної роботи. Від цього ніхто не відмовлявся, і цим урешті-решт скористалися – починається черговий "штурм неба", масова атеїзація населення, яка проводилася не тільки через Спілку безвірників, хоча й переважно під її керівництвом.

Переломним моментом у проведенні антирелігійної пропаганди стало обговорення її стану на пленумі ЦК ВКП(б) у лютому – березні 1937 р. З'їзди й конференції місцевих партійних організацій, що відбувалися під гаслом виконання основних рішень пленуму, вимагали від партійних комітетів покращання рівня антирелігійної пропаганди. До активізації такої діяльності закликала постанова ЦК КП(б)У від 13 травня 1937 р. "Про стан антирелігійної пропаганди та роботу Українського товариства "Войовничий безвірник", яка визнала "стан антирелігійної пропаганди й роботу партійних організацій на цій ділянці вкрай незадовільними". Саме неналежний стан партійного керівництва, на думку ЦК КП(б)У, призвів до того, що "розгублено кадри активістів-антирелігійників, у комсомолі, профспілках, органах народної освіти, видавництвах, пресі зовсім забули про антирелігійне виховання та пропаганду атеїзму, а громадська організація – товариство "Войовничий безвірник" – фактично припинила свою роботу".

У зв'язку із цим ЦК КП(б)У зобов'язував обкоми, міськкоми та райкоми КП(б)У: "а) відновити роботу організацій товариства "Войовничий безвірник" у всіх містах і районах; б) особливу увагу звернути на залучення до товариства й активної участі в антирелігійній роботі стажовців промисловості, сільського господарства, а також учителів, агрономів, наукових робітників із тим, аби створити з них актив товариства, опору в розвитку масової роботи; в) переглянути та зміцнити склад працівників керівних органів товариства" [3, арк. 103]. Центральній Раді Спілки войовничих безвірників протягом трьох місяців доручалося провести перереєстрацію членів товариства, а в липні 1937 р. провести розширений пленум ЦР СВБ України для обговорення й вироблення заходів щодо зміцнення товариства й розвитку антирелігійної пропаганди.

Ураховуючи повну занедбаність антирелігійної роботи, ця постанова зобов'язувала вжити рішучих заходів щодо її покращання по лінії Наркомосу, профспілок, комсомолу та інших організацій.

Із метою забезпечення потрібної матеріальної бази для масової антирелігійної роботи РНК УРСР доручалося вишукати потрібні асигнування для діяльності товариства "Войовничий безвірник", а облвиконкоми під особисту відповідальність голів повинні були знайти кошти для дотації обласним радам СВБ [3, арк. 104], що й було невдовзі зроблено. 10 червня 1937 р. постановою РНК УРСР затверджено кошторис Спілки войовничих безвірників України в сумі 132 тис. 468 крб, наркомфіну УРСР запропоновано ці асигнування відпустити з резервного фонду Раднаркому [3, арк. 158, 167]. Таким чином, організаційні антирелігійні заходи були підкріплені ще й значними фінансовими "вливаннями". І хоча статут антирелігійної організації цього не передбачав, це ще раз підтверджує, що Спілка безвірників не зовсім відповідала своєму статусу добровільної громадської організації, а була частиною партійно-державного механізму, спрямованого проти релігії.

Знову в республіці набирала обертів ідеологічна машина, усе частіше зі шпальт періодичних видань звучав заклик до посилення наступу на церкву та віруючих і, як і раніше, основна роль у впровадженні спланованих партією антирелігійних заходів покладалася саме на Спілку войовничих безвірників. Антирелігійна періодика прагнула створити ілюзію грандіозних успіхів на "антирелігійному фронті", друкуючи дані про учасників безвірницького руху. Так, київська газета "Безвірник" у січні 1940 р. писала, що в 1937 р., коли Центральне оргбюро почало свою роботу, в Україні нараховувалося всього 93 тис. 698 членів СВБ, 1 обласна організація СВБ у Донбасі та жодної районної ради. Та в 1938 р. СВБ уже нараховувала 243,5 тис. осіб, а в 1939 р. – 648 тис. [8, с. 2].

Із метою організаційного зміцнення безвірницького руху планувалося провести в січні – березні 1939 р. вибори низових, районних та обласних керівних органів Спілки войовничих безвірників України [6, арк. 33].

Підсумувати основні зрушення в антирелігійній роботі, а також визначити нові заходи в побудові безрелігійного суспільства мав зробити II з'їзд СВБ УРСР, рішення про проведення якого було прийняте на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У в грудні 1939 р. [5, арк. 258]. Раднарком УРСР постановою №5 від 4 січня 1940 р. виділив Спілці войовничих безвірників України на проведення з'їзду з республіканського бюджету УРСР 73 тис. крб, як того й вимагали вищі партійні органи [1, арк. 14].

II з'їзд Спілки войовничих безвірників УРСР проходив із 19 до 22 січня 1940 р. Делегати з'їзду заслухали й обговорили звітну доповідь голови Центральної Ради СВБ України І. Мишанського про стан атеїстичної роботи в республіці, який зазначив, що на час з'їзду в республіці

вже існують 511 районних рад СББ, у всіх областях працюють обласні ради Спілки безвірників. З'їзд спланував програму щодо подальшого розвитку атеїзму, звернув увагу всіх організацій СББ на зміцнення її первинних осередків, на необхідність всебічного використання у своїй роботі досягнень науки та поліпшення підготовки кадрів для пропаганди наукового атеїзму. 22 січня 1940 р. відбувся перший пленум Центральної Ради СББ, який обрав Президію ЦР у складі 7 осіб на чолі з головою ЦР СББ України Г.В.Сосюрою [8, с. 1].

На з'їзді СББ України були присутні делегати від новоприєднаних західних областей, і тому було порушено питання про поширення безвірницьких осередків у цьому регіоні. Але у лютому того ж року Ом.Ярославський у російській газеті "Безбожник" надрукував статтю "Про антирелігійну роботу в західних областях України", у якій наголошував на недоцільності організації там осередків СББ і пропонував основною формою боротьби проти релігії та релігійних організацій у західноукраїнських областях систематичну та всебічну політико-освітню роботу [7, с. 1].

Таке рішення скоріше за все було продиктоване складністю релігійної ситуації на території Західної України, де за переписом 1931 р., здійсненим польською владою, проживали 2 млн римо-католиків, 1,5 млн. православних, 800 тис. іудеїв. Предметом особливого занепокоєння радянських керівників стала авторитетна в цьому регіоні Українська греко-католицька церква (УГКЦ), яка напередодні Другої світової війни мала 3040 парафій, 4 млн 283 тис. віруючих, 4440 каплиць, 5 єпархій [18, с. 79]. Це була поважна сила, на яку слід було зважати. Крім того, УГКЦ, ставши генератором національної самосвідомості місцевого населення, вже мала досвід протистояння, протидії асиміляторській політиці польського уряду. Поширення безвірницьких осередків на території Західної України, на думку керівників антирелігійного руху, з їхніми відкрито войовничими та глумливими методами роботи могло тільки погіршити вкрай напружену ситуацію та налаштувати західноукраїнське населення проти представників радянської влади та її нововведень.

Антицерковні й антирелігійні акції органів державної влади, зумовлені партійним курсом РКП(б) і активно запроваджувані на практиці Спілкою войовничих безвірників, що виконувала роль "сполучного засобу" між декларативними постановами владних структур щодо антирелігійної політики та наповнення їх конкретним змістом на практиці, зумовили негативні результати. До 1939 р. в УРСР залишилося лише три митрополити та один архієпископ Російської Православної Церкви (РПЦ). На початку того ж року в республіці не було жодного православного архієрея, і лише в грудні, після приєднання західноукраїн-

ських земель до УРСР, Московська патріархія призначила екзархом в Україні архієпископа Миколая [9, с. 13]. Загальна кількість храмів на українських землях у цей час ледь сягала 9% дореволюційної [13, с. 73].

Відкрите нищення матеріальних проявів та будь-яких форм інституалізованої релігійності при законодавчих гарантіях відокремлення церкви від держави – характерна закономірність існування України довоєнних років.

Література

1. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України), ф. 2, оп. 7, спр. 182.
2. ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 239.
3. Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 6, спр. 439.
4. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 440.
5. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 512.
6. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 8, спр. 14.
7. Безбожник. – 1940. – 11 лютого.
8. Безвірник. – 1940. – 25 січня.
9. Єленський В. Є. Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1990) / В. Є. Єленський ; Т-во "Знання" УРСР; Республіканський центр духовної культури ; наук. ред. М. Р. Новиченко. – К., 1991. – 71 с.
10. Завдання СВБ у світлі постанов листопадового Пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У // Безвірник. – 1934. – № 2. – С. 15–18.
11. Ігнатюк Д. Вопросы организации и руководства СБ / Д. Ігнатюк // Антирелигиозник. – 1929. – № 5. – С. 71–74.
12. Ігнатюк Д. Антирелігійна пропаганда на Україні й Спілка безвірників / Д. Ігнатюк // Безвірник. – 1926. – № 11–12. – С. 6–12.
13. Лисенко О. С. До питання про становище церкви в Україні у період Другої світової війни / О. С. Лисенко // Український історичний журнал. – 1995. – № 3. – С. 73–81.
14. Молчанов О. П. Розвиток наукового атеїзму на Радянській Україні в 20–30-х роках : дис.... канд. філос. наук : спец. 09.622 / Молчанов О. П. ; АН УРСР, Інститут філософії. – К., 1970. – 230 с.
15. Олещук Ф. Вражеская агентура на антирелигиозном фронте / Ф. Олещук // Антирелигиозник. – 1937. – № 11. – С. 18–24.
16. Пашенко В. О. Свобода совісті в Україні: міфи і факти 20–30-х років / В. О. Пашенко ; АН України та ін. – К., 1994. – 250 с.
17. Работа организаций СВБ // Антирелигиозник. – 1937. – № 8. – С. 54–55.
18. Седюлин А. Законодавство о религиозных культурах / А. Седюлин. – М. : Юридическая литература, 1974. – 95 с.
19. Чернов П. Невикривлене маскування класового ворога / П. Чернов // Безвірник. – 1934. – № 6. – С. 23–28.

К.П.Двірна

**Профспілкове будівництво та вишівські профспілки
у 1944–1947 рр.: за матеріалами Центрального державного
архіву вищих органів влади та управління України**

У статті розкрито проблеми відновлення профспілкового будівництва та становлення вишівських профспілок в УРСР на звільнених територіях протягом 1944–1947 рр.

Ключові слова: профспілкове будівництво, вишівські профспілки, місцевками, громадські організації, інститут, голодомор, архівні документи, профком, кадрова політика.

В статье раскрыты проблемы восстановления профсоюзного строительства и становления вузовских профсоюзов в УССР на освобожденных территориях в 1944–1947 гг.

Ключевые слова: профсоюзное строительство, вузовские профсоюзы, месткомы, общественные организации, институт, голод, архивные документы, профком, кадровая политика.

Abstract: this article deals with the problem of restoration of trade union building and university formation of trade unions in the USSR in the liberated areas during the 1944–1947 biennium.

Key words: union building, high school union, local Committee, civic organizations, college, famine, archival documents, trade union, human resources policy.

Проблема відновлення вишівського профспілкового будівництва взаємопов'язана із загальними тенденціями діяльності керівних профспілкових структур в СРСР та УРСР. Профспілки у зазначений період пережили тяжкі етапи як організаційного становлення, так і функційної діяльності. Низові ланки вишівського профспілкового будівництва, місцевками, складали найнижчу ланку профспілкової структури у вищих навчальних закладах і були виконавцями компартійних рішень, директив правлячої партії та держави.

Проблема вишівського профспілкового будівництва, стану та діяльності вишівських профспілок у повоєнні роки не стали предметом дослідження науковців. В історичній науці відсутні публікації із заявленої автором проблеми.

Мета нашої публікації – на основі архівних документів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України об'єктивно розкрити складні процеси профспілкового будівництва та

проблему відновлення діяльності місцевкомів профспілок у вишах України протягом 1944–1947 рр.

Трагічними були наслідки війни як для республіки в цілому, так і громадських організацій, адже Україна зазнала масштабних економічних втрат та втрат людського ресурсу. За часи воєнного лихоліття загинув кожний п'ятий-шостий мешканець її території, а 2,5 млн осіб було вивезено до Німеччини. Соціально-побутові умови народонаселення на звільнених від окупантів територіях стали практично непридатними для життя. Люди змушені були жити в бараках, підвальних приміщеннях або ж землянках. Бракувало харчів та одягу, предметів першої необхідності. Окрім цього, податкова система, цінова політика, передплати державних позик ставали новим випробувальним етапом для жителів УРСР. Заклади освіти, які були евакуйовані, на цей час не мали попереднього приміщення та засобів навчання, адже були зруйновані.

За умов повоєнної розрухи відчувалась гостра нестача робочих рук, а також висококваліфікованих спеціалістів як виробничої сфери, так і культурно-освітньої.

В цей складний період профспілки були підпорядковані керівним структурам СРСР і мали чітко виконувати партійні настанови щодо директив четвертого п'ятирічного плану, а головне – робити все можливе для підвищення продуктивності праці, покращення матеріального становища працівників тощо.

Ще в березні 1943 р. ВЦРПС прийняв постанову "Про організацію профспілкової роботи у визволених містах і районах Української РСР", а в червні цього ж року була прийнята ще одна постанова "Про відновлення профспілкових організацій у звільнених від німецьких окупантів районах". Першочергове значення надавалося відновленню галузевих профспілок, для чого в Україну направлялося 24 досвідчені профспілкові діячі [1].

З метою успішного контролю партії та держави щодо вирішення економічних та соціально-побутових проблем в цей час надзвичайно актуальним стало питання зміни структури та системи керівництва профспілками союзних республік. 4 вересня 1945 р. рішенням секретаріату ВЦРПС було організовано Інститут уповноваженого ВЦРПС по Українській РСР, до складу якого увійшло 23 особи. Уповноваженим ВЦРПС по УРСР було затверджено А.Г.Колибанова. В анкеті делегата Першої республіканської конференції профспілок у травні 1947 р. він написав про себе наступне: "Калибанов Анатолій Георгійович, 1904 року народження, росіянин, член ВКП(б), освіта – незакінчена вища. Уповноважений ВЦРПС по УРСР. Нагороджений орденом Леніна, орденом Червоної Зірки, маю 4 медалі. Депутат Верховної Ради УРСР" [2].

Вже протягом жовтня – грудня 1945 р. були проведені республіканські конференції галузевих профспілок, де обрано керівні органи та

визначено їх основні напрямки діяльності. На 1946 р. функціонувала чітка система підпорядкованості низових ланок профспілкового будівництва вищим керівним структурам профспілок. Водночас профспілки були підзвітні та підконтрольні компартійним структурам – від профкому до ЦК КПРС. В перші повоєнні роки відчувалася потреба у профспілкових кадрах, які б професійно підійшли до цього важливого напрямку діяльності. Саме тому в червні 1945 р. ВЦРПС ухвалила рішення щодо покращення підготовки профспілкових кадрів. Значна увага приділялась роботі однорічної Харківської школи профспілкового руху ВЦРПС. 1 вересня цього ж року було проведено перший повоєнний набір, а вже в липні 1946 р. відбувся перший випуск слухачів школи. При ній також функціонували курси підвищення кваліфікації профспілкового активу.

Вишівське профспілкове будівництво на цей час стало складовою всієї профспілкової системи, що проходила певні реорганізаційні етапи відповідно до умов повоєнної відбудови.

Аналіз матеріалів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України дає автору можливість виявити як загальні тенденції профспілкового руху, так і специфіку вишівського профспілкового будівництва у зазначений період, а також виокремити основні напрямки діяльності освітянських профспілок протягом 1944–1947 рр.

Протоколи засідання оргбюро ЦК Спілки працівників вищої школи та наукових закладів, а також Акти обстеження роботи профкомів у більш пізніший час дозволяють зробити узагальнюючі висновки про час відновлення роботи місцевих комітетів та вишівських профспілок у цілому, визначити форми та напрями їх діяльності, виявити прізвища керівників профспілкових осередків у 1944 р. та у наступні повоєнні роки.

Акти обстеження діяльності місцевкомів, а також протоколи засідання оргбюро ЦК Спілки працівників вищої школи та наукових закладів переконують, що вже на 1944 р. деякі інститути та їх місцевками відновили свою діяльність. Так, протокол №14 засідання оргбюро ЦК Спілки працівників вищої школи та наукових установ по Київській області від 23 серпня 1944 р. переконує в тому, що місцеві комітети на цей час були організовані у Київському педагогічному інституті, Київському державному університеті ім. Т.Г.Шевченка та інших вишах України. В документі вказується, що вже на 23.08.1944 р. з грошей обкому по державному соціальному страхуванню було виділено кошти для оздоровлення дітей наступним місцевим комітетам: Управління справами Академії наук УРСР – 300 крб, Науково-дослідний інститут цукрової промисловості – 150 крб, Білоцерківський сільськогосподарський інститут – 200 крб, Київський педагогічний інститут – 200 крб, Київський університет імені Т.Г.Шевченка – 300 крб, Київський технологічний інститут харчової промисловості імені Мікояна – 150 крб, Київський політехнічний інститут – 300 крб, Черкаський педагогічний

інститут – 200 крб, Уманський сільськогосподарський інститут – 200 крб Загальна сума грошей, що виділялася батькам на оздоровлення дітей, складала 4000 крб, а розподілялася місцевкомом в сумах від 150 до 300 крб [3].

Наступний архівний документ також містить інформацію про відновлення діяльності місцевих комітетів у науково-освітніх закладах м.Києва. Так, протокол №20 від 24.09.1944 р. засідання оргбюро ЦК розкриває питання звіту прикріплених членів активу до місцевкомів інститутів про хід підготовки до звітно-виборчих зборів. У протоколі зазначається, що т.Годик, провівши обстеження Київського інженерно-будівельного інституту, вказує на те, що велика робота профспілки вишу була проведена з ремонту 2-х корпусів інституту. Він доповідає про наступне: "Місцевком інституту складається з 7 осіб. Є заборгованість по членським внескам за 4–8 місяців. Членів спілки 113 із 167 осіб працюючих" [4].

Тов. Хорхот проводив обстеження Київського технологічного інституту харчової промисловості імені Мікояна. В колективі навчального закладу на цей час працює 190 чоловік. Членів профспілки – 130. Заборгованість по членських внесках складає 4–6 місяців. Працює гурток із вивчення доповіді т.Сталіна. Кафедри беруть участь у соцзмаганні. Проведено ремонт аудиторій [5]. Тов. Хмельницький, який зробив обстеження Київського фінансово-економічного інституту, вказує, що в навчальному закладі створено тільки Оргбюро. Інститут розбито на частини (в Педінституті та на Подолі). В колективі 34 штатних працівників, з них тільки 3 члени профспілки. Зараз прийнято 29 осіб до спілки. Прийняті внески. Тільки проведені вибори до місцевкому в кількості 5 чоловік. Проведено також ревізію та обрано делегата на конференцію [6].

В цей час у Київському педагогічному інституті був створений місцевком на чолі з головою т.Фещенком. На вказаному вище зібранні він зробив доповідь "Про роботу серед інтелігенції". Саме тут місцевкому Київського педагогічного інституту були визначені конкретні завдання: провести теоретичні конференції по доповіді т.Сталіна, залучати наукових співробітників до Університету Марксизму-Ленінізму, підвищувати політичний рівень співробітників навчального закладу, проводити системну політико-виховну роботу серед студентів, а також надати всебічну допомогу дисертантам та провести конференцію дисертантів [7].

Наскільки тяжкою була фінансова скрута у педінституті можна зробити висновок з протоколу №21 засідання Оргбюро ЦК профспілки освіти та наукових закладів від 11 вересня 1944 р., де вказувалось: "Слухали: Директора Педінституту т.Мороза про допомогу на похорони сина. Постановили: Асигнувати на похорони сина директора Педінституту т.Мороза – 500 крб" [8].

Аналіз архівних документів переконує, що відновлення діяльності місцевкомів у більшості вишів України припадає на 1945–1946 рр. Це підтверджують акти обстежень профспілкових осередків у вищих навчальних закладах УРСР.

Саме в 1946 р. з ініціативи вищих профспілкових органів України було проведено обстеження профспілкових організацій у вищих навчальних закладах освіти. Результатами обстеження стали акти про стан, діяльність та проблеми місцевих профспілкових комітетів. Ці документи є важливим джерелом вивчення проблеми відновлення вишівського профспілкового будівництва у тяжкі повоєнні роки. Саме анкети з обстеження розкривають проблеми вишівського профспілкового життя того часу, зміст профспілкової роботи, а також проблеми, що пов'язані з наслідками війни.

Анкети з обстеження профорганізацій, які знаходяться у Фонді 5094, опис 1, справа №8, дають інформацію по всіх закладах освіти УРСР. Для прикладу в доповідній записці з обстеження роботи місцевого комітету Артемівського Учительського інституту на 25 липня 1946 р. вказувалось наступне: "МК обрано 7 квітня 1946 року. Всього членів МК 7 чоловік з вищою освітою. Всього співробітників інституту – 81 чоловік. Ревізійна комісія в 1946 році не працювала. Побутові умови у вузі зовсім не благоустрійні. Квартирна криза має відбиток на роботі професорсько-викладацького складу. Учебний заклад буде відремонтовано до 1 вересня, а також гуртожиток для студентів. Столова є, але в жалюгідному стані. Оснащення зовсім немає. Овочами співробітники будуть забезпечені" [9].

В доповідній записці про стан профспілкової роботи у Київському державному університеті ім. Т.Г.Шевченка вказувалось, що робота профспілки в занепаді, відсутній календарний план роботи місцевого. Профспілкові збори не проводяться, профспілкове господарство (протоколи та плани) у незадовільному стані [10].

Обстеження роботи Мелітопольського педагогічного інституту, де головою був Єроменко Іван Федорович, було проведено у липні 1946 р. Інформація про обстеження є наступною: "Організація складає 122 членів, які укомплектовані у 11 груп. Городня кампанія охопила 40 членів спілки. Організовано оранку землі та засіяно землю. Городи знаходяться за 20 км і врожай передбачається невдалий із-за засухи. Каса взаємодопомоги охоплює 40 чоловік, а капітал складає 1500 руб. Робота груп незадовільна. Культмасова робота не проводиться" [11].

Обстеження роботи місцевого комітету Запорізького педагогічного інституту (голова А.К.Жигалов) вказує на те, що місцевком було обрано 15 листопада 1945 року. Добре працює культкомісія – працює 15 гуртків. Добре проведена робота з городньої кампанії. Забезпечено

городами 112 чоловік. Організована оранка землі та допомога посівними матеріалами. Оздоровлено 15 дітей, з них 9 – у санаторіях. В цілому стан профспілкової роботи незадовільний [12].

Доповідна з обстеження МК Мелітопольського інституту інженерів-механіків сільського господарства повідомляє, що "МК обрано у лютому 1946 року. Штат співробітників інституту складає 280 чоловік. Членів профспілки – 180 чоловік. Навчальне господарство має штат 80 чоловік. Профспілка забезпечила 200 чоловік городами по 10 соток. Дирекція інституту допомогла зорати землі, а також допомогла частково насінням. Дирекція інституту із фондів урожаю навчального господарства видає своїм співробітникам продукти – видала навіть 20 поросят" [13].

Доповідна записка з обстеження місткому Київського Голосіївського інституту сільського господарства з питання стану профспілкової роботи та профспілкового господарства повідомляє, що "МК обрано 18.01.1946 року. Голова МК тов. Подолич. Штат інституту складає 400 чоловік. Із них членів профспілки – 284 чол. 116 – не члени спілки. За останній час профком прийняв 50 нових членів. Місцевий комітет постійно проводить засідання, на яких присутні 20–25 чоловік. Оздоровлено 6 чоловік. Городня компанія пройшла задовільно. Всі члени профспілки отримали наділи під городи. Профспілкове господарство ведеться незадовільно" [14]. При обстеженні роботи місцевого комітету та стану профспілкового господарства Київського технологічного інституту харчової промисловості імені Мікояна виявлено, що "МК обрано в 1945 р., який провів велику роботу по впорядкуванню профспілкового господарства, ліквідації профспілкової заборгованості по членським внескам. В інституті 33 профгрупи та один цеховий комітет при майстернях. Городня кампанія забезпечила городами 45 чоловік. Члени профспілки організували колективний город – 3 га на 27 чоловік, беручи навіть якийсь відсоток урожаю для бідних. Каса взаємодопомоги охоплює 100 чоловік. Капітал 4 500 руб. за рахунок членських внесків, вступних та дотації МК. Гроші постійно в обороті, відмови у поверненні грошей немає..." [15].

16 серпня 1946 р. завідувачем оргвідділу ЦК Профспілки працівників вищої школи та наукових установ тов. А.М.Пиласвим та інспектором ЦК Профспілки тов. Ф.І.Чорноус було проведено обстеження стану роботи місцевому Київському педагогічному інституту ім. М.О.Горького. В доповідній записці, яка була надіслана в Оргбюро ЦК Профспілки, вказувалось, що місцевий комітет було обрано в лютому 1946 р. в кількості 9 чоловік.

Голова місцевого комітету – тов. Щербін. На цей час викладацького та адміністративно-технічного персоналу в інституті 457 чоловік, з яких 407 членів профспілки. В інституті діє 9 профгруп. Ведення проф-

спілкової документації незадовільне. Через брак аудиторного фонду місцевий комітет не має свого приміщення. Саме тому члени профспілки та профактивів не мають можливості вчасно отримати практичну допомогу. З лютого до вересня 1946 р. не прийнято жодного члена профспілки. Збір профспілкових внесків незадовільний. У деяких членів профспілки заборгованість по профспілкових внесках – з грудня 1945 року [16]. Саме проблема заборгованості по членських внесках була предметом обговорення у вищих профспілкових структурах. На Пленумі ЦК Спілки працівників вищої школи та наукових закладів СРСР від 26 травня 1945 р. (доповідь тов. Дрожжина) вказувалось наступне: "План членських профспілкових внесків за перший квартал 1945 року виконаний на 26,7% до річного плану". На пленумі акцентувалась увага на незадовільний стан профспілок: збір членських внесків проходить невчасно, належним чином не використані гроші на політико-виховну роботу, спортивну роботу, незадовільно працюють каси взаємодопомоги [17].

Одним з найважливіших напрямів роботи вишівських профспілок стала проблема зайнятості – трудовлаштування демобілізованих з лав Червоної Армії.

Президія ЦК Спілки працівників вищої школи та наукових закладів СРСР 4 жовтня 1945 р. прийняла Постанову "Про роботу профорганізацій із трудового влаштування демобілізованих із Червоної Армії. Постановою передбачалося проведення активної роботи профспілками вишів та навчальних закладів із працевлаштування працівників науково-освітньої сфери, а також відновлення у складі студентства тих, хто раніше працював чи навчався у тих чи інших закладах освіти та науки. Крім цього, саме профспілкові організації мають вирішувати соціально-побутові проблеми сімей демобілізованих [18].

Актуальними у профспілковій роботі стали питання оздоровлення та лікування. На початок 1945 р. вищими структурами СРСР вирішувалося питання організації будинку відпочинку "Пуща-Водиця" для наукових працівників. На засіданні ЦК Спілки працівників вищої школи та наукових закладів СРСР від 1945 р. прийнято постанову про необхідність організувати будинок відпочинку для працівників освітньо-наукової сфери. У відповідному документі вказувалось наступне: "Запропонувати Управлінню госпіталями тов. Коробову профінансувати будинок відпочинку в розмірі 100000 крб на перший квартал 1945 року, а решту – визначити при затвердженні річного титульного списку" [19]. На цьому ж засіданні вирішується питання щодо земельної ділянки під забудову. Президія ЦК Спілки приймає рішення – просити Київський Облвиконком депутатів трудящих виділити для будинку відпочинку наукових працівників у Пущі-Водиці 50 га землі.

Загальні статистичні річні звіти про профспілкове членство за 1946 р. є яскравим свідченням певних змін стану та функцій вишівських профспілок на цей час. Так, місцевий комітет Київського педінституту представляє колектив, де робітників та службовців 457 чоловік, із них членів спілки – 402 (другий квартал 1946 р.) [20]. В першому кварталі 1946 р. всього працівників та службовців у інституті було 315, з них членів профспілки 314. В першому кварталі прийнято до профспілки лише 4 чоловіки. Як свідчать статистичні звіти, за цей час проведено в інституті соціалістичних змагань – 35, а виробничих нарад – 3. Безграмотних та малограмотних у інституті не було [21].

В другому кварталі 1946 р. в навчальних закладах УРСР активно проводились соцполітичні змагання (мовою документа – прим. авт.), в яких взяли участь 2385 членів профспілок. В ході цих змагань 181 особа стала стахановцем, а 587 ударниками праці [22].

Наведені цифри та факти архівних документів підтверджують, що форми та методи діяльності профспілок доби сталінського тоталітаризму 30-х рр. ХХ ст. мали логічне продовження і у повоєнний період. Моральне стимулювання було найвищим визнанням та найвищою похвалою за високі показники у роботі як на виробництві, так і в науково-педагогічній сфері.

Керівні кадри вишівських профспілок та ЦК профспілки освіти мали відповідати чітким критеріям тогочасних вимог. Аналіз анкет делегатів Першої Республіканської конференції профспілок, що проходила в травні 1947 р. [23], є переконливим фактом того, що це є профспілкові лідери з усієї України, представники різних верств населення, різного віку та національності. Анкети переконують в тому, що делегатами від місцевкомів були обрані викладачі та професори вишів, в основному голови місцевкомів, а від профкомів делегувалися переважно студенти вищих навчальних закладів – голови профкомів. Майже всі делегати конференції пройшли війну, мали численні військові державні нагороди та відзнаки. Серед профспілкових лідерів є стахановці та ударники праці. Єдине, що їх об'єднує, стираючи вікові грані та звання, – це належність до партії Леніна–Сталіна–ВКП(б).

Отже, вишівські профспілки та їх керівні органи проходили складний шлях організаційного становлення та функціонування протягом 1944–1947 рр.:

- відновлення діяльності профспілкових осередків у вишах України як низових ланок профспілкового будівництва напряму залежало від партійних та профспілкових директив, а також від контингенту студентів та викладацького складу. Збільшення кількості студентів та професорсько-викладацького складу забезпечувало зростання і вишівських профспілок;

- профспілкові осередки у вищих навчальних закладах України були складовою тогочасної профспілкової системи і керувалися у своїй діяльності розпорядженнями та постановами Президії ЦК Спілки працівників вищої школи та наукових закладів СРСР. Аналогічна галузева спілка в Україні виконувала розпорядження вищої структури ВЦРПС. Окрім цього, освітянські профспілки втілювали в життя різні державні постанови міністерств та відомств як УРСР, так і союзного значення;

- загальні тенденції щодо збільшення членства у профспілках, активізація низових ланок профспілкової системи (у вишах місцевками та профкоми) в цей період складали основу профспілкового будівництва як у сфері освіти, так і на виробництві. При тому ці напрями роботи чітко контролювалися з боку ЦК Спілки працівників вищої школи та наукових закладів УРСР;

- "Правильна кадрова політика" як у вишах, так і у вищих керівних структурах забезпечувала чітке виконання постанов та з'їздських рішень. Вимоги щодо керівного профспілкового складу були єдині: партійність, досвід профспілкової та партійної роботи, участь у воєнних діях, нагороди, благонадійність сім'ї та рідних;

- голод 1946–1947 рр. не обійшов вищі навчальні заклади України, особливо східні регіони. Ця тема, на жаль, завуальована у профспілкових документах, однак статистичні дані по вишах є переконливим фактом цього негативного явища в Україні.

Література

1. Нариси історії професійних спілок України. – К., 2002. – С. 388.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО), ф. Р. – 5094, оп. 2, спр. 22, арк. 49.
3. ЦДАВО, ф. Р. – 5094, оп. 1, спр. 3, арк. 18–19.
4. Там само, арк. 31.
5. Там само.
6. Там само.
7. Там само, арк. 32.
8. ЦДАВО, ф. 5094, оп. 1, спр. 212, спр. 1, арк. 33.
9. Там само, спр. 8, арк. 1.
10. Там само, арк. 5.
11. Там само, арк. 18.
12. Там само, арк. 1.
13. Там само, арк. 23.
14. Там само, арк. 39.
15. Там само, арк. 41.
16. Там само, арк. 46.
17. Там само, спр. 2, арк. 6.
18. Там само, оп. 1, спр. 2, арк. 36.
19. Там само, спр. 2, арк. 5.

20. ЦДАВО, ф. Р – 5094, оп. 1, спр. 9, арк. 48.
21. Там само, арк. 57.
22. Там само, арк. 51.
23. ЦДАВО, ф. Р-5094, оп. 2, спр. 22, арк. 3–121.

УДК 94(477)"1988/1991"

Ю.В.Кузьменко

Формування номенклатурних "тіньових" структур в економіці Української РСР (кінець 80-х – початок 90-х рр. ХХ ст.)

*Стаття присвячена проблемі формування "тіньових" структур в економіці УРСР наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. Автор аналізує мотиви, що спонукали партійно-радянську номенклатуру до їх створення, та приділяє особливу увагу "комсомольській економіці" та "уповноваженому бізнесу", що забезпечили транзит колишньої номенклатури до сучасної української бізнес-еліти.
Ключові слова: партійно-радянська номенклатура, М.Горбачов, перестройка, "уповноважений бізнес", "комсомольська економіка", ринок.*

*Статья посвящена проблеме формирования "теневых" структур в экономике УССР в конце 80-х – начале 90-х гг. ХХ в. Автор анализирует мотивы, побудившие партийно-советскую номенклатуру к их созданию и уделяет особое внимание "комсомольской экономике" и "уполномоченному бизнесу", которые обеспечили транзит бывшей номенклатуры в современную украинскую бизнес-элиту.
Ключевые слова: партийно-советская номенклатура, М.Горбачев, перестройка, "уполномоченный бизнес", "комсомольская экономика", рынок.*

The article is devoted to the problem of the formation of the "shadow" structures in the economy of the USSR (the end of 80's – the beginning of 90-ies of XX century). The author examines the motives of the Soviet Party nomenclature to introduce these structures and pays special attention to the phenomena of "komsomol economy" and "empowered business" that promoted the transit from nomenclature to modern Ukrainian business elite.

Key words: Soviet Party nomenclature, M.Gorbachev, perestroika, "empowered business", "Komsomol economy", market.

Проблема формування структур і механізмів "тіньової" економіки в УРСР кінця 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. та участі в цьому процесі вищого партійно-державного керівництва республіки залишається надзвичайно актуальною. Адже, незважаючи на те, що в історичній та

політичній науках, а також в суспільній думці утвердилася теза про конвертацію політичного капіталу номенклатури в економічний, методи та шляхи перетворення партійних керівників на бізнес-еліту залишаються без належної уваги вітчизняних дослідників.

На початку 90-х рр. XX ст. у публіцистиці на всьому пострадянському просторі розпочалося жваве обговорення приватизації роздержавлених виробничих фондів колишніми парткерівниками. Особливий резонанс отримала книга І.Буніча "Золото партії", у якій подана панорама картина пограбування партверхівкою національного багатства Росії [4]. Згодом аналіз проблеми був перенесений у наукову площину. Серед істориків, політологів та соціологів, які звернули особливу увагу на транзит номенклатури у сферу великого бізнесу, варто відмітити Г.Ашина, О.Гаман-Голутвіну, О.Криштановську, В.Мохова, В.Пастухова, Р.Піхою, Б.Ручкіна [2; 5; 6; 14; 15; 16; 21; 23; 24; 25].

У вітчизняній науці вказані питання роздержавлення економіки УРСР та формування номенклатурного капіталізму досі не стали предметом окремого наукового дослідження. Можна констатувати, що в Україні досі триває публіцистична фаза осмислення вказаних проблем [22; 33]. Вони були лише фрагментарно розкриті у працях таких істориків та транзитологів, як О.Бойко, О.Дащаківська, О.Долженков, С.Кульчицький, Л.Мандзій, М.Михальченко, В.Мороко [3; 7; 10; 17; 18; 19; 20]. Зважаючи на недостатній рівень наукового осмислення формування номенклатурної "тіньової" економіки в Українській РСР, вбачаємо за доцільне зосередити увагу саме на цій проблемі та проаналізувати мотиви, що зумовили еволюцію поглядів партійно-радянської номенклатури УРСР на роздержавлення та ринкову економіку, створення тіньових економічних структур та шляхів конвертації влади у капітал. Водночас варто наголосити на труднощах вивчення вказаної проблеми. По-перше, значна частина документів, які стосувалися створення КПРС та КПУ "тіньових" структур в економіці та участі у них "уповноважених", "друзів" тощо, була знищена в останні дні путчу, коли провал ДКНС став очевидним. По-друге, "левова" частка доступної інформації міститься у мемуарах партійно-радянських діячів, які здебільшого мають виправдовувальний характер та не розкривають усіх деталей власної ролі чи участі інших постатей у формуванні "тіньових" структур, керуючись інстинктом самозбереження. Разом з цим наявна джерельна база все ж дозволяє розкрити в загальних рисах методи та шляхи конвертації влади в капітал.

З моменту становлення радянської державності та формування номенклатури її відчуження від приватної власності компенсувалося широкою системою різноманітних пільг та привілеїв, які забезпечували партійно-радянській верхівці значно вищий рівень життя порівняно з

народними масами. З одного боку, існування системи привілеїв суперечило соціалістичній сутності Радянського Союзу, адже соціалізм передбачав знищення класової нерівності, рівність прав членів суспільства щодо засобів виробництва тощо. Але з іншого – система пільг та привілеїв була головним стимулом ефективної діяльності кадрів [21, с. 35].

Партійна номенклатура, всупереч гаслам про прозорість та демократизацію партійного життя, не лише не збиралася позбавлятися своїх привілеїв, але й прагнула їх легітимізувати. Після приходу М.Горбачова до влади наступ на "зрівнялівку" посилювався. Генеральний секретар ЦК КПРС у 1990 р. навіть відкрито стверджував: "... є у нас пільги і навіть привілеї, які передбачені законом. Це повинно бути" [26, с. 46].

Однак з розгортанням гласності радянське суспільство почало дізнаватися про таємниці партійної номенклатури, однією з яких була інформація про її пільги та привілеї. Керуючись закликком М.Горбачова говорити та писати правду, напередодні XXVII з'їзду КПРС газета "Правда" надрукувала листа комуніста з Казані Ніколаєва. Він писав: "Міркуючи про соціальну справедливість, не можна закривати очі на те, що партійні, радянські, профспілкові, господарські і навіть комсомольські керівники подекуди об'єктивно посилюють соціальну нерівність, користуючись різноманітними спецбуфетами, спецмагазинами, спецлікарнями і т.п. ... Керівник має більш високу зарплатню в грошах. Але у решті привілеїв не повинно бути. Нехай керівник піде разом з усіма до звичайного магазину і на загальних умовах постоїть у черзі – можливо, тоді й усім набридлі черги ліквідують. Однак навряд чи "користувачі особливих благ" самі відмовляться від своїх привілеїв..." [31].

У відповідь на громадське обурення XXVII з'їзд КПРС офіційно проголосив "рішучу й безкомпромісну війну проти бюрократичних практик ... соціальної несправедливості" та поклав початок широкій публічній дискусії довкола питання про привілеї номенклатури. На XIX Всесоюзній партійній конференції питання про пільги та привілеї партійно-радянської номенклатури постало з новою силою та зумовило розробку пропозицій щодо перегляду системи матеріально-побутового забезпечення партійних працівників. Таким чином, партія фактично власноручно зняла "табу" на обговорення цього питання, що закономірно перетворювало його з "номенклатурної таємниці" на предмет громадського обговорення.

Невдоволення в суспільстві фактом привілейованості номенклатури сягнуло свого апогею у 1989–1991 рр. Одним з його проявів став масовий добровільний вихід рядових комуністів з партії, причиною якого було "порушення соціальної справедливості" з боку вищих номенклатурних кіл [36, арк. 7] та небажання "відповідати за злочини, які були здійснені партією" [36, арк. 37]. Водночас у 1990 р. побачила

світ книга Б.Єльцина "Исповедь на заданную тему" [11], у якій містилося справжнє "одкровення" про пільги та привілеї партійної номенклатури, що підживлювало громадськість новими фактами. До ЦК КПУ та засобів масової інформації з усіх областей УРСР посипалися листи та анонімки про зловживання з боку партійної та господарської номенклатури у тій чи іншій області. Під тиском громадськості у червні 1990 р. було створено Комісію XXVIII з'їзду КПУ з вивчення питання про привілеї працівників партійних органів.

Але сподівання громадськості на тотальне розвінчання номенклатури завдяки діяльності Комісії XXVIII з'їзду КПУ з вивчення питання про привілеї працівників партійних органів не виправдалися. Корпоративні інтереси номенклатури та патрон-клієнтелізм виявилися сильнішими за тиск суспільства [36, арк. 111–112]. Однак у цьому ж (1990) році до Конституції СРСР було прийнято низку поправок, які стосувалися в основному введення багатопартійної системи та державного управління. Однією з них була поправка до ст. 34, згідно з якою "Усі види привілеїв і пільг для певних груп громадян встановлюються лише законом" [13]. Відповідно, усі привілеї партійно-радянської номенклатури мали бути скасованими.

Слід зауважити, що привілеї закріплювалися не за окремою людиною, а за посадою, і будь-який представник партійно-радянської номенклатури користувався ними лише доти, поки він обіймав номенклатурну посаду. Екскорпоровані члени правлячої верхівки (за винятком пенсіонерів) автоматично втрачали привілеї. Крім того, привілеї були обмежені сферою споживання, номенклатурник не міг перетворити частину свого доходу на капітал і передати свої привілеї у спадок. Загалом, рівень життя партійно-радянської верхівки був значно скромнішим порівняно із західним істеблішментом, який перетворювався на омріяний вітчизняними функціонерами взірць стабільної заможності. Тож економічні інтереси номенклатури штовхали її на перетворення державної (корпоративної) власності, розпорядником якої вона була, на приватну власність. Номенклатура прагнула перетворити себе з управління на власника, конвертувати свій статусний капітал у реальний, обміняти владу на власність або додати до влади власність [27, с. 27–28]. Такі прагнення обумовили номенклатурний тип приватизації, що розгорнулася в СРСР на початку 90-х рр. XX ст.

За короткий проміжок часу в партійних колах відбулась справжня еволюція поглядів на проблему роздержавлення та приватизації. Ще у 1989–1990 рр. питання про роздержавлення та приватизацію номенклатурними колами УРСР або зовсім не піднімалося або ж не визнавалося за доцільне. Так, на жовтневому (1989 р.) Пленумі ЦК КПУ В.Івашко заявив: "Хіба можна сприймати всерйоз балаканину про по-

вернення капіталізму" [34, арк. 11]. У 1990 р. ставлення до цих питань вже було неоднозначним. Зокрема, у вересні один з учасників Пленуму ЦК КПУ зауважував: "Я виступав та завжди буду виступати проти слова "віддай". Партійна власність – це власність моя і моїх друзів по партії. І даруйте, не лізьте у мою кишеню. У партії я нахожуся більше 20 років, її коштами і майном дозволяйте розпоряджатися нам, комуністам. Чому це я, комуніст, повинен ділитися з паном Левком Лук'яненком. Хай заробляє собі. Чи з Горинем. Ні! Я думаю, що жоден з комуністів на це не піде" [35, арк. 45]. Однак переведення партійних комітетів республіки на госпрозрахунок змусило по-іншому подивитися на питання докорінних економічних перетворень. В партійних комітетах утвердилася думка: "Ринок – це сувора необхідність, альтернативи йому немає" [8, арк. 22].

Незважаючи на суперечливість думок щодо здійснення роздержавлення та приватизації в УРСР, є підстави вважати, що партійна верхівка Радянського Союзу ще з 1989 р. вела подвійну гру у цьому напрямку. Серед документів, які були знайдені в приміщенні ЦК КПРС після серпневого путчу, знаходилась записка ЦК КПРС "Про проблеми партійної власності" від 4 грудня 1989 р., у якій йшлося про потребу матеріального забезпечення життєдіяльності партії через створення стабільних джерел фінансування, збереження конфіденційності у використанні анонімних фірм, щоб маскувати прямі виходи на КПРС, а кінцева мета полягала у тому, щоб "поряд з комерціалізацією наявної партійної власності створювати структури "невидимої" партійної економіки, до роботи з якими буде допущене дуже вузьке коло осіб, що визначатиметься Генеральним секретарем ЦК КПРС або його заступником" [28].

І.Салій у праці "Крах партійного колоса" наводить уривки з документів ЦК КПРС та ЦК КПУ, які підтверджують, що вищі номенклатурні прошарки прагнули зберегти та перерозподілити у власних інтересах партійне майно і кошти. Наприклад, у ЦК КПУ було передано таємне розпорядження В.Івашка, схвалене М.Горбачовим, у якому містилася пряма вказівка: "Приступити до формування мережі невеликих, гнучких госпрозрахункових організацій на базі партійного майна у формі спільних підприємств, акціонерних товариств за участі фірм "друзів..." [30, с. 152]. Керуючим справами КПРС М.Кручиною таємно було виготовлено великий тираж бланку розписки "Особистого зобов'язання перед КПРС", що містило наступний текст: "Я, ..., член КПРС з ... року, цим документом підтверджую свідоме та добровільне рішення стати довіреною особою партії та виконувати довірені мені партією завдання на будь-якій посаді та у будь-яких умовах, не розкриваючи своєї належності до інституту довірених осіб. Зобов'язуюсь зберігати та дбайливо використовувати в інтересах партії довірені мені фінансові

та матеріальні засоби, повернення яких гарантую на першу ж вимогу. Всі зароблені мною в результаті економічної діяльності на фонди партії кошти визнаю її власністю, гарантую їх передачу у будь-який час і в будь-якому місці. Зобов'язуюся дотримуватися суворої конфіденційності довірених мені відомостей та виконувати доручення партії, що передаватимуться мені через уповноважених осіб. Підпис члена КПРС. Підпис особи, що взяла зобов'язання" [32]. Метою цих документів було формування "невидимої економіки" та "уповноваженого бізнесу", що приховано діяв в інтересах вищих партноменклатурних прошарків і захищався ними шляхом скорочення усіх можливих ризиків та надання усіляких пільг.

Поява "класу уповноважених" співпадає із зародженням "комсомольської економіки", "батьком" якої вважається перший секретар ЦК ВЛКСМ В.Мироненко. "Комсомольська економіка" створювалася з метою збереження авторитету поважних партійних керівників від запламування ризикованими комерційними авантюрами. Серед комсомольців відбиралися менш помітні чиновники середньої ланки, які відзначалися активною позицією та прагматизмом. Отже, в руках молодих "уповноважених" опинялися суттєві капітали та важелі впливу на хід розгортання ринкових відносин у країні [15, с. 6].

25 липня 1986 р. ЦК КПРС прийняв положення про структуру та керівні органи єдиної громадсько-державної системи науково-технічної творчості молоді (НТТМ), що діяла під патронатом партії на засадах госпрозрахунку. Термін "комсомольська економіка" з'явився у документах ЦК ВЛКСМ лише у 1987 р. для позначення складного, багатогалузевого комсомольського господарства [29]. Протягом 1987–1988 рр. партія дозволила центрам НТТМ займатися економічною діяльністю, зокрема випускати товари народного вжитку, здійснювати зовнішньоекономічні контакти в установленому ЦК ВЛКСМ порядку та організовувати дозвіллі молоді. Звісно, ціни на товари та тарифи на платні послуги, що надавалися центрами НТТМ, визначалися підприємствами та організаціями комсомолу самостійно.

Проте такі центри насправді нічого спільного з творчістю не мали, а їх діяльність вкладалася у банальну схему "купи-продай": за державною ціною закуповували сировину, яку потім "з наваром" перепродавали кооперативам. Ввозили телевізори, відеомагнітофони, дефіцитні комп'ютери, які коштували за кордоном копійки, а у нас тисячі. З'явилися перші відеосалони, де комсомольці крутили напівзаборонені зарубіжні відеофільми [22, с. 24]. 4 серпня 1988 р. Постановою РМ СРСР №956 "Про сприяння господарській діяльності ВЛКСМ" НТТМ було дозволено не сплачувати податків [15, с. 9]. Вони відраховували лише 3% доходів у загальносоюзний фонд НТТМ і 27% – у місцеві. Комсомольцям, які

були зайняті у діяльності ЦНТТМ, було надано право переводити в готівку кошти, самостійно встановлювати ціни або тарифи на послуги, які надавалися їхніми підприємствами, а товари, які ввозилися ними з-за кордону, не обкладалися митними податками. Зрештою, створені умови давали свої плоди – комсомольський капітал зростав шаленими темпами і охоплював абсолютно різні сфери бізнесу. Водночас зростали приватновласницькі інтереси комсомольців-бізнесменів і зрештою від комсомолу та партії у їх підприємствах залишалася лише назва.

До середини 1989 р. стало очевидним, що комсомольська ділова активність "виплескується за дозволені партією береги". Тому 7 серпня 1989 р. ЦК ВЛКСМ прийняв постанову "Про заходи з упорядкування діяльності підприємств і господарських організацій комітетів ВЛКСМ", сутність якої зводилася до намагання повернути "комсомольську економіку" під жорсткий контроль партії. Однак зробити це було вже не так просто, адже її позиції були вже доволі суттєві, а масштаби – вражаючі (в СРСР діяло близько 600 центрів НТТМ, а також 17 тис. молодіжних, студентських і учнівських кооперативів, які були створені під егідою комсомолу, загалом вони нараховували близько 1 млн осіб). А у квітні 1990 р. прихильність КПРС та самого М.Горбачова до ЦНТТМ взагалі змінилася критичним ставленням. На XXI з'їзді ВЛКСМ він зауважив, що політичній організації молоді не варто втягуватися у виключно кооперативну, та ще й перекупну діяльність. Надання пільгових умов для ведення бізнесу тепер видавалося М.Горбачову позбавленим сенсу. До того ж гіперактивність комсомольців у підприємницькій сфері почала дискредитувати вже не лише комсомол, але й партію, яка допустила бурхливий розвиток "приватновласницьких інстинктів" серед своїх потенційних наступників. Відповідно, у проєкті Закону СРСР "Про податки з державних, орендних, кооперативних, громадських та інших об'єднань та організацій" збереження пільгових умов оподаткування для ЦНТТМ вже не передбачалося. Ця подія остаточно змусила відвернутися комсомольських "мільйонерів" від своїх партійних патронів, які, у свою чергу, почали шукати альтернативні шляхи збереження/накопичення капіталу.

Невипадково саме навесні 1990 р. ЦК КПУ починає проводити курс, спрямований на пересаджування представників партійної номенклатури у господарські крісла, адже перспектива приватизації перетворювала директорський корпус підприємств на потенційних власників. Особлива увага з боку КПУ до керівних посад у господарській сфері спостерігається напередодні прийняття рішення Постійної соціально-економічної комісії "Про реалізацію політики КПРС у сфері роздержавлення власності" (17 травня 1991 р.) [28, с. 18–32]. Зокрема, в обкомах наголошувалося на необхідності посилення партійного впливу на формування кадрового корпусу керівників народного господарства [9, арк. 49].

Загалом напередодні проголошення незалежності України вищі ешелони номенклатури зберігали під контролем економічні процеси, у той же час сферу ідеології та культури віддали опозиції фактично "без бою". З огляду на кращу підготовленість номенклатури до впровадження ринкових відносин, порівняно з рештою населення, реалізація реформи з роздержавлення та приватизації в цілому відповідала її інтересам. Але західний зразок ринкових відносин був не вигідним для господарської номенклатури, оскільки передбачав вільну конкуренцію та рівні можливості, тоді як вона прагнула збереження монопольного становища своїх підприємств і збереження пільгового державного кредитування, безкоштовних дотацій та гарантій від банкрутства. Директорський корпус хотів отримувати прибуток, як за капіталізму, але не відповідати власним капіталом за збитки та комерційний ризик, як за соціалізму. Як наслідок, почав складатися т.зв. номенклатурний капіталізм [10, с. 6].

Отже, полярність ступенів доступу до матеріальних благ та "підсуконна" політика з питань приватизації суперечили постульованим ідеям егалітарності суспільства та зумовлювали розрив між номенклатурною верхівкою та партійними низами. Ліквідація номенклатурних привілеїв, під тиском останньої, не завдала сильного удару по матеріальних статках партійно-радянської верхівки, адже вже задовго до цього номенклатура готувалася до нової економічної реальності – ринкових відносин. "Уповноважений бізнес", представлений спершу діями комсомольських ЦНТТМ, а потім директорським корпусом промислових та сільськогосподарських підприємств, звісно, не виконав головного свого завдання – не зберіг гроші партії в цілісності, але напередодні розпаду СРСР "уповноваженим", які завдяки партії накопичили значні капітали, це було вже не вигідно. О.Гаман-Голутвіна вдало порівнює номенклатуру кінця радянського періоду з "виїденим яйцем", під оболонкою якого склалися різні угруповання, яким вже було явно тісно у материнській номенклатурній оболонці [5, с. 162–163]. Вони чекали свого часу для конверсії накопичених ресурсів у реальну владу чи економічний капітал.

Література

1. Аппарат ЦК КПСС: кража тысячелетия [Електронний ресурс] // Дуэль. – 2001. – 13 марта. – № 11 (206). – Режим доступа до статті: http://www.duel.ru/200111/?11_6_1. – Назва з екрану.
2. Ашин Г. Смена элит / Геннадий Ашин // Общественные науки и современность. – 1995. – № 1. – С. 40–50.
3. Бойко О. Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку : монографія / Олександр Бойко. – К. : ІПіЕНД, 2002. – 306 с.
4. Бунич И.Л. Золото партии: историческая хроника. – СПб. : Шанс, 1992. – 313 с.

5. Гаман-Голутвина О. В. Бюрократия или олигархия? / О. Гаман-Голутвина // Куда идет Россия?.. Власть, общество, личность. – М. : МВШСЭН, 2000. – С. 162–172.

6. Гаман-Голутвина О. Политические элиты России: веги исторической эволюции / Оксана Гаман-Голутвина. – М. : Росспэн, 2006. – 446 с.

7. Дацаківська О. Номенклатурна олігархія – форма політичної еліти в Україні / Оксана Дацаківська // Розвиток демократії та демократична освіта в Україні : матеріали II Міжнародної наукової конференції, Одеса, 24–26 травня 2002 р. / укладач Л. В. Марголіна. – К. : Ай-Бі, 2003. – 729 с. – С. 214–221.

8. Державний архів Дніпропетровської області, ф. 19, оп. 95, спр. 12

9. Державний архів Дніпропетровської області, ф. 19, оп. 96, спр. 35

10. Долженков О. Українська номенклатура в суспільно-політичних трансформаціях / Олег Долженков // Людина і політика. – 2002. – № 1. – С. 3–8.

11. Ельцин Б. Исповедь на заданную тему: размышления, воспоминания, впечатления... / Борис Ельцин. – М. : АСТ, 2006. – 239 с.

12. Комсомолу – 80. Вопросы методологии в истории / под общ. ред. В. К. Криворученко, Б. А. Ручкина. – М. : Социум, 1999. – С. 149–158.

13. Конституция Союза Советских Социалистических Республик (в редакции от 14 марта 1990 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

http://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1977/red_1977/-1549448/. – Назва з екрану.

14. Крыштановская О. Анатомия российской элиты / Ольга Крыштановская. – М. : Захаров, 2004. – 381 с.

15. Крыштановская О. Бизнес-элиты и олигархи: итоги десятилетия / Ольга Крыштановская // Мир России. – 2002. – № 4. – С. 3–60.

16. Крыштановская О. Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту / Ольга Крыштановская // Общественные науки и современность. – 1995. – № 1. – С. 51–65.

17. Кульчицкий С. Політична еліта в радянській і незалежній Україні [Електронний ресурс] / Станіслав Кульчицький // День. – 2001. – № 143. – 11 серпня. – Режим доступу до статті:

<http://www.day.kiev.ua/64521/>. – Назва з екрану.

18. Мандзій Л. Особливості формування політичної еліти в Україні / Любомира Мандзій // Вісник Львівського університету. Серія "Філософські науки". – 2000. – Вип. 2. – С. 189–194.

19. Михальченко М. Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору / М. І. Михальченко, В. С. Журавський, В. В. Танчер. – К. : Логос, 1997. – 176 с.

20. Мороко В. Реконверсія радянської партійно-господарської номенклатури в політичну систему України (1990–2008 рр.) / В. В. Мороко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2008. – Вип. 24. – С. 245.

21. Мохов В. Номенклатура и номенклатурная организация власти в России / Виктор Мохов. – Пермь : ПГТУ, 2004. – 390 с.

22. Панченко А. Держатели "общака" / А. Панченко // Сегодня. – 2008. – 27 октября. – С. 24.

23. Пастухов В. От номенклатуры к буржуазии: "новые русские" / Владимир Пастухов // Полис. – 1993. – № 2. – С. 49–56.

24. Пихоя Р. Эволюция номенклатуры: как власть меняли на собственность / Р. Г. Пихоя // Российская государственность: история и современность. – М. : РАЕН, 2007. – 617 с. – С. 567–585.

25. Пихоя Р. Г. От номенклатуры к олигархии. Функционально-социальная группа на пути к сословию / Р. Г. Пихоя // Куда идет Россия?.. Власть, общество, личность / под общ. ред. Т. И. Заславской. – М. : МВШСЭН, 2000. – С. 68–81.

26. Пленум ЦК КПСС – 5–7 февраля 1990 года: стенографический отчет // Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 3. – С. 41–89.

27. Работяжев Н. Механизмы рекрутирования и воспроизводства политической элиты в посткоммунистической России / Н. Работяжев // Проблемы политической трансформации и модернизации России / под ред. А. Ю. Мельвиля. – М. : МОНФ, 2001. – С. 18–47.

28. Разгосударствление и приватизация: партийная позиция: с заседания Постоянной социально-экономической комиссии ЦК КПСС 17 мая 1991 г. // Известия ЦК КПСС. – 1991. – № 8. – С. 18–32

29. Ручкин Б. А. Комсомольская элита в советский и постсоветский периоды развития страны [Электронный ресурс] // Информационный гуманитарный портал "Знание. Понимание. Умение". – № 6. – 2010. Режим доступа до статті:

http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2010/6/Ruchkin_Komsomol_Elite/. –

Назва з екрану.

30. Салій І. Крах партійного колоса: факти, роздуми, застереження / Іван Салій. – К. : Вірій, 2007. – 288 с.

31. Самолис Т. Очищение: откровенный разговор / Т. Самолис // Правда. – 1986. – № 44, 13 февраля. – С. 3.

32. Соколов С. Золото КПСС – десять лет спустя. Почему "новые русские" капиталисты финансируют коммунистов [Электронный ресурс] / Сергей Соколов, Сергей Плужников // Московские новости. – 2001. – 8 мая. – Режим доступа до статті:

<http://pressarchive.ru/moskovskie-novosti/2001/05/08/163753.html>. –

Назва з екрану.

33. Хмаркин В. Ударные комсомольские выборы [Электронный ресурс] / В. Хмаркин // Обком: общественная коммуникация. 17 июня 2004 г. Режим доступа:

<http://obkom.net.ua/read/1714.html> (дата обращения: 02.09.2010). –

Назва з екрану.

34. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 2, спр. 996.

35. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 2, спр. 1113.

36. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2726.

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

УДК 94(477.51)

Г.В.Самойленко

Традиційно-побутова культура Ніжина XVII–XVIII ст.

У статті розкриваються характерні особливості традиційно-побутової культури в Ніжині у XVII–XVIII ст.

Ключові слова: побутова культура, Ніжин, міщани, козаки, греки, Гетьманщина.

В статье раскрываются характерные особенности традиционной-бытовой культуры в Нежине в XVII–XVIII вв.

Ключевые слова: бытовая культура, Нежин, мещане, казаки, греки, Гетманщина.

In the article the characteristic features of traditionally-domestic culture open up in Nizhyn in XVII–XVIII centuries.

Key words: domestic culture, Nizhyn, petty bourgeois, cossacks, Greeks, Hetman period.

Міське населення Ніжина утверджувалося в тісному зв'язку з розвитком міста, його заселенням. У своєму звичному понятті як місто Ніжин сформувався у XVII ст., коли він отримав згідно з Магдебурзьким правом свій статус. До цього це було укріплене городище, поселення.

Польський король, надаючи місту Ніжину в 1625 р. Магдебурзьке право, вказував на необхідність його заселення [1]. З цього часу місто розростається, укріплюється. Крім українців, у ньому з'являються поляки, білоруси, євреї, росіяни, а в кінці століття греки, волохи та інші національності. Ніжин стає багатонаціональним містом. Проте на розвиток традиційно-побутової культури впливає основна маса населення – українці, хоча євреї і греки притримувалися ще довгий час своїх звичаїв. Українці ("малороси") оселилися у Ніжині з давніх часів і охороняли південні кордони Чернігово-Сіверської землі. Як вказують етнографи, більшість із них були темнорусі, чорноокі і часто горбоносі. Від природи були міцні і статні. У домашніх умовах всі вони були охайні, мали проникливий і глибокий розум, часто окрашений гумором.

Більший вплив на традиційно-побутову культуру мало соціальне розмежування, бо основними жителями Ніжина у XVII–XVIII ст. були

козаки, міщани, духовенство, селяни, купці, ремісники. Кожна група-стан в соціально-економічному відношенні відзначалися самостійністю. Розчленування чітко визначилися після Національно-визвольної війни 1648–1654 рр., бо до цього у Ніжині верховенство займала польська шляхта, яка обіймала основні позиції у магістраті, і ніжинське міщанство, яке завойовувало свої права, беручи участь у повстаннях під керівництвом Тараса Трясила (1630–1631 рр.), Івана Балиловця (1631 р.), Павла Бута (1637 р.), Яцька Острянина (1638) і, нарешті, під проводом Богдана Хмельницького (1648–1654 рр.).

У 1648 р. Ніжин став полковим містом. До революції 1648–1654 рр. жителі Ніжина розділялися на міщан і холопство. Шляхта, до якої відносили і козаків, була обмежена у своїй кількості.

У післяреволюційний час основними жителями Ніжина стали міщани, які мали свій магістрат, і козаки, які підпорядковувалися полковій канцелярії. У грецького населення був свій магістрат, а духовенство відносилось до духовної консисторії. У зв'язку з тим, що у Гетьманській державі не було загальноприйнятих законів, які урегульовували відносини між станами, постійно виникали конфлікти, зокрема, в Ніжині між магістратом і полковою канцелярією, міським магістратом і грецьким. Міжусобиці приводили до того, що частина міщан намагалася перейти у стан козаків, а їх більшість шукала захисту не лише у гетьманів, а і в царя, використовуючи при цьому присутність у місті коменданта російських військ. Оточення царя часто використовувало міщан у своїх інтересах.

Основні соціально-економічні проблеми станів XVII–XVIII ст. розкрито в працях відомих дослідників цього історичного часу: В. Антоновича, О. Лазаревського, Д. Багалая, О. Гуржія, В. Дядиченка, П. Клименка, О. Кістянівського, О. Компан, М. Петровського, В. Романовського та інших. З'являються дослідження (Г. Доманова, Г. Шамрай та ін.), що торкаються структури і функцій магістратів окремих міст, їх економіки та відносин полкової і магістратської влади. Проте майже немає подібних праць про традиційно-побутову культуру в містах.

У структурі соціальної ієрархії у місті найвищий щабель займала шляхта та козацька старшина, які багатіли з кожним роком, володіючи садибами у багатьох селах, близьких до Ніжина. Так, генеральний обозний Йосип Запровський з 1746 р. володів у селі Дорогинка 75 дворами, а генеральний осавул Іван Скоропадський у селі Дрімайлівка з 1762 р. – 52 дворами, ніжинський полковник Іван Тернавіота мав у селі Данино 33 двори, у Володьковій Дівиці – 9, в Синяках – 8, у Кропивному – 3 двори, в Мельниках – 3 двори, крім того, у нього була земля без підданих селян у Веркіївці та на хуторі Титовці. Ніжинські полковники, зокрема Розумовський, володів 196 дворами у Веркіївці

та 3 дворами у Заньках, а Лук'ян Журавський мав з 1718 р. 66 дворів у Безуглівці та землі у Володьковій Дівиці, полковник Іван Божич – 52 двори у Переяславці, а бончуковий товариш Василь Журовський – 73 двори у Липовому Розі, ніжинський суддя Іван Селецький – 8 двори у Верисочі, ніжинський осавул мав 9 дворів у Переходівці. Землі мали також сотники та інші представники полкової канцелярії [2].

У Ніжині, як і в інших містах, представниками великого землеволодіння були монастирі та представники канцелярії, міського магістрату та окремі особи козацької старшини. За старшиною йшло духовенство та іноземці, які проживали тут, ще нижче йшли міщани, а потім – селяни. За соціально-економічним становищем міщанство було різноманітним. До його верхівки відносились купці, цехові майстри, магістратська старшина та чиновники, а основні маси складали ремісники, дрібні торгівці та міська біднота.

У ніжинському архіві зберігся "Опис міста Ніжина 1766 року". В ньому зазначено 535 міщанських сімей, що охоплювало 3045 душ населення міста. 57 сімей проживали в цитаделі. Це в основному вдови, відставні солдати, сержанти тощо. Основна маса – це сім'ї ремісників, які мешкали в місті. Серед зазначених сімей невеличка кількість тих, хто займався землеробством чи виконували роботу за наймом. Переважна більшість сімей – середні за складом: чоловік, жінка і 3–5 дітей, хоча є й винятки [3].

Серед міщанських сімей, що займалися землеробством, зустрічаються дво- і трискладові. Так, сім'я Микити Тимофійовича Кононця (вдівця) мала такий склад: син його Іван, дочка Єфросиня, невістка його Уляна, діти Івана Афанасій, Спиридон, Єфросиня; брати його рідні Михайло Тимофійович Кононець, дружина його Горпина, діти його Данило, Тетяна та Петро Тимофійович Кононець, дружина його Євдокія, діти його Федор, Марія, Варвара. Всі вони проживали у будинку, який дістався їм у спадщину від діда, а потім від батька, за який вони платили повинності у магістрат, виконували громадську службу, займалися землеробством. Подібна за своїм складом і сім'я міщанина Остапа Йовфимовича Приплавки. Він жив разом з дружиною Євфимією та дітьми – Йосипом, Матвієм, Іваном, Домницею, а також його рідним братом Яковом, його дружиною Марією та їх дітьми: Омеляном, Тетяною, Огафією, Оленою у батьківському домі, що перейшов до них у спадок. Вони працювали на землі, яку орали шість днів, і три четвертини її засівали хлібом. Таких міщан значилось близько 9%.

У ніжинців було до двох тисяч десятин сінокісної землі, з якої збирали для тварин сіно та випасали на них коней, волів, корів, кіз. Тримали жителі і поросят, розводили птицю. Проте живність була основною ознакою кутків міста, які знаходилися за межами фортеці.

У центрі Ніжина орної землі було дуже мало, в основному це були невеличкі клаптики землі, на якій росли квіти та дерева. Міщани, що займалися землеробством, проживали на кутках. У ніжинців було понад 10 тис. десятин садибної орної землі. На ній висівали жито, пшеницю, ячмінь, овес, гречку. А на левадах і огородах садили овочеві культури: цибулю, огірки, селеру, часник, тютюн, гірчицю, петрушку, моркву, буряки, ріпу, пшеничку, біб.

Більшість міщан займалася ремісничими справами та промислом, про що йшла уже мова раніше. Із 535 сімей ремісничими були 196. Дрібне ремісничє виробництво забезпечувало потреби жителів Ніжина. Для захисту своїх інтересів міщани об'єднувалися в професійні цехи, які після реєстрації і оплати внеску давали право на виробництво і продаж товарів.

Частина міщан займалася торгівлею. Вони були власниками шинків. В основному це були перекупники. Так, Настя Жучиха, вдова волоха, тримала в місті шинок, для якого купляла вино по 2 крб, а продавала чарку по 5 коп. Це ж саме можна сказати і про Івана Будила, який торгував пінною горілкою, яку купляв у місті кухлями, а продавав квартами і чарками. А Іван Максимов продавав вино вдома відрами, квартами і чарками, а купляв в Ніжині у торговців із різних міст оптом, а пиво і мед продавав гарцями і склянками, а купляв відрами. Міщанини Степан Соляник, Федор Шмаровоз, Лук'ян Дерев'янка торгували сіллю, яку купляли возами, а продавали вроздріб пудами і фунтами. Крім вина, горілки, солі, товаром для перекупників були в'ялена риба, мило, хутро, хутрянні шуби, крам, дерев'яний та скляний посуд тощо.

Серед міщан зустрічалися і багаті купці. Таким у Ніжині був Павло Артинов, грек, який записався в міщанство, займався торгівлею хутром, яке випишував з Росії. Для цього він мав у місті три крамниці. Крім хутра, він займався і продажем мила, маючи для цього мильний завод, на якому робили масляне і сальне мило. У нього працювали наймані робітники. Його загальний капітал був до двох тисяч. На вільну торгівлю П.Артинов мав грамоту.

Частина міщан працювала за наймом, виконуючи найрізноманітнішу роботу. Серед інших видів діяльності ніжинських міщан було гурманство, каменярство, ткацтво, бондарство тощо.

Таким чином, ніжинське міщанство в переважній своїй більшості працювало, займаючись землеробством, ремеслами, торгівлею. Саме праця і забезпечувала проживання членів сім'ї міщан.

Основою громадської єдності всіх станів і національностей була сім'я зі своїми міжсімейними відносинами, звичаями, традиціями та основними видами діяльності. Відносини членів сім'ї регулювалися відповідними правилами. У кожній сім'ї були обов'язкові обряди, риту-

али, свята, які визначали традиційно-побутову культуру. Вони утверджувалися як сімейними традиціями, так і календарними. Витоки формування сімейних обрядів "можна поділити на спонукальні – призначені забезпечити щастя сім'ї, багатство, плодovitість і здоров'я людини, та запобіжні – спрямовані на захист людини або родини від злих сил" [5, т. 3, с. 1137]. Сімейні обряди поділяються на родильні, весільні, поховально-поминальні. Календарна обрядовість визначалася відповідно до природних явищ: зима, весна, літо, осінь. У козацьких та міщанських сім'ях шанували матір, берегиню сімейного тепла та моральних підвалин, традицій, та батька, повновладного господаря садиби, охоронця роду, його подальшого зміцнення, укріплення його соціально-економічного стану, збереження авторитету у громаді. Батьки турбувалися, щоб їх діти були морально виховані, продовжували розвивати кращі родові традиції, збагачували добробут сім'ї і виступали на захист її інтересів.

Сім'ї кожної категорії жителів міста, крім бідноти, об'єднувалися в громади, цехи, а козаки – в сотні, які мали свої статuti, правила відносин. Майстер, що підтвердив свої професійні здібності, міг мати майстерню, робітників та учнів. І хоча підмайстри та учні не були членами цеху, проте їх доля могла бути в центрі уваги цеху. Вони також могли з'являтися на цехових святах.

В сім'ї міщан-ремесників чи землевладців могли проживати робітники за харчі або за певні гроші. Прикладом цього може служити молода сім'я швеця Якимова Степана та його дружини Марії, у яких було 4 дітей та стара тітка Євфросина. У них працювали у наймах Марко Грибов із Борзни, якому за півроку платили 3 крб, і киянин Тимофій Калиниченко, якому платили по 10 коп. від пари чобіт.

Майже нічим не відрізнялася і сім'я іноземця, що проживав у Ніжині. 40-річний італієць Кашпор Валле приїхав до Ніжина 1762 р., одружився з дочкою іноземця Федора Шушкіна Кароліні, найняв будинок у лейб-гвардії Ізмайлівського полку підпоручик Устава Йосифовича в рік за 6 крб і зайнявся бараметським ремеслом. З ним проживала 16-річна дочка від першої дружини Анна і від нинішньої трирічна Тереза, а також робітник з українців 40-річний Василь Разуменко за 10 крб на рік і робітниця Агрипина Григорівна Коржова за 2 крб, перебуваючи на всьому господарському харчуванні.

Козацтво мало свої сімейні традиції. У Ніжині воно формувалося у XVII ст. і виступало як національні збройні сили. З ніжинські сотні Ніжинського полку дислокувалися у місті. У 20-х рр. XVIII ст. до першої полкової сотні відносилось 556 козаків, до другої – 412, до третьої – 400.

У XVI–XVII ст. козаки поділялися на реєстрових, до яких відносилася заможна, привілейована козацька верхівка, яку польський уряд

наймав на військову службу, і нерестрових, що складали основну масу козацтва, найбільш безправну, у яких поляки не визнавали ні козацьких прав, ні привілеїв. Під час національно-визвольної війни обидві групи злилися в єдине військо. З 1654 р. вони називалися городовими козаками, а з 1735 р. – виборними. Обидві групи козаків вели осіле життя, мали власні сім'ї. Проте їх суспільні обов'язки були пов'язані з захистом рідної землі, тому вони часто вступали у військові сутички, ходили в походи. Ці козаки ділились на кінних (вони брали участь у військових походах) і піших, які несли сторожову службу, хоча брали участь і у військових діях. Вони мали власну землю, були звільнені від податків, були юридично вільні. Козаки дбали і про добробут сім'ї. Вони турбувалися про отримання наділів. Нерестрові козаки, які не були задіяні у військових походах, займалися землеробством і ремеслами. Серед цієї категорії козаків були заможніші і збіднілі, які змушені були відправляти дітей на заробітки. Так, у сім'ї Петра Батишенка працював козацький син ніжинської 4 сотні Андрій Іванович Супрун за 5 крб на рік.

Найвищого розквіту козацтво як історичне і соціальне явище набуло у XVII – першій половині XVIII ст. в період існування Гетьманщини і Запорізької Січі.

"Козацтво, – зазначав Є.Маланюк, – обіймало всіх "ліпших людей" – чи то був нащадок князівського або боярського роду, чи то був повноправний шляхтич Речі Посполитої, чи відважний міщанин, чи недочений богослов, чи врешті посполитий селянин. Козацтво – це було максимальне націотворче напруження цілого народу, цілої Батьківщини. Це була тотальна мобілізація всіх її духовних, матеріальних, моральних і соціальних, культурних і політичних ресурсів" [4].

Феномен козацтва відігравав основоположну роль у формуванні української козацької держави – Гетьманщини, воно стало її фундаментом. У гетьманській державі три основні її стани – козацтво, міщанство і селянство – мали волю і громадянські права.

"Неперебільшено вирішальною є роль козацької культури у становленні форм українського етносу і української нації. Саме козацтво стало тим стрижнем, навколо якого консолідувався український етнос у XVI і до середини XVII ст. Пізніше ж, з середини XVII і до кінця XVIII ст., козацтво перетворилося на своєрідний хребет української нації. Саме тому майже кожен українець мріяв стати козаком – вільною людиною, а в пізньосередньовічній Європі Україна була відома насамперед як "країна козаків" [5].

Протягом десятиліть у козацькому середовищі зароджувалися і потім утверджувалися певні етичні та естетичні норми, ознаки життя і поведінки козаків.

Українське козацтво зберігало традиційну слов'янську повагу до жінки: жінки-матері, жінки-дружини. Суворо карали тих козаків, які кривдили дівчину. Не були поширеними і зради дружині, як це зустрічалося у західноєвропейському лицарстві. Жінка теж була вірною дружиною, другом, його господинею і матір'ю його дітей. В час, коли чоловік був у поході, вона його заміняла в усьому. А коли наближався ворог, жінки могли згуртуватися, взяти зброю в руки і обороняти оселю. Свідченням цього є ніжинська легенда про те, як жінки одягли козацький одяг і вийшли на вали ніжинської фортеці та своєю мужністю не допустили 1708 р. шведські війська у місто.

У зв'язку з тим, що чоловіки-козаки довгий час знаходилися в походах, вся вага сімейних обов'язків лягала на плечі жінки. Не завжди цей тягар вона могла винести, зривалася, починала тягнутися до чарки, запускала домашнє господарство. Відсутність чоловіка приводила до його занепаду. Про це яскраво говорить дума "Про козацьке життя", народні пісні. Такий стан був типовим для будь-якого міста, у тому числі і Ніжина.

І все ж у переважної більшості козацьких сімей взаємини склалися на традиціях, які формувалися протягом довгого часу. У таких сім'ях виховання дітей будувалося на прикладах взаємин батька і матері, поваги до них, високих моральних проявів, на основі вірності козаків своїй батьківщині, клятві козацькому товариству та на самопожертві у боротьбі за волю. Тут основну роль відігравав батько, який формував основні риси лицарства у сина. Ці риси прищеплювали також у полкових та сотенних школах, де готували хлопців до служби у війську. У дітей виховували мужність і відвагу у боротьбі з ворогами, повагу до коня, шаблі.

Родинні зв'язки під час військових походів та дій підкріплювалися обрядами побратимства, товариськості. Козаки-побратими були вірними у будь-яких обставинах, і їх побратимство зміцнювалося часто кров'ю.

Однією з ознак життя козаків було бенкетування. Козацькі хроніки, народні пісні та думи закарбували і цю своєрідну рису козацтва. Бенкет сприймався як винагорода за важку військову справу. "Ой, п'є, козак, п'є / В нього гроші є", – співали ніжинці під час святкового зібрання. Характерною особливістю була колективна взаємодопомога (толока), яку використовували при будівництві хати, храму, при підготовці до весілля чи іншої якоїсь спільної відзнаки, обробітку землі та збирання врожаю. Саме в такій роботі проявлялися здібності кожного учасника, його ставлення до праці. Толока завжди закінчувалася пригостанням. Виставлявся господар, але часто зносили різні страви й учасники цього дійства. На толоку козаки йшли з охотою, бо знали, що їм прийдеться звертатися до людей за подібною допомогою.

Формування особливих естетичних і етичних норм козаків залежало і від самої особистості, від його устремління, родинних традицій, колективу, в якому він опинився, віри. Православна віра, яка укріпилася у козаків під час Національно-визвольної війни, підкріпляла їх впевненість у боротьбі проти поляків, татар і турків як бусурманської нечистої сили.

Французький військовий інженер Гійом Левассер де Боплан, за планом якого була перебудована ніжинська фортеця, писав про козаків: "Вони дотепні, кмітливі, винахідливі і щедрі, не прагнуть до великого багатства, але надзвичайно кохаються у своїй свободі, без якої не уявляють життя: саме через це вони такі схильні до бунтів та повстань проти місцевих вельмож, як тільки відчують утиски. Тому рідко минає 7–8 років без того, щоб вони не бунтували і не піднімалися проти них. Поза тим усім це люди віроломні, зрадливі, підступні, яким довірятись можна лише добре розваживши. Вони надзвичайно міцні статурою, легко переносять спеку і холод, голод і спрагу, невтомні на війні, мужні, сміливі, а швидше, нерозважливі, бо не дорожать власним життям. Де найбільше вони проявляють спритності та доблесті, так це б'ючись у таборі під прикриттям возів... Якби вони були такі ж доблесні верхи, як і на землі, то, гадаю, були б непереможними. Вони високі на зріст, жваві, енергійні, люблять ходити в гарному одязі, яким особливо хизуються, коли пограбують його у своїх сусідів, бо в інших випадках вдягаються досить скромно" [6].

Г.А.Боплан, звичайно, передав лише окремі риси запорізьких козаків, які в цілому характерні і для всього козацтва, в тому числі і ніжинського, хоча ця характеристика і неповна.

Козацькі літописи, щоденникові записи іноземних мандрівників та послів, спогади військових дають уявлення як про козаків, так і про їх зовнішній вигляд, одяг, їжу, побут і звичаї. Зразки іконописного та портретного малярства XVI–XVII ст. розкривають зовнішній вигляд козака, волосся на голові якого підрізалось під "макітру". За прикладом запорожців могли брити голови, залишаючи довгого чуба, який звався оселедцем. Пізніше з'явилися зачіски "під польку", "до закаблука", "у кружок". Змолоду вже запускали вуса, бороди не носили, як виняток це робили чоловіки похилого віку.

Органічною ознакою козака був його одяг, який набув специфічних рис. У Ніжині 12 кравців (1766 р.) забезпечували пошиттям одягу жителів міста. Полотно виготовляли з льону, конопель та овочевої вовни частково в місті, а також привозили на ярмарки, торгували ним і в крамницях. Залежно від грубості ниток полотно поділялося на грубу рядовину, середню "десятку" і найтонше – "двадцятку". Рядовину використовували для пошиття верхнього одягу чоловіків, з "десятки"

шили сорочки, а з "двадцятки" – жіночий святковий одяг. У зв'язку з тим, що козак значний час проводив на війні, перебуваючи на коні, то й одяг його враховував цю ситуацію. Козаки носили широкі шаровари, які були зручними для верхньої їзди. Шили їх із сукна, шовку, плису синього, червоного, зеленого кольорів, улюбленого козаками. В середині штанів вшивалася чотирикутна вставка, яка називалася матнею. Зверху шаровари збиралися на шнурок. З боків вставлялися прорізнi кишени. На шаровари використовували до десяти метрів тканини. Носили шаровари на випуск і не заправляли їх у чоботи.

Верхнім одягом були також сорочки з прорізом на грудях, які поділялися на повсякденні і святкові, у яких усі шви прикрашалися вишивкою чи мережею. До комірця пришивалися стрічки, які зав'язувалися бантиком. Комірець, а також нагрудну частину, прорізану навіп, вишивали червоними, чорними, синіми, білими нитками хрестиком чи гладдю, рослинним або геометричним орнаментом. Сорочку одягали на голе тіло і заправляли у шаровари або носили зверху, підперізуючи ремінцем. У Ніжині 25 майстрів за описом 1766 р. шили лише сорочки.

Зверху на сорочку та шаровари одягали жупан, що служив верхнім одягом. По довжині він досягав нижче колін, у поясі стягнутий, ззаду вставляли фалди, які розширювали жупан, спереду він застібався на гудзики або гапlickи. У ньому прикрашали комір, його робили навіть з іншої тканини, прорізи для кишень та одвороти на рукавах. Для жупанів обирали спеціальну тканину білого, синього, червоного, пурпурового, жовтогарячого, густозеленого кольору. Золото- і сріблоткані жупани носили представники вищої козацької старшини.

Важливою атрибутикою зовнішнього одягу були довгі шовкові червоні, зелені пояси, які закручували на талії жупану. Їх могли прикрашати гаптованими золотими, срібними нитками або квітками. Вони не лише служили за прикрасу, а й місцем, коли до пояса прикріплювали ланцюжками шаблю, порохівницю, сумку, приладдя для куріння. За поясом тримали пістолі, а полковники – булаву.

На голові у козака була шапка у формі циліндра або зрізаного конуса. Замість дна вшивався трикутної форми сукняний або шовковий червоного кольору верх, який звисав зліва. Шапка мала ефектний вигляд. Саме ці елементи одягу створювали етнічний образ козака.

Міщани носили влітку на голові солом'яні брилі. У Ніжині виготовляли також брилі-магерки з повстяної тканини, а для зими шапки-магерки з овечини білого чи чорного кольору. У ніжинських козаків та міщан деякий одяг був спільним. Це, зокрема, свитки, які одягали рядові козаки. Свитка мала приталення, на боках – розширення, спереду запахувалася пола за полу. Шили свитки з овечої вовни, прикрашалися шнурками, вишивкою. Носили також кобеняки – широкий довгий суконний чоловічий одяг із відлогою, який захищав від дощу.

Українським одягом були кожухи, що шилися з овечої шкіри, на якій зберігалася вовна. Кожухи теж прикрашалися. Їх використовували взимку як теплий верхній одяг. Взуттям для чоловіків були хромові або юхтові чоботи, у селян – лапті, личаки. Серед міщан-ремісників Ніжина було 29 тих, хто шив чоботи та черевики (1766).

Для жінок характерним одягом як для козачок, так і для міщанок була сорочка із тонкого або цупкішого полотна залежно від призначення чи пори року. Вона оздоблювалася вишивкою, що була особливо різноманітною на широких рукавах. Традиційна двопола чи однопола плахта у другій половині XVII–XVIII ст. замінена була на спідницю, яку шили з різноколірної тканини, а спереду на неї накладали з кольорової тканини чи білий вишитий фартух. Поверх сорочки одягали безрукавні корсетки. Поверх неї носили свитку або кожущок. Головним убором слугували очіпок та хустка. Особливо красивими були святкові хустки: великі, шерстяні, квітчасті. Їх виготовляли на ніжинських фабриках. На ноги одягали чоботи з сап'яну на високих підборах або черевички.

Доповнювали жіночий костюм прикраси, зокрема дукати і дукачі, якими славилися ніжинські золотарі, намисто.

Характерною особливістю ніжинців була хлібосольність. Звичайно, у повсякденному житті виготовлення страв для сім'ї відзначалося як достатком, так і майстерністю господині. Особливої різниці у приготуванні їжі у сім'ях козаків і міщан не було. Їжа поділялася на дві групи: повсякденну і святкову. До повсякденної відносились страви, виготовлені з рослинного зерна, овочів, молока, рідше м'яса. У святкових стравах переважали м'ясо та птиця, хоча не обходилося і без борошна, крупів, овочів, фруктів. У свята ніжинці дозволяли собі мати на столі продукти, що привозили купці: рибу білу, осетрину, севрюгу, стерлядь, свіжу і в'ялену, ікру – зернисту і паїсну.

Головним предметом їжі був хліб, який увійшов у життя ніжинців з давнини. З хлібом їли майже всі страви, як рідкі, так і овочеві, каші. Випікали хліб із борошна, яке мололи у млинах. У Ніжині на річці Остер у 1625 р. було два млини. Польський король Сигизмунд III у своїй грамоті звернув увагу ніжинських міщан на необхідність ремонту на греблі цих двох млинів [7]. О.Шафонський засвідчує, що у 1786 р. їх на Острі було уже 4. Звичайно, зерно мололи і на інших млинах, що знаходилися за межами міста.

Ніжинці не лише пекли хліб удома, а й купували його на міських базарах, які проходили по понеділках і п'ятницях. Базарний хліб був різним за формою і смаковими якостями. Хліб випікали з житнього і пшеничного борошна. Архівна пам'ятка "Опис міста Ніжина 1766 року" засвідчує, що серед міщан було 17 тих, хто випікав пшеничний хліб, а також 3 – бублики.

Хліб був не лише їжею, а й символом добробуту, гостинності, хлібосольства. До хліба ставилися як до святині. Традиції вимагали доїдати шматок хліба. Якщо він падав на землю, його піднімали, очищали від пилюки, цілували і з'їдали.

Хлібом і сіллям благословляли на весіллі молодих, зустрічали дорогих гостей. Без хліба не обходилося жодне свято чи важлива родинна подія.

Крім хліба, ніжинці пекли коржі, перепічки, пампушки, піріжки з різною начинкою, залежно від пори року: взимку з капустою, картоплею, вареною квасолею, пшоняною кашею, сиром, маком, влітку – вишнями, малиною, яблуками, калиною тощо.

На сніданок господині пекли млинці, які їли з підсмаженим салом чи сметаною або ж запивали молоком. Готували також вареники, які були ознакою святкового обіду.

Найпоширенішою стравою в сім'ї козаків та міщан, а також селян був український борщ, який варився з картоплі, червоного буряка, капусти. Він міг бути пісним, заправлений товченим старим салом, або ж із м'ясом, в'яленою рибою. Смак борщу залежав від майстерності господині, яка вміла його заправляти за своїм особливим рецептом. Інколи господиня клала все, що треба, а борщ не вдавався. А іншого разу казали: "Борщ як вино, хоч випий".

Серед їжі було різноманіття каш із різних круп. Варили також локшину, галушки, юшку з квасолею та грибами, капустняк з кислої капусти.

Коли з'явилася картопля, то її швидко зуміли використати для повсякденної їжі. Її варили в лущинні або пекли в печі. Використовували й товчену, яку їли з засмаженим салом, кислою капустою, огірками та помідорами, що зберігали в бочках на зиму. Особливою славою відзначилися ніжинські огірочки, які були не лише необхідною стравою для домашнього вживання, а й вигідним товаром, бо його потребували навіть королівські та царські особи.

Ніжинці заготовляли свинину на рік. Сало засолювали і зберігали в скринях або діжечках. Робили ковбаси, ковбик, кров'янку. Для зберігання їх заливали топленим салом.

Виготовляли також різні напої. Польський король у 1625 р. дозволив міщанам Ніжина варити пиво, робити солод, викурювати горілку. Так з того часу цим і займалися ніжинські міщани. Проте частіше використовували напої, які привозили до Ніжина з різних місць. За даними 1766 р., у Ніжині було 16 продавців таких напоїв.

У передмістях Ніжина у багатьох жителів були фруктові і плодоягідні сади, де вирощували яблука, груші, сливи, вишні, а також кущі смородини, малини, калини, глоду, з яких виготовляли різні наливки і варення [8]. Вони славилися далеко за межами Ніжина.

Переглянуті джерела про XVII–XVIII ст. дали можливість виявити такі страви, які побутовали в житті ніжинців: борщ червоний, борщ пісний з карасями обсмаженими чи в'яленими, куліш, галушки, юшка. За ними йшли холодець, каша гречана, пшенична, ячмінна, путря (пшоняна каша з маслом), картопля (тушкована, смажена, варена, печена), її їли з квашеною або пелюстковою капустою, капустяним квасом, огірками солоними, помідорами, смаженим салом, вареники з сиром, фруктовою начинкою, тушованою капустою, картоплею, риба смажена, товченики рибні або м'ясні, січовики м'ясні, ковбаси, ковбик, кров'янки.

Складовою традиційної культури був будинок типу хати, де проживали міщани, козаки, селяни. Хата у XVII–XVIII ст. набула етнічної виразності, ставши найяскравішим символом української народної культури та ознакою духовності української нації. Хата сприймалася не лише як зразок народної творчості, а як образ світоглядних уявлень та людських стосунків [7, т. 3, с. 1183]. Тому ніжинці хату гарно прикрашали як всередині, так і ззовні.

І все ж специфікою життя ніжинців було те, що міська забудова дещо відрізнялось від кутків Ніжина. Проте це не вплинуло на загальний розвиток побудови культури.

Вулицями Ніжина у XVII–XVIII ст. проходили не лише малоросійські козаки та міщани, селяни, а й грецькі купці та ремісники, євреї, волохи тощо. У 1782 р. місті було: греків 765 (чол. 408, жінок 357), волохів, болгар, персів 89.

Вони виділялися своєю зовнішністю та одягом, який шили їх кравці. Так, греків обслуговував Павло Харитонов, який приїхав у Ніжин 1761 р. з міста Свиштова. У "Відомості" грецького ніжинського братства за 1769 р. він значиться як такий, що "ремесло имеет кравецкое и делает на греков плате греческое" [12, с. 284]. Жіночий одяг шили переважно з шовку. Жінки любили використовувати прикраси: золоті хрестики, браслети та інші предмети, які оздоблювалися діамантами та дорогоцінним камінням. Представники грецького братства намагалися зберегти свої традиції як у використанні одягу, так і у приготуванні їжі.

М.Сторожевський, вивчаючи побут греків, відзначав, як у одній сім'ї він бачив залишки старовинного домашнього збіжжя та дві-три страви з грецькими приправами, маслинами, медом і перцем, грецькі плоскі ковбаси у вигляді підкови з різними прянощами. А в затишній кімнаті з високою кахельною пічкою сидів у обтягнутому шкірою кріслі у мормонці і багатому персидському халаті господар [10, с. 69]. У деяких грецьких будинках ще довго зберігались як заповітна старовина скрині, завалені старовинним одягом предків, їх парчеві і шовкові кольорові, підбиті дорогими хутрами, жупани, халати та інші складові грецького національного костюма.

Греки були емоційним народом, а тому могли вступати в лайку, когось образити і навіть побити. І на це 1687 р. звернув увагу у своєму універсалі Іван Мазепа. Дослідник грецького братства К.Харлампович відзначав, що "чим більше пільг набували греки, то більша самовпевненість їх охоплювала і тим частішими ставали сутички окремих греків з людьми посполитими... Коли я читав цей універсал, то пригадав численні архівні справи з подальшої пори", у яких були зазначені сутички греків. Вчений пояснює це гарячим, запальним темпераментом греків, підігрітим вином. "Бо греки й інших напували у своїх шинках і винарнях, та й самі добре пили. Але мало вагу і привілейоване становище їх в Україні, що викликало у них пиху. "Такое маючи право", як писав Мазепа в іншому універсалі (1696), греки чинили "кривды и досады не тільки "мещанам и посполъству", але ображали уряд міський і військовий, навіть самого полковника" [12, с. 69].

З часом греки зрозуміли, що в їхніх інтересах підтримувати добрі стосунки з усіма жителями Ніжина. Тому надалі вони нормалізувалися.

Вагоме місце у повсякденному житті греків належало кав'ярням. Як свідчить реєстр грецьких купців, 4 чоловіки спеціально займалися продажем "кофе вареного". Тарнавіт Риза Іванович тримав кав'ярню, де греки збиралися проводити час у розмовах про комерцію та інші справи, а Ян Константинов продавав каву і різні солодкі напої [12, с. 274–275].

Для греків кав'ярня була не лише місцем, де можна було поласувати кавою, а й провести вільний час, граючи в карти, в розмовах на різні теми. До цього часу на вулиці Стефана Яворського недалеко від Благовіщенського собору, збереглася грецька кав'ярня. М.Плохинський підкреслював: "Рухливому греку, який звик цікавитися майже всіма питаннями громадського життя, кав'ярня давала багату поживу для розуму, вона давала довідки з комерційних питань, що його цікавили, тут же він дізнавався і про попит на товар і його ціну, а також про кредитоспроможність своїх покупців і, нарешті, влаштовував свої торгові операції. Греку кав'ярня заміняла наш клуб, нашу будь-яку довідкову контору" [10].

Один із спостерігачів життя греків пізнішого часу підкреслював, що в кав'ярню стікалися новини із різних кінців Росії, із Мореї, Трієста тощо. Коли він зайшов до приміщення, то побачив кілька греків, що "в шапках з поважним задумливим виглядом сиділи і курили люльки у глибокому мовчанні", поки не прийшли росіяни і не підживили розмовами компанію та грою картами у мар'яз, улюбленою грою ніжинських греків [12, с. 208].

Греки турбувалися про навчання своїх дітей, про їх залучення до справи, якою займалися батьки. Відомо, що греки віддавали на навчання дітей до Москви, де вони вступали в Комерційне училище, та до

С.-Петербурга, де при артилерійському та інженерному корпусі було відкрито училище для грецьких юнаків. Книги грецького магістрату засвідчують конкретні факти про направлення дітей на навчання. "С таковых греческих фамилий, определяющиеся в учрежденный в С.-Петербурге греческий корпус греческие дети выпускаются оттоль в обер-офицерские благородные чины", – читаємо в одній із них [12, с. 253]. Деяких дітей віддавали в науку в комерційних справах. Так, грек Стаматій Економов віддав свого сина Олексія купцеві Цимбирию "к приобучению купеческой коммерции или на какую другую партикулярную службу" [12, с. 252]. Деякі греки навчалися в Чернігівській семінарії.

У греків було розвинене відчуття допомоги слабшим, особливо тоді, коли цього потребували діти. Так, 4 брати Стаматєєви, які народилися у Ніжині, рано залишилися без батька, і за допомогою громади всі вони отримали ремісничу професію: Микола став золотарем, Іван займався благомарництвом, Дмитро – кравецькою справою, а Афанасій служив біля купців. Данило, Петро і Григорій Голюнки, які народилися теж у Ніжині, почали торгувати сінокісними косами. І це дуже важливо, що грецька громада турбувалася про молоде покоління.

Греки приділяли значну увагу і старим людям та хворим членам братства. У Статуті братства було передбачено декілька розділів, які торкалися безпосередньо хворих та бідних греків. Отець Христофор разом з громадою просили митрополита Варлаама Ясинського у 1696 р. дозволити збудувати "шпиталь ради пристанища и пропитания убогих и недужных" [13]. І такий дозвіл греки отримали. Академік К.Харлампович у своїй праці про грецьке братство на конкретних фактах розкрив їх різнобічну добродійність, вказавши на шпитальне утримання старих, допомогу збіднілим, видачу посагу бідним дівчатам тощо [12, с. 262–268].

Богадільні організовували у Ніжині не лише грецьке братство, а й духовенство при православних храмах. У XVII–XVIII ст. їх відкривали разом з парафіяльними школами. У другій пол. XVII–XVIII ст. у Ніжині не було зіткнень на національній основі.

Однією із характерних особливостей ніжинців була людяність. Польський шляхтич із Кракова Карло Хоєцький, полонений російськими військами, був відправлений через Україну до Сибіру, і у своїх "Записках" 1768–1776 рр. він писав: "Ніжин – місто упорядковане і багатолюдне. Мешканці, виявилось, були дуже людяні; і не тільки господарі виділених нам помешкань поводитися з нами ласкаво і чемно, але й інші мешканці, коли ми виїздили, переганяли нас на санях, кидаючи нам хліб житній і пшеничний та гроші. Ми були глибоко зворушені людяністю цього народу" [13].

Ніжинці були веселим, життєрадісним населенням. Саме їх життя, що було пов'язане з ярмарками і щотижневими базарами, ремісничою

справою, проводами і зустрічами козацьких сотень у походи, заняттям фуражністю, землеробською справою сприяли влаштуванню різних заходів, традиційних свят, звичаїв.

На ярмарках і базарах ніжинці не лише купляли продукти чи речі, а й заповнювали своє життя зустрічами, пересудами, новинами тощо, а то й відвідували театральні балагани чи виступи кобзарів та бандуристів. У вихідні та святкові дні грали цехові музики.

Важливе місце у побутовому житті ніжинців займали свята на честь місцевої церкви. Крім застільних зібрань, парубки й дівчата у цей день веселилися, влаштовували гуляння, танці, виконання традиційних пісень, дорослі проводили час за бесідами, пригощанням.

Все сімейне життя супроводжувалося сімейними традиційними подіями: народження дитини, її охрещення і постриження, а потім весілля і так аж до поховання. Все це супроводжувалося цілим циклом пісень і похідних театралізованих дійств. Всі ці традиційні події мали виховний характер. Шанувались не лише батько і матір, а й хрещені, які ставали хрещенику другими батьками, а на хрещеника покладалися обов'язки догляду за ними до самої їх смерті.

Весільне благословення дітей надавало їм сили, впевненості в житті, цілеспрямованості у досягненні життєвих планів.

У жителів Ніжина існувала ціла низка різних прислів'їв і приказок, життєвих напутніх слів, які використовувалися в процесі виховання дитини, як малої, так і дорослої.

Відзначали ніжинці і релігійні свята [15]. Особливо весело і захопливо, з різними театралізованими дійствами проходило Різдво Христове. Молодіжними святами були свято Андрія Первозванного, коли хлопці і дівчата визначали свою життєву долю, ворожили, бешкетували, розігрували калиту, та на Івана Купала. У Купальську ніч молодь розкладала вогнища, танцювала і співала навколо нього, робили вінки і пускали їх на воду, збирали цілющі трави. Козацьким святом була Покрова. В цей день у Ніжині відкривався Покровський ярмарок.

Звичайно, ніжинці святкували й інші релігійні та народні свята. Кожне з них відзначалося по-своєму. Одні із них проходили величаво, з глибокою шанобою до Бога, інші з повагою і надією на отримання високого врожаю, зміцнення здоров'я, відвороту нечистої сили тощо.

Кожне свято супроводжувалося підготовкою відповідної їжі: інколи були лише гречані млинці на олії, смажена риба, вареники з капустою, узвар, а іншого разу – смачна випічка, ковбаси, кров'янка, холодець та інші м'ясні страви.

Традиційно-побутова культура така ж багата, як і саме життя ніжинців. Вона є невичерпним джерелом їх духовності. Ця культура увібрала в себе як ознаки міста Ніжина, так і всього українського народу. А тому

вона відбила основні якості ментальності не лише ніжинців як особливої групи населення, а й українця, грека, єврея, волоха тощо в цілому.

Аналіз традиційно-побутового культурного життя ніжинців дав можливість визначити ті характерні риси населення міста, показати багатство і багатогранність їх життєвих функцій, розкрити, яким саме був ніжинець у XVII–XVIII ст.

Література

1. Самойленко Г. В. Ніжин – місто європейське / Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. – Чернігів : Видавець Лозовий В. М., 2010.

2. Русов О. Нежинский уезд : статистико-экономическое описание / О. Русов. – К., 1880. – С. 21.

3. Описание города Нежина, его улиц и домов. Перепись населения по домам, составленная 15 февраля 1766 года в городской магистратуре. Публ., вступна стаття С.Зозулі та О.Морозова // Ніжинська старовина. – К., 2008. – Вип. 7 (10). – С. 3–209.

4. Маланюк Є. Книга спостережень (фрагменти) / Є. Маланюк. – К., 1995. – С. 118.

5. Фігурний Ю. Історичні витоки українського лицарства / Ю. Фігурний. – К. : Вид. дім "Стилос", 2004. – С. 211.

6. Боплан Г. Л. Опис України / Г. Л. Боплан. – К. : Наукова думка, 1990. – С. 31.

7. Історія української культури : у 5 т. – К. : Наукова думка, 2003. Т. 3. – 2003. – 1245 с.

8. Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / О. І. Рігельман. – К., 1994. – С. 180.

9. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание / А. Шафонский. – К., 1851. – С. 485 ; Топографическое описание городов Чернигова, Нежина и Сосницы с их поветами (Рукопись 1783 г.). – Чернигов, 1903. – С. 177.

10. Сторожевский Н. К. Нежинские греки / Н. К. Сторожевский. – К., 1863. – С. 29–30.

11. Плохинский М. Иноземцы в Старой Малороссии / М. Плохинский // Труды XII археологического съезда в Харькове. – М., 1905.

Т. II. – 1905. – С. 266–267.

12. Харлампович К. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.). До історії національних меншостей в Україні / К. Харлампович. – Ніжин, 2011. – С. 208.

13. Акты греческого нежинского братства, списанные и изданные проф. А.А.Федотовым-Чеховским. – К., 1884. – С. 14–15.

14. Бережков М. Город Нежин в начале XIX века по описаниям московских путешественников / М. Бережков. – Нежин, 1895. – С. 12.

15. Булавенко С. Подих віків (Етнографія Ніжинщини) / С. Булавенко. – Ніжин : Наука-Сервіс, 2003. – 90 с.

Крымские гастроли в жизни и творчестве Михаила Семёновича Щепкина

У статті йде мова про значення кримських гастролей Михайла Щепкіна для становлення і розвитку професійного театру в Криму у ХІХ ст.

Ключові слова: професійний театр, реалістичне мистецтво, засновник, гастролі.

В данной статье говорится о значении крымских гастролей Михаила Щепкина в становлении и развитии профессионального театра в Крыму в ХІХ в.

Ключевые слова: профессиональный театр, реалистичное искусство, основатель, гастроли.

In the presented article the importance of the Crimean guest tours of Mikhail Schepkin for the establishment and evolvement of the professional theatre in Crimea in the ХІХth century is analyzed.

Key words: professional theatre, realistic art, founder, guest tours.

Крым является единственным регионом в Украине, где театр существовал ещё во времена античности, что, в частности, подтверждают археологические раскопки в Херсонесе (Севастополе). Однако не только этим знаменита история крымского театрального искусства. Эпохальным в этой сфере для Крыма стал ХІХ в. Благодаря меценатским усилиям со стороны некоего господина Фёдора Григорьевича Волкова, который стал инициатором обустройства помещения для театральных представлений на месте бывших конюшен Дворянского собрания, в Симферополе в своё время с гастролями побывали самые знаменитые актёры того времени. Среди них наиболее известной личностью был Михаил Семёнович Щепкин.

Вопросами истории театра в Крыму в разное время занимались Пётр Киричэк (проблемы украинской сценической культуры в крымском обществе), Виктор Гуменюк (вопросы театральной журналистики), Виктор Королёв (украинский профессиональный театр на современном этапе) и т.д. Однако в отношении становления и развития театрального искусства в целом на Крымском полуострове есть ещё немало неисследованных моментов, что даёт возможность современным историкам активно включиться в разработку указанной научной тематики.

Среди великих театральных деятелей России имя Михаила Семёновича Щепкина занимает особое место. Оно являет собой

славу и гордость русской культуры. Именно поэтому его творчество постоянно привлекало к себе внимание исследователей драматического искусства не только России, но и Украины.

Целью статьи является освещение гастрольных туров М.С.Щепкина по Крыму и выявление значения творчества великого русского актёра для истории крымского театра на этапе его становления как профессионального на основе изучения крымской прессы того времени.

Первая встреча Михаила Семёновича с крымским зрителем состоялась в 1846 г. благодаря приглашению антрепренёра Данилы Жураховского. Именно Жураховский предложил московскому актёру сыграть несколько спектаклей на сцене симферопольского театра [1, с. 7]. Щепкин отправился на юг с известным критиком Белинским, который рассчитывал в Крыму поправить своё здоровье. В мае они отправились в Крым через Калугу, Воронеж, Курск, Харьков, Екатеринослав, Херсон, Николаев, Одессу. В письме к своей жене Белинский писал: "Михаил Семёнович заключил условие с одним содержателем труппы... и будет играть у него в Симферополе, Севастополе, Херсоне, Николаеве, Елисаветграде и не знаю, где ещё, – всего 41 спектакль" [2].

Весть о том, что симферопольцы увидят у себя известного всей России актёра московского Малого театра М.С.Щепкина, разнеслась ещё в начале августа 1846 г. Его приезда ждали с нетерпением. Тем более, что в этой поездке с актёром был ещё и знаменитый критик Белинский. Симферопольцы рады были ещё и потому, что "после отъезда в Керчь труппы господина Пилони на симферопольской сцене не появилось ничего замечательного" [3].

Щепкин и Белинский приехали из Херсона в Симферополь 24 августа 1843 г. около 2 часов дня. Ехали на лошадях и поэтому были, по воспоминаниям Белинского, "в пыли невыразимой и грязны", после чего "мылись в турецкой бане" [4, с. 377].

Они остановились в гостинице Банариуса "Золотой якорь". На сегодняшний день, к сожалению, это здание не сохранилось. Однако, со слов известного крымоведа Владимира Николаевича Гурковича, гостиница "Золотой якорь" предположительно находилась на нынешнем проспекте Кирова между домом, на котором расположена памятная доска Грибоедову, и площадью Советской.

Отдохнув после долгой и утомительной дороги, столичные гости отправились осматривать достопримечательности Симферополя. В одном из своих писем жене Белинский описал свои впечатления о городе: "Местоположение Симферополя пленительное. От него начинаются горы, а в 60 вёрстах от него виднеется Чатыр-Даг..." [3].

28 августа Щепкин и Белинский были приглашены к В.М.Княжевичу на дачу в Мариино, где познакомились с влиятельным симферопольцем

И.Шамаковым [4, с. 377], воспоминания которого оставили подробные описания пребывания М.Щепкина в Крыму. "Насколько Белинский был сумрачен и неразговорчив, – писал Шамаков, – настолько был весел Щепкин; он рассказывал анекдоты о своих странствиях с труппой Штейна..." [1, с. 8].

Весьма интересны воспоминания ещё одного человека о гастрольном туре М.Щепкина на полуострове. Это классик русской музыкальной критики, известный композитор Александр Николаевич Серов. На тот момент он проживал в Симферополе, а на время гастролей Щепкина был назначен куратором театра в звании директора, в связи с чем Серов часто непосредственно встречался с Михаилом Семёновичем [5].

Спектакли с участием Щепкина начались 1 сентября 1846 г. на сцене Симферопольского Дворянского театра. Это здание до 1977 г. находилось во внутреннем дворе современного Крымского академического русского драматического театра им. М.Горького. К сожалению, сегодня этого здания уже нет. Ввиду глобальной реконструкции и современной постройки театрального комплекса на ул. Пушкина, 15, театр, на сцене которого выступал великий Щепкин, в 1977 г. был снесён [6, с. 409].

Первые спектакли в Симферополе М.Щепкин дал в составе труппы антрепренёра Д.Д.Жураховского, начиная с 1 сентября. Актёр предстал на сцене Дворянского театра в образе матроса Симона ("Матрос") и Чупруна ("Москаль-Чаривный"). Посетивший эти спектакли И.Шамаков вспоминал: "... я до сих пор не могу забыть того приятного ощущения, которое произвела на меня чудная, задушевная игра Щепкина. Публика, не обращая внимания на жалкую игру прочих артистов, приходила в неистовый восторг при каждом слове, при каждом куплете, спетом Щепкиным" [4, с. 378].

Присутствовал на этих спектаклях и А.Н.Серов. В одном из писем к своей сестре он писал: "Я ждал наслаждения от каждого его слова и не обманул в ожидании. Мы помнили, как он, сидя за столом (в "Матросе") вместе с бывшею своею семьёй, от которой должен отказаться, поминутно забывается, воспламеняется при рассказе о битвах, где он участвовал, – и всю горечь своих чувств старается залить вином... А в "Москале"? Опять с приходом его на сцену мы все перенесли в хату этого доброго Чупруна: ты помнишь, как он режет хлеб и с таким добродушием приглашает солдата участвовать в скудном ужине..." [4, с. 378–379].

Местная газета "Таврические ведомости" на первый спектакль с участием Щепкина тоже дала рецензию: "В "Москале-Чаривныке" М.С.Щепкин беспрекословно не Щепкин, а малороссийский казак Чупрун в полном типе этого лица, с его говором, поговорками, ужимками,

ухватками, движениями, осанкою и бытом. Знаешь наверное, что на сцене Щепкин – и невольно сомневаешься, не Чупрун ли это на самом деле?" [7].

3 сентября на симферопольской сцене шёл "Ревизор" Гоголя. В письме к В.В.Стасову А.Н.Серов писал: "... Щепкин играет уездного городничего, какого хотел Гоголь. Я оттого считаю гоголевские характеры лучшими ролями Щепкина, что до сих пор я не видел только его одного совсем передающего Гоголя..." [4, с. 380].

Следующие образы, в которых предстал 4 сентября М.С.Щепкин в Симферополе, – Бонар ("Два купца и два отца") и Подслухин ("Подложный клад"). Рецензент "А" в газете писал о том, что несмотря на то, что "водевиль "Два купца и два отца" пьеса небольшая и неважная..., но М.С.Щепкин с совершенством в лице Бонара выказал занимательно и естественно характер француза..." [7].

О роли Подслухина симферопольский обозреватель "Одесского вестника" Ф.Д-ий писал: "Это одна из тех пьес, в которой Щепкин... превосходит самого себя; общий восторг, неумолкаемые аплодисменты были наградой дорогого гостя" [8]. А.Н.Серов пишет, что пьеса "Подложный клад" "симферопольцам чуть ли не больше всех понравилась" [4, с. 381]. По требованию публики артисты её показывали дважды.

5 сентября в пьесе Вальдорфа "Мирандолина" Михаил Щепкин играет старого банкира-женоненавистника, которого Мирандолина своим кокетством влюбляет в себя.

6 сентября симферопольцам была предложена малороссийская пьеса "Наталка-Полтавка", где Щепкин сыграл роль Макогоненко. В пьесе он исполнял две песни и, как писал Серов Стасову: "Щепкин сам говорит, что лучше его нельзя передавать на сцене малороссиян, и со смертью его этих типов не будет на сцене... Ещё он поёт тут две песни... Этими песнями Щепкин много бы тебя порадовал, столько он в них вложил глубокой правды" [4, с. 382–383].

7 сентября М.Щепкин был приглашён на обед в дом к Казначеевым. На этом обеде присутствовал и А.Серов. Позже в одном из своих писем сестре музыкант писал: "... Щепкин чрезвычайно интересен в обществе. Если его затронут со стороны искусства – он говорит неутомимо и притом дельно и умно. Замечания его о разных разностях для меня были просто драгоценны. По всему видно артиста мыслящего. Он целую жизнь наблюдает и учится над всем и от всех..." [4, с. 383].

8 сентября Щепкин играл Богатоннова ("Господин Богатонов"), 10 сентября – Кочарова ("Женитьба"), Суфле ("Секретарь и повар"), 11 сентября – Филиппа ("Филипп, или Фамильная гордость") и Бурдюкова ("Тяжба") [4, с. 384–385].

Последний театральный вечер в Симферопольском Дворянском театре с участием Михаила Щепкина состоялся 12 сентября. Зрителям

были представлены пьесы "Подложный клад" (Щепкин в роли Подслушина) и "Король и пастух" (Альварес). Говоря об исполнении этих ролей в лице Щепкина, Серов писал: "... надо было удивляться Щепкину, как он умеет сделать из себя совершенно разных людей – и это при его маленькой, кругленькой фигурке, которая слишком оригинальна, чтоб поддаваться на изменение. Уж он никак не сделается ни выше, ни тоньше, следовательно, тем больше заслуг. Голос, манера говорить, хватки, ужимки в каждой его роли совершенно иные и всегда верные характеру". А подводя итоги гастролям Михаила Семёновича Щепкина в Симферополе, А.Н.Серов писал: "Труппа, в которую на время закабалил себя Щепкин, плоха до отвратительности... Где ж тут ждать, чтоб Щепкин играл вполне так, как бы желал играть?.. в репертуаре Щепкина бездна водевилей, – а содержатель труппы, Жураховский, удостоил нас таким оркестром, хуже которого даже Симферополь никогда не слыхал... Так вот при каких условиях мы должны были наслаждаться игрою Щепкина – и всё-таки – наслаждались!" [4, с. 387].

В рецензии на симферопольские гастроли Михаила Щепкина в "Таврических ведомостях" говорилось: "Во всех ролях был он как бы подлинным представляемым лицом; во всех пьесах играл превосходно, без малейшей небрежности и упущения: даже молчит он так же выразительно, как говорит, и на сцене у него действие непрерывно... М.С.Щепкин в кратковременное пребывание в Симферополе умел не на одной сцене привлечь к себе внимание и возбудить признательность его жителей. Во многих домах принимали его как умного и любезного собеседника, говорившего о своём искусстве с толком и страстью артиста и приводящего примеры игры и декламации с обязательною готовностью. Сколько любезность его понравилась жителям Симферополя, столько же, по-видимому, и он был доволен своим здесь пребыванием" [7].

13 сентября 1846 г.Щепкин и Белинский выехали из Симферополя в Севастополь [9], где Щепкин планировал выступить, как писал в своём письме П.Щепкин Н.Щепкину (сыновья актёра): "... такое количество времени, которое не помешает ему вернуться в Москву к 15-му октября" [4, с. 388].

Севастопольская публика с нетерпением ожидала гастролей талантливой артиста. А в газете "Кронштадтский вестник", в комментарии о первых впечатлениях от спектаклей с участием Щепкина говорилось, что "черноморские моряки с большим радушием встречали заслуженного артиста..." [2].

Щепкин очень любил ездить на гастроли. И прежде всего, не ради денег. Не смущали актёра и проблемы творческих путешествий: тяжёлые переезды, не всегда удобное проживание, бездарные актёры,

рядом с которыми приходилось выступать ему. Щепкин на провинциальных сценах мог играть те пьесы, которые хотел, которые не навязывались свыше.

Может быть, поэтому гастроль Щепкина становилась ярчайшим событием в жизни и истории того города, куда он приезжал. Крымские гастроль в 1846 г. Щепкин завершил (примерно) 4 октября, выехав в Москву, где его с нетерпением ждали семья и московские поклонники.

Подводя итоги этой гастрольной поездки, хочется привести строки театроведа А.Шепеленко: "Совместная поездка В.Г.Белинского и М.С.Щепкина на юг России в 1846 г. имела большое значение для культурной жизни этой провинции. Они принесли ... светоч передовых идей века, подняли дух провинциальной интеллигенции, разбудили мысль и творческие запросы людей, придавленных удручающей повседневностью" [3].

Следующая поездка в Крым летом 1863 г. для 75-летнего Щепкина оказалась трагической. Последние месяцы его жизни были связаны с Керчью и Ялтой, куда он, уже будучи тяжело больным стариком, приехал, планируя заранее. В одном из писем своим домашним, которое Михаил Семёнович отправил 29 июня 1863 г. из Ростова, он писал: "... пробуду до 11 июля (в Ростове). Кажется, будет случай заработать; пишите мне теперь в Ялту..." [10].

12 июля, отправляясь теплоходом из Таганрога в Крым, Щепкин чувствовал себя неважно. Очевидцем этого путешествия оказался Н.П.Вагнер. Свои впечатления о встрече со Щепкиным он описал в рассказе "Дубовая кора": "В Таганроге, часа за два до отъезда, привезли на пароход больного полного старика, не большого роста. Он задыхался, постоянно стонал... При первом взгляде на старика я тотчас же узнал его... Когда пароход отъехал, ... больной проснулся, встал. Его подвели к общему столу. Он посидел за ним несколько минут, тяжело дыша, затем встал и опять улёгся. Вечером мы приехали в Керчь" [4, с. 700].

На пристани в Керчи Щепкина тепло встречали актёры местной труппы, содержательницей которой являлась мадам А.П.Жарская. Сама хозяйка труппы тоже приехала поприветствовать Михаила Семёновича и уговорила его сыграть три спектакля [11].

Два спектакля – "Ревизор" (Щепкин в роли Городничего) и "Москаль-Чаривный" (Чупрун) между 12 и 20 июля были сыграны, а третий, по воспоминаниям слуги актёра А.Г.Алмазова: "приехали в театр и за болезнью Михаила Семёновича было сказано публике, что не может Щепкин играть" [4, с. 702].

В Керчи больной Щепкин получил письмо из Феодосии от И.К.Айвазовского, в котором художник приглашал артиста посетить

его выставку картин. Однако, ввиду плохого самочувствия, Михаил Семёнович не смог принять это приглашение и из Керчи отправился сразу в Ялту, куда прибыл 21 июля 1863 г. [12].

Одной из главных причин этого приезда на Южный берег Крыма актёр, как пишет Людмила Касьяненко, ссылаясь на ученицу Щепкина А.И.Шуберт: "... была надежда на обещанную ему графом А.К.Толстым аудиенцию у императрицы, жившей тогда в Ливадии. Щепкин хотел поведать ей о трудностях московской театральной школы, о злоупотреблениях дирекции и тяжёлой судьбе молодых артистов. "Разумеется, всё осталось в мечтах, – писала А.И.Шуберт, – до Ливадии его не допустили, так ему, голубчику, не удалась его благородная миссия..." [1, с. 9]. Надежды на встречу с императрицей Марией Александровной и возможное решение посредством этого проблемы театра не оставалось, Щепкин был удручён.

В Ялте самочувствие артиста улучшилось и первое, что сделал Щепкин, – отправился к своему давнему приятелю Я.М.Лазаревскому (занимавшему должность управляющего Ливадийским дворцом). Этот вечер (21 июля) Михаил Семёнович провёл в обществе своих друзей и ночевать остался в Ливадийском дворце.

Утром 22 июля вместе с Лазаревским они выехали в Ялту. Там Щепкин встретился с местным доктором, почитателем его таланта, поэтом С.В.Руданским. Доктор порекомендовал ему лечение, но при этой встрече Щепкина трудно было назвать больным, поскольку он был весел и постоянно шутил [12]. Вечером того же дня Щепкин был приглашён графом Воронцовым в Алупку, где и провёл ночь [4, с. 702]. На следующий день, "выступая перед сановными хозяевами на балконе дворца, он окончательно подорвал своё здоровье... Уже по дороге из Алупки (26 июля) Алмазов (слуга Щепкина) обратил внимание на провалы в памяти у Щепкина, который вдруг стал спрашивать у него: "Куда едем?" [12].

В Ялте для больного Щепкина была приготовлена лазаревская квартира в одной из городских гостиниц. Здесь, как указывает слуга актёра Алмазов, Михаил Семёнович вплоть до самой смерти пребывал "в полузабытьи" [4, с. 705]. Постепенно состояние больного ухудшалось, за два дня до смерти Михаил Семёнович "ничего не говорил и глаз не открывал" [4, с. 705]. 11 августа утром слуга посадил больного в кресло, где он в половине двенадцатого и скончался "в самом тихом виде".

Лечивший Щепкина ялтинский городской врач С.В.Руданский в отчёте начальству писал: "Апоплексия артиста московского театра Михаила Семёновича Щепкина, которая вначале высказалась потерей памяти мест, так что он сначала не узнавал, где он, потом потерей памяти лиц, а под конец потерей и самосознания; он умер в забытьи" [12].

13 августа в соборе Иоанна-Златоуста на Пашкуровском холме в Ялте состоялось отпевание и прощание с покойным. Газета "Раннее утро" писала: "Были придворные певчие и музыка, и церемония была весьма приличная. Тут же был военный генерал-губернатор Жуковский, Таврической губернии, исправник и прочие чины как гражданские, так и военные этого города" [13].

Затем прах М.С.Щепкина был временно захоронен в Ялте, а 26 августа в 8 часов утра "траурный груз" был отправлен в Москву. 23 сентября на Пятницком кладбище состоялись похороны великого русского артиста, тело которого покоится там и поныне [4, с. 707].

Жизнь и творчество М.С.Щепкина были связаны также и с Крымом. Великий мастер заслужил, чтобы его имя достойно было увековечено в Симферополе. Ведь Щепкин – это не только национальная гордость, но и одна из самых ярких страниц истории культурной жизни Крыма.

Пожелтевшая страница "Крымской правды" за 1988 г. рассказывает нам о том, что крымская "театральная общественность" широко отмечает 200-летие со дня рождения выдающегося актёра Михаила Семёновича Щепкина, и в этой связи на сцене театра имени М.Горького был дан один из лучших спектаклей в репертуаре театра, спектакль, с которым в своё время приезжал в Симферополь великий артист, – "Женитьба Белугина" [14].

Таким образом, подводя итоги, нужно сказать следующее: великий русский актёр М.С.Щепкин, реформатор театрального искусства Российской империи XIX в., неся высокое искусство в народ, дал возможность крымскому зрителю прикоснуться к прекрасному и ценить настоящее искусство, а местным актёрам – учиться у мастера русской сцены на его образах, характерах. Крымские гастроли Щепкина – это "золотой фонд" в истории театрального искусства не только полуострова, но и всей Украины.

Литература

1. Касьяненко Людмила. Храм Мельпомены / Людмила Касьяненко. – Симферополь, 2007. – 88 с.
2. Януш А. "Жизнь, отданная театру" / А. Януш // Курортная газета. – 1974. – № 15 (8250), 22 января. – С. 2.
3. Шелепенко А. "На юг, в Крым..." / А. Шелепенко // Крымская правда. – 1968. – № 236 (13499), 8 октября. – С. 3.
4. Гриц Т. С. Летопись жизни и творчества / Т. С. Гриц, М. С. Щепкин. – М. : Наука, 1966. – 870 с.
5. Иванов А. (К 200-летию со дня рождения М.С.Щепкина) "На гастролях в Симферополе" / А. Иванов // Крымская правда. – 1988. – № 265 (19580), 18 ноября. – С. 4.
6. Сухоруков В. Н. Биографический словарь Крыма / В. Н. Сухоруков. Симферополь : Бизнес-Информ, 2011. Кн. 1. – 2011. – 528 с.

7. Таврические ведомости. – 1846. – № 39. – 14 сентября. – С. 3.
8. Одесский вестник. – 1846. – № 79. – 2 октября. – С. 3.
9. Иванов А. "На сцене – Щепкин" (Занимательное крымоведение) / А. Иванов // Крымский комсомолец. – 1968. – № 145 (4228), 4 декабря. – С. 3.
10. Михаил Семёнович Щепкин. Записки. Письма. Современники о М.С. Щепкине. – М. : Искусство, 1952. – 370 с.
11. Покровский В. "Последнее странствие" (из истории родного края) / В. Покровский // Крымский комсомолец. – 1959. – № 41 (3310), 5 апреля. – С. 3.
12. Синюков М. "Последние дни" (новое о великом актёре М.С.Щепкине) / М. Синюков // Крымская правда. – 1963. – № 229 (11948), 20 ноября. – С. 4.
13. Раннее утро. – 1913. – № 185, 16 августа. – С. 4.
14. Касьяненко Л. Знак памяти / Л. Касьяненко // Крымская правда. – 1988. – № 233 (18910), 27 ноября. – С.3.

УДК 37.091.12.011.3-051:378.4(477-25)КНЕУ

А.І.Чуткий

Професорсько-викладацький корпус Київського комерційного інституту в 1908–1914 рр.: статистика, тенденції змін, визначні персоналії

У статті висвітлюється процес зміни чисельності професорсько-викладацького складу Київського комерційного інституту у 1908–1914 рр. Встановлюється перелік предметів, що їх читали викладачі інституту. Визначається місце їх основної роботи, що допомагає виявити зв'язки між різними вишами Києва початку ХХ ст. Акцентується увага на визначних персоналіях, що працювали у цьому вищому навчальному закладі.

Ключові слова: Київський комерційний інститут, професорсько-викладацькі кадри, історія вищої освіти.

В статті изучается процесс изменений численности профессорско-преподавательского состава Киевского коммерческого института в 1908–1914 гг. Реконструируется перечень предметов, которые читали преподаватели института. Определяется место их основной работы, что помогает определить связи между разными вузами Киева начала ХХ в. Акцентируется внимание на выдающихся персоналиях, которые работали в этом высшем учебном заведении.

Ключевые слова: Киевский коммерческий институт, профессорско-преподавательские кадры, история высшего образования.

This paper studies the process of changes in the number of the teaching staff of Kiev Commercial Institute in 1908–1914 years. The list of the disciplines and the professors teaching these disciplines are shown in this article. It also concerns the main employment of the teaching staff which helps to determine the links with different universities of Kiev at the beginning of the XX century. Attention is drawn to the outstanding personalities who worked at this institute of higher learning.

Key words: Kiev Commercial Institute, professors corporation, the history of higher education.

Історія окремих періодів, установ (зокрема, і в сфері освіти) і т.п. немислима без історії людей, що сприяли їх розвитку. Адже саме люди й є творцями історії. При цьому важливими є не лише узагальнюючі праці, присвячені дослідженню суспільних класів або й цілих суспільств, – подібні дослідження більше характеризували історичну науку минулого століття. Натомість модерні історичні студії мають справу головню з персоналіями – чи то "знаковими" особами, чи то пересічними ("середньостатистичними") індивідами. Проте будувати нове, цілком заперечуючи попередні напрацювання, є так само недоречним. Тож найбільш оптимальним, на нашу думку, є дослідження минулого, поєднуючи інформацію про окремі групи та персоналії, що їх утворювали.

У цьому контексті дослідження професорсько-викладацької корпорації є найбільш продуктивним. По-перше, крізь призму цієї мікросоціальної групи [15; 9] можна дослідити як рівень розвитку освіти і науки у конкретному суспільстві, так і їх роль у конкретній державі [8]. По-друге, можна скласти уявлення про те, якою мірою різні макросоціальні групи були причетні до зміцнення професорсько-викладацьких кадрів. Зрештою, вивчається і сама ця мікросоціальна група, що є досить важливим об'єктом наукового дослідження, оскільки до її складу належало чимало непересічних особистостей. Отже, тема дослідження професорсько-викладацьких кадрів є цілком актуальною. У нашому ж випадку вона додатково посилюється, оскільки предметом вивчення обрано професорсько-викладацький склад першого вітчизняного економічного вишу – Київського комерційного інституту, що виник на зламі епох і характеризувався надзвичайно демократичними традиціями, що сприяло переходу на роботу до нього плеяди визначних, але переслідуваних владою науковців.

Київський комерційний інститут (далі – ККІ) виник у 1908 р. на базі Київських вищих комерційних курсів [13], був приватним вишом, що до того ж підпорядковувався найбільш ліберальному з міністерств Російської імперії – торгівлі та промисловості, а його керівником був визначний учений та ліберальний політичний діяч М.В.Довнар-Запольський

[5, оп. 1, спр. 1, 2; 12]. Приватний статус та підпорядкування ліберальному відомству зумовили як самостійність у підборі викладацьких кадрів, так і можливість включення до їх числа опозиційних до влади осіб.

Зокрема, саме у ККІ здобув роботу і працював до 1926 р. визначний український вчений-економіст та математик Є.Є.Слуцький [11], а також один із очільників українського національного політичного руху та визначний вчений-статист О.О.Русов [4, спр. 587–588], визначний вітчизняний медик і діяч громадського руху А.В.Корчак-Чепурковський [3, оп. 2, спр. 169]. І цей перелік можна продовжувати, і він засвідчує, що опозиційні до офіційних політичні погляди чи етноконфесійна належність (попри пресинг єврейської громади у Російській імперії чимало викладачів і ще більше студентів ККІ належали до неї) [14] не були перешкодою для праці у ККІ.

Проте ККІ не був просто притулком до опозиційних щодо російської влади осіб. Його ректор М.В.Довнар-Запольський був не лише людиною ліберальних поглядів, але у першу чергу солідним науковцем та талановитим педагогом [10], а тому в підборі кадрів керувався у першу чергу їх фаховістю. Лише у такому випадку людина могла бути прийнята на викладацьку роботу до ККІ, і тоді не мали значення її релігійні чи політичні вподобання та етнічна належність. Саме завдяки цьому критерію ККІ став місцем зосередження найкращих наукових кадрів в царині соціальних, економічних та ряду ін. наук.

У перший рік функціонування ККІ (тобто в 1908–1909 навчальному році) його професорсько-викладацький склад був представлений наступними особами: М.В.Довнар-Запольський (ректор і викладач історії російського державного права, нової російської історії та економічної історії Росії), В.Г.Бажаєв (сільськогосподарська економія), Л.Г.Барац (банківська справа), М.М.Бубнов (історія середніх віків), М.Б.Делоне (фізика), І.В.Єгоров (технологія хімічних речовин), П.Ф.Єрченко (товарознавство волокнистих речовин), О.О.Ейхельман (загальне вчення про державу, приватне міжнародне право), Л.І.Кайя (французька комерційна кореспонденція), І.Р.Кобецький (технічна мінералогія, гірничозаводська справа), П.Л.Кованько (практичні заняття з політекономії та з фінансового права), А.В.Корчак-Чепурковський (шкільна гігієна), В.А.Косинський (політекономія, історія політекономії, а також кредит, банки та гроші), М.В.Лозинський (техніка торгівлі), А.К.Мітюков (цивільне право), В.В.Новодворський (новітня історія Західної Європи), П.Н.Ришков (служба тяги, шляхів та споруд), О.О.Русов (статистика і демографія, міське господарство), М.В.Самофалов (пряме оподаткування), П.Р.Сльозкін (описове товарознавство, сільськогосподарське товарознавство), Н.Т.Синайський-Трофімов (вексельні курси), М.М.Фармаківський (служба тяги), А.І.Ярошевич (економічна географія Південно-Західного краю),

Р.Р.Якобовський (загальне рахівництво, сільськогосподарське рахівництво) [2, оп. 8, спр. 2, арк. 57].

З-поміж них майже всі були викладачами Університету Св. Володимира та КПІ та було чимало визначних вчених. Так, М.В.Довнар-Запольський – один із засновників вивчення економічної історії (та піонер запровадження викладання цього курсу у вищій школі) у Російській імперії. М.М.Бубнов був деканом історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира і досить солідним вченим-істориком. К.Г.Воблий став засновником економічної географії в Україні, а згодом (з 1919 р.) працював у системі АН України, певний час був віце-президентом АН УРСР, але його наукова кар'єра розпочиналась і значною мірою була пов'язана саме із ККІ. До визначних вчених-економістів, що представляли інші київські виші і працювали у ККІ, належав засновник вітчизняної агрономічної науки П.Р.Сльозкін – свого часу всесвітньо відомий вчений-аграрій, що був професором (а певний час і проректором і навіть в.о. ректора) КПІ [7]. Його колега по КПІ М.Б.Делоне, що також тривалий період працював у ККІ та стояв біля витоків цього вищого навчального закладу, увійшов у вітчизняну науку як один із піонерів розвитку повітроплавання в Україні, розробляв власні конструкції літальних апаратів і загалом відзначився як талановитий конструктор. Окрім вчених-економістів, з-поміж світил тогочасної науки в ККІ працював і О.М.Гіляров – визначний вчений-філософ, засновник київської філософської школи. О.О.Русов був засновником статичної науки в Україні, а окрім цього, як вже зазначалось, активним учасником українського національно-визвольного руху, зокрема стояв біля витоків перших українських політичних партій [6]. Ще один викладач економічної географії А.І.Ярошевич відзначився як найбільш відданий популяризатор знань про економічну географію та історію України, щирий український патріот, що намагався передати свою любов до України й студентству.

Від моменту свого заснування і аж до 1918 р. інститут працював у складі двох відділень: комерційного (деканом був професор КПІ П.Ф.Єрченко) та економічного (декан – в.о. екстраординарного професора Університету Св. Володимира К.Г.Воблий) [2, оп. 8, спр. 315, арк. 1].

1909–1910 навчальний рік характеризувався збереженням в основному попереднього професорсько-викладацького складу інституту, але він поповнився й новими особами. Цей факт зумовлювався як традиційною тенденцією плинності кадрів (у силу різних причин), так і тим фактом, що у цьому навчальному році ККІ вперше відкрив заняття також і на своєму четвертому (випускному) курсі, оскільки цей навчальний рік був четвертим роком функціонування цього вишу (ведучи його історію від комерційних курсів, що почали роботу з вересня

1906 р.). При цьому найбільш визначні особи, що викладали у ККІ від початку його функціонування, залишилися, що теж показово.

Згідно з розкладом лекцій, що зберігся за цей рік, можна встановити не лише перелік дисциплін, що читав той або інший викладач, але й їх загальне навантаження. Аудиторні заняття велись з понеділка по суботу включно, з 8 до 20 години [2, оп. 8, спр. 65, арк. 4]. При цьому у весняному семестрі у вівторок та середу заняття тривали до 21 год. Такий щільний графік аудиторних занять зумовлювався суттєвим зростанням кількості студентів (з 991 у попередньому навчальному році до 1391 особи у 1909–1910 навчальному році).

У 1910–1911 навчальному році професорсько-викладацький склад ККІ поповнився такими визначними особами, як: всесвітньо відомий вчений-математик, засновник київської математичної школи Д.О.Граве, що читав енциклопедію математики, теорію ймовірності та математичний аналіз страхових величин; визначний вчений-економіст Л.М.Яснопольський, знаний юрист М.М.Катков (проф. Університету Св. Володимира, що у ККІ читав торговельне право) [2, оп. 8, спр. 315, арк. 2–11].

Окрім цього, професорсько-викладацький склад інституту у цьому році поповнили: К.Г.Дементьев (проф. КПІ, у ККІ читав технологію мінеральних речовин), К.А.Красуський (екстраординарний проф. КПІ, у ККІ читав органічну хімію), П.Л.Кованько (приват-доцент Університету Св. Володимира, у ККІ вів практичні заняття з політекономії), В.В.Новодворський (викладав нову історію) [2, оп. 8, спр. 315, арк. 2–11]. Цей професорсько-викладацький склад без змін зберігся і в наступному, 1911–1912 навчальному році.

Таким чином, і нове поповнення викладацьких кадрів зберігало тенденцію щодо їх комплектування переважно професорами інших київських вишів. Окрім того, штат ККІ був представлений і цілою низкою осіб, що здійснювали асистентську працю, викладали іноземні мови і т.п., а також забезпечували технічний бік функціонування вишу.

Загалом, оцінюючи професорсько-викладацький склад, сформований в ККІ станом на 1910 р., не можна не констатувати, що він був представлений найкращими науковцями тогочасного Києва, що мали не лише загальнодержавне, але й світове визнання. Враховуючи ці незаперечні факти, керівництво ККІ в особі його першого ректора М.В.Довнар-Запольського порушило питання про цілковите зрівняння ККІ у правах із державними вишами Російської імперії. Проте внаслідок бюрократичних та ін. зволікань цю справу вдалось вирішити лише у травні 1912 р. А 27 червня 1912 р. міністр торгівлі та промисловості затвердив Статут ККІ [2, оп. 1, спр. 52, арк. 122], чим остаточно було узаконено зрівняння цього ВНЗ у правах з іншими вишами Російської імперії, а отже, і надало його випускникам відповідні права.

Тож 1912–1913 навчальний рік ККІ почав як цілком сформований вищий навчальний заклад, зрівняний у правах із державними ВНЗ. І його професорсько-викладацький склад цілком задовольняв усі вимоги, що висувались до викладацьких кадрів державних ВНЗ. Станом на початок цього навчального року в ККІ числились 18 ординарних (з них протягом року вибуло 3 особи) та 4 екстраординарних (з них протягом року вибула 1 особа) професорів, а також 5 доцентів (з них протягом року вибуло 2 особи). Також потреби викладання забезпечували 15 викладачів спеціальних дисциплін (з них протягом року вибуло 6 осіб), 10 викладачів іноземних мов, 6 асистентів та 3 лаборанти.

Станом на початок 1913–1914 навчального року професорсько-викладацький склад ККІ нараховував 46 осіб. За звітний рік на викладацьку роботу до ККІ було зараховано 20 осіб (а 8 осіб вибуло) і на кінець цього року професорсько-викладацький склад інституту зріс до 58 осіб. Проте і надалі зберігались вакантні місця: не вповні укомплектованими були 5 кафедр із 20. Однак даний факт (плинність викладацьких кадрів і неповна укомплектованість викладачами всіх кафедр інституту) не був чимось екстраординарним, а характеризував всю вищу школу Російської імперії. Так, відповідно до даних по російських університетах за другу половину XIX – початок XX ст., у них завжди існувала неповна зайнятість кафедр і вони значно поступались за чисельністю викладацьких кадрів вищим навчальним закладам інших європейських держав [16, с. 41–45]. Так, якщо у Лейпцизькому університеті лекції читало 108 професорів, у Віденському – 111, а у Берлінському – 120, то у Київському – 31 і у Харківському – 21 [16, с. 44]. А загалом станом на 1911 р. з 443 університетських кафедр (тобто загальної їх кількості по всіх університетах Російської імперії) вакантними були 146 і при цьому на 60 із них кандидатів не було навіть серед приват-доцентів [17]. Тож в цьому відношенні ККІ нічим не відрізнявся від решти вищих навчальних закладів Російської імперії і навіть був більш укомплектованим.

Протягом двох останніх передвоєнних навчальних років (тобто 1912–1913 і 1913–1914 рр.) у професорсько-викладацькому складі ККІ незмінно залишались наступні професори: Бажаєв, Бубнов, Воблий, Гіляров, Граве, Делоне, Довнар-Запольський, Єгізаров, Єгоров, Єрченко, Катков, Косинський, Красуський, Новодворський, Пурієвич, Ришков, Синайський, Сльозкін, Соколов. Натомість вибули такі особи: Тихомиров, Чехович, Ейхельман. Новими особами, що прийшли на роботу до ККІ у 1913–1914 рр., були професори: Богаєвський, Кобецький, Іванов, Сілін, Шапошников.

Доцентами ККІ у 1912–1913 і 1913–1914 навчальних роках були: Кованько, Самофалов, Сташевський, Корчак-Чепурковський.

Найбільшим був рух кадрів серед викладачів спеціальних предметів, що зумовлювалось меншою оплатою їхньої праці, а отже, пошуком ними кращих місць. Так, з-поміж осіб, що працювали у ККІ весь цей період, були наступні викладачі: Абрамович, Барац, Ботяновський, Возняковський, Плескачевський, Русов, Синайський-Трофімов, Старжинський, Федорук. Вибули: Зімельєв, Лозинський, Полторацький, Ярошевич. Натомість були прийняті на роботу: Волжин, Слуцький, Горбунов, Голгофський, Ковальов, Поморжанський, Дорошевський.

З-поміж викладачів спеціальних дисциплін, що отримали роботу у ККІ, у досліджуваній період варто особливо виділити Є.Є.Слуцького – особа, що свого часу через політичні звинувачення з великими зусиллями змогла здобути вищу освіту (двічі виключався з університету, певний період він навіть навчався за кордоном), Є.Є.Слуцький невдовзі став всесвітньо відомим вченим-математиком та економістом (автор теореми Слуцького-Юля, розробник теорії потреб, першим почав застосування математичних викладок для аналізу динаміки споживацьких запитів тощо). Саме завдяки приватному статусу ККІ (а також і клопотанням дружини) та ліберальній політиці, що проводилась його керівництвом, зокрема, й у підборі викладацьких кадрів, стало можливим те, що Слуцький, який не міг отримати викладацької посади у державних ВНЗ як особа "неблагонадійна", зміг отримати роботу у ККІ [11, с. 12–33].

Цілком незмінним впродовж 1912–1913 та 1913–1914 навчальних років залишався склад викладачів іноземних мов: А.А.Бартоломуччі, Р.А.Берзін, Е.А.Габерман, Л.А.Кайя, Е.А.Лекрерк, С.С.Новицький, А.Л.Турньє, Л.І.Ферберн, А.О.Шовен. У 1913–1914 навчальному році до них додалися ще два викладачі (Конрад, Кезьма), що засвідчувало загальне зростання чисельності студентів, оскільки іноземні мови (на відміну від решти предметів) вивчали студенти всіх без винятку відділень, підвідділів та курсів, які поділялись на групи.

Аби зменшити залежність від зовнішніх чинників, Положення про ККІ передбачало й власну підготовку викладацьких кадрів, для чого п. 17 розділу III цього Положення інститут мав право готувати стипендіатів [2, оп. 8, спр. 1327, арк. 3]. Дана практика на той час стала нормою не лише у зарубіжних вишах, але й у вищій школі Російської імперії, оскільки зменшувала залежність вишу від пошуку кандидатів на викладання за своїми межами і сприяла формуванню власних корпоративних традицій. При цьому з-поміж випускників ККІ, що продовжили працю в його стінах зі здобуття вищої освіти, було й чимало згодом визначних осіб. Чого варто лишень прізвище М.В.Птухи чи С.С.Остапенка, який саме 1913 р. закінчив ККІ і був залишений при ньому для здобуття професорського звання.

Також з метою додаткового стимулювання роботи своїх працівників Положення про ККІ оговорювало, що їх оклади можуть бути підвищеними порівняно із встановленими тарифами [2, оп. 8, спр. 1327, арк. 3 зв.]. Це була перевага приватного вишу, оскільки державні ВНЗ не мали власних вільних коштів на подібного роду статті видатків і їм доводились державні тарифні сітки.

Для належного забезпечення навчального процесу у ККІ було організовано бібліотеку (яка стала однією з кращих у місті з підбору відповідної фахової літератури). Також діяли спеціальні бібліотеки семінаріїв. Окрім того, існували спеціалізовані лабораторії загальної та аналітичної хімії, а також товарознавства; діяв музей товарознавства (колекція якого, як слідує зі звітів, включала зразки практично всіх товарів, що перебували на той час на українському ринку, а також вміщувала й суто історичні та етнографічні експонати); тематичні кабінети (з фізики, рахівництва, економічних та юридичних наук, усіх предметів основного та прикладного природознавства, що викладались у ККІ, – кабінет мінералогії, геології, зоології тощо). Завідування лабораторіями та кабінетами покладалось на професорів, доцентів та викладачів, що читали відповідні курси [2, оп. 8, спр. 1327, арк. 2].

Отже, роблячи загальні висновки, можна переконливо стверджувати, що практично одразу ж з моменту свого постання ККІ став знаним та солідним ВНЗ, провідним вишом економічного профілю, що включив до свого професорсько-викладацького складу провідних науковців із відповідних спеціальностей, що на той час працювали у Києві. Тому цілком закономірним було надання йому в 1912 р. всіх прав державного вишу, попри збереження приватного статусу.

Засновник та перший ректор ККІ М.В.Довнар-Запольський зміг створити від початку його функціонування доволі презентативний професорсько-викладацький склад, що підвищувало як статус і престиж цього навчального закладу, так і сприяло збільшенню притоку абітурієнтів.

Оцінюючи динаміку змін у професорсько-викладацькому складі ККІ від моменту його утворення в 1908 р. і до початку Першої світової війни, можна помітити дві тенденції: по-перше певна плінність професорсько-викладацьких кадрів при загальній динаміці до збільшення їх загальної кількості (хоча в окремі періоди мало місце й їх чисельне скорочення), і по-друге – зміцнення професорсько-викладацького складу ККІ впливовими науковцями. Перша риса, як було показано, була характерною для всіх ВНЗ Російської імперії і відображала суперечливий стан, у якому перебувала тогочасна вища школа, тоді як друга – засвідчувала поступове зміцнення нового київського вишу, збільшення притоку абітурієнтів (що й змушувало вдаватись до збільшення чисельності викладацьких кадрів). Також ця друга риса

засвідчувала наявну від самого початку заснування цього вищого навчального закладу продуману й цілеспрямовану політику його першого керівника М.В.Довнар-Запольського, що ставив за мету перетворити ККІ на провідний осередок вищої економічної освіти і місце зосередження найкращих необхідних для виконання цього завдання вчених-педагогів. Обидві ці тенденції були сталими і постійно присутніми.

Також, порівнюючи навчальні плани ККІ з планами інших тогочасних вищих навчальних закладів економічного профілю, включно із закордонним, можна, по-перше, зробити висновок про їх досить значну тотожність, і по-друге – значний вплив досвіду організації вищої економічної школи в Німеччині, – палким прихильником якого був М.В.Довнар-Запольський і неодноразово прямо називав німецький досвід в організації економічної освіти найкращим (щоправда, з початком Першої світової війни ці погляди замовчувались, але де-факто продовжували сповідуватись).

Зусиллями М.В.Довнар-Запольського Київський комерційний інститут був забезпечений не лише висококласними професорсько-викладацькими кадрами та запозичував найкращий зарубіжний досвід з організації вищої економічної освіти, але й був забезпечений необхідною для нормального ведення навчального процесу матеріально-технічною базою, що включала в себе не лише приміщення та відповідні меблі, а й великий бібліотечний фонд, відповідні лабораторії, тематичні кабінети з усіх курсів, що викладались в інституті, і навіть музей товарознавства. Все це в комплексі допомагало організувати навчальний процес у ККІ на високому науковому та матеріально-технічному рівні і як наслідок – забезпечити ККІ пальму першості у розвитку тогочасної вищої економічної освіти як в Україні, так і в межах цілої Російської імперії, що засвідчував і стабільний приріст числа абітурієнтів не лише з українських, але й інших губерній Російської імперії та навіть із-за кордону, і це на тлі постання все нових і нових економічних ВНЗ та розширення діяльності кафедр політекономії в існуючих на той час у Російській імперії університетах. Тобто конкурентну боротьбу за абітурієнта Київський комерційний інститут успішно виграв. І здійснено це було саме завдяки зваженій політиці його керівництва, що створило комфортні умови для навчання студентів, організувало належну матеріально-технічну базу для навчального процесу та зосередило в ньому найкращі науково-педагогічні кадри з відповідних дисциплін.

Література

1. Державний архів м. Києва (далі – ДАК), ф. 16.
2. ДАК, ф. 153.

3. ДАК, ф. 871.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського Національної академії наук України, ф. II.
5. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 262.
6. Багатопартійна Українська держава на поч. XX ст. / уряд. В. С. Журавський. – К., 1992. – 96 с.
7. Вергунов В. А. Професор Сльозкін Петро Родіонович (1862–1927) / В. А. Вергунов. – К. : Аграрна наука, 2007. – 180 с.
8. Кантор В. Русское искусство и "профессорская культура" / В. Кантор // Вопросы истории. – 1978. – № 3. – С. 155–186.
9. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начала XX в.). Генезис личности демократической семьи, гражданского общества и правового государства / Б. Н. Миронов. – СПб. : АТ "Наука", 1999. – 547 с.
10. Михальченко С. И. М.В.Довнар-Запольский: историк и общественный деятель / С. И. Михальченко // Вопросы истории. – 1993. – № 6. – С. 162–170.
11. Слуцький Є. Є. Теорія граничної корисності / Є. Є. Слуцький ; уряд. В. М. Фещенко, Т. В. Куриленко. – К. : КНЕУ, 2006. – 528 с.
12. Чуткий А. І. М.В.Довнар-Запольський і справа вищої економічної освіти в Україні / А. І. Чуткий // Історичний журнал. – 2007. – № 4. – С. 84–92.
13. Чуткий А. І. Київські вищі комерційні курси: від заснування до трансформації на Київський комерційний інститут / А. І. Чуткий // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2011. – № 3. – С. 128–135.
14. Чуткий А. І. Еволюція студентського контингенту Київського комерційного інституту / А. І. Чуткий // Київська старовина. – 2010. – № 1. – С. 35–45.
15. Чуткий А. І. Професорська корпорація Університету Св. Володимира як окрема мікросоціальна група / А. І. Чуткий // Література та культура Полісся. – 2005. – Вип. 29. – С. 216–220.
16. Щетинина Г. И. Университеты в России и устав 1884 года / Г. И. Щетинина. – М. : Наука, 1976. – 238 с.
17. Яковлев В. П. Самодержавие и российские университеты в годы реакции (1907–1911) / В. П. Яковлев // Вестник Ленинградского университета. – 1972. – № 8. – С. 48.

**Жіноча сільськогосподарська освіта в Україні
у 20–30-х рр. ХХ ст.**

Стаття висвітлює особливості, проблеми та загальне державне керівництво сільськогосподарською освітою української жінки у 20–30-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: сільське господарство, керівництво освітою, Українська жінка, монотехнічна школа

Статья освещает особенности, проблемы и общее государственное руководство сельскохозяйственным образованием украинской женщины в 20–30-х гг. ХХ ст.

Ключевые слова: сельское хозяйство, руководство образованием, Украинская женщина, монотехническая школа

The article covers the features, problems and the management of agricultural education of Ukrainian women in the 20–30-ies of XX century.

Key words: agriculture, overseeing education, Ukrainian woman, monotechnical school

Досить цікавою є ланка історії, що охоплює 20-ті рр. ХХ ст. Серед дослідників майже ніхто не займався проблемою освіти сільського жіноцтва. Такі автори, як В.Бекетов [1], Т.Петришин [2], С.О.Воробйов [3], А.Ліберман [4], були працівниками і співробітниками Українського Головного комітету науково-спеціальної та професійно-технічної освіти (Укрголовпрофос) і, звичайно, в своїх працях дотримувалися ідеологічно-партійних установок. Деякі автори періоду 30-х рр. [5] після завершення процесу уніфікації освіти піднімали питання надання освіти жіноцтву через заочну форму як найекономнішу та найзручнішу [6]. На жаль, на сучасному етапі науковці приділяють недостатньо уваги цій проблемі.

Необхідно відзначити, що в період до 20-х рр. ХХ ст. проблема освіти жінок в українському селі не ставала на порядку денному з певних причин. По-перше, ані держава, ані будь-які соціально-політичні структури не переймалися освітньою долею сільського жіноцтва. По-друге, соціально-правовий статус жінки-селянки не дозволяв їй отримати, ані освіти, ані професії. На той час у країні існували земські освітні установи, церковно-приходські школи, що ставили своїм завданням надання освіти взагалі. В основному це була початкова освіта. Коли мова йшла про професійну освіту, то існувало дві категорії сільськогосподарських училищ: загальні та спеціальні (із садівництва, городництва, бджільництва). Найстарішими з них були: Уманське училище садівництва та землеробства з 1844 р. [7], Харківське сільськогосподарське училище з

1858 р., Херсонське з 1874 р. [8]. На початку ХХ ст. межові училища були приєднані до сільськогосподарських технікумів на правах окремих факультетів. Лісові училища були реорганізовані у профшколи. За спеціалізацією сільськогосподарські технікуми поділялися на зоотехнічні, насінневі, садівничі та ін. Разом 30 відділень сільськогосподарських навчальних закладів випускали агрономів, зоотехніків, городників тощо [9]. Однак серед звітів та статистичних документів відомості про навчання у цих навчальних закладах жінок відсутні. Це означає, що жінки у вищезгаданих навчальних закладах не навчалися.

Докорінно ситуація змінилася після 1917 р. Поряд з широко розгорнутою політикою майже примусової ліквідації неписьменності та малописьменності влада більшовиків намагалася залучити до навчання якомога більше жіноцтва. Більшовицька ідеологія передбачала залучення до промислового виробництва, соціальної активності та партійно-ідеологічної роботи великих мас населення.

Загальне керівництво народною освітою й вищий контроль за всіма навчально-виховними й культурно-освітніми, науковими й художніми закладами та організаціями в УСРР належало Народному комісаріатові освіти УСРР. З метою успішного розвитку мережі професійно-технічних і спеціально-наукових інститутів, шкіл, курсів та інших закладів, що забезпечували всі галузі радянського будівництва потрібною кваліфікованою силою, наприкінці 1920 р. у складі Наркомосу було створено Головний комітет науково-спеціальної та професійно-технічної освіти (Укрголовпрофос). Укрголовпрофосу були передані відділи вищих навчальних закладів і професійної освіти, що до цього існували в складі Наркомосу. До колегії Головного комітету входили представники Народного комісаріату освіти, Народного комісаріату землі, Промислового бюро, Народного комісаріату здоров'я, Південного бюро ВЦРПС. Головний комітет науково-спеціальної та професійно-технічної освіти керував усією професійно-технічною та науково-спеціальною освітою в Україні [9].

Під впливом керівництва НКО УСРР ще у березні 1920 р. на Всеукраїнському з'їзді губернських відділів народної освіти було взято курс на перехід до професійної монотехнічної школи. За ініціативою наркома освіти УСРР Г.Ф.Гринька третя Всеукраїнська нарада з народної освіти, яка проходила 31 грудня 1920 р. – 4 січня 1921 р., прийняла "Схему освіти УСРР". В ній основна увага була звернена на розвиток саме монотехнічної освіти.

Загальне керівництво народною освітою й вищий контроль за всіма навчально-виховними й культурно-освітніми, науковими й художніми закладами та організаціями в УСРР належало Народному комісаріатові освіти УСРР. З метою успішного розвитку мережі професійно-технічних і спеціально-наукових інститутів, шкіл, курсів та інших закладів, що

забезпечували всі галузі радянського будівництва потрібною кваліфікованою силою, наприкінці 1920 р. у складі Наркомосу було створено Головний комітет науково-спеціальної та професійно-технічної освіти (Укрголовпрофос). Укрголовпрофосу були передані відділи вищих навчальних закладів і професійної освіти, що до цього існували в складі Наркомосу. До колегії Головного комітету входили представники Народного комісаріату освіти, Народного комісаріату землі, Промислового бюро, Народного комісаріату здоров'я, Південного бюро ВЦРПС. Головний комітет науково-спеціальної та професійно-технічної освіти керував усією професійно-технічною та науково-спеціальною освітою в Україні.

Головою Головного комітету науково-спеціальної та професійно-технічної освіти (Укрголовпрофос) і заступником наркома освіти було призначено досвідченого педагога, талановитого організатора Я.П.Ряпо, який перебував на посаді заступника наркома до 1928 р. Він був редактором журналу "Шлях освіти" з 1922 до 1927 р., викладав історію педагогіки й народної освіти, здійснював загальне керівництво професійною освітою в Україні. За його ініціативою було розроблено "Положення про Головний комітет професійно-технічної та спеціально-наукової освіти", в якому наголошувалось, що Укрголовпрофос є важливою ланкою як у системі культурного, так і господарського будівництва. До складу Головного комітету науково-спеціальної та професійно-технічної освіти (Укрголовпрофос) входили 3 сектори: адміністративних організацій, навчальних відділів, науковий комітет [7].

Значну роль у створенні системи сільськогосподарської професійної освіти дорослих відіграв Відділ професійної освіти робітників, створений при Головному комітеті науково-спеціальної та професійно-технічної освіти (Укрголовпрофос) 15 березня 1921 р. На нього було покладено завдання розробити державну програму професійної освіти робітників, розробити систему і методологію робітничої освіти. Реально названий вище відділ почав працювати лише з кінця 1922 р. Це було пов'язано з початком розбудови народного господарства, і підготовка кваліфікованих робітників набула актуальності.

У 20-ті рр., враховуючи значні людські втрати за часів Першої світової та громадянської воєн, використання жіночої робочої сили мало не лише ідеологічний, а й вимушений характер. Критична ситуація з соціально-економічним становищем жінки на селі спонукала більшовицьку владу до розгортання активної освітньо-пропагандистської роботи. Враховуючи специфіку сільського життя, було використано певну структуру освітньої вертикалі. Разом з ліквідацією неписьменності проводилася так звана "ліквідація сільськогосподарської безграмотності". Поряд з вивченням абетки велась активна роз'яснювальна та навчальна робота з пропаганди та впровадження останніх науково-технічних досягнень у

галузі сільського господарства. Найактивніше проводилася пропаганда серед сільського жіноцтва із залучення останніх до комун, колгоспів, а пізніше до МТС. Ідея більшовицької влади шляхом надання жінці освіти, агрономічних знань, технічних навичок роботи з сільськогосподарською технікою переслідувала одну головну мету – пролетаризувати селян через жіноцтво та створити відповідну заміну чоловікові у сільському виробництві. І хоча знищення дискримінації жіноцтва на селі було прогресивним явищем, у більшості випадків відслідковувався відрив селянок від вікових традицій ведення господарства.

Реалізація більшовицької політики прискореної модернізації народного господарства, плановане розширення виробництва і створення нових його галузей стали причиною бажання нової влади підготувати нові кадри фахівців промисловості з вихідців із робітників та селян, лояльних до радянського режиму. Прискорене створення значної чисельності фахівців, особливо середньої і вищої ланки – техніків, інженерів і управлінців – в умовах гострої нестачі кадрів можна було здійснити лише з застосуванням механізмів освіти дорослих (перевічених кадрів) без відриву від виробництва.

Найнижчим щаблем після лікнепу були школи грамоти та змінні зимові школи сільськогосподарської грамоти. Вони існували на базі хат-читалень, загальних шкіл для дітей та підлітків. Навчальні програми для таких навчальних закладів розроблялися методичним сектором Українського Головного комітету науково-спеціальної та професійно-технічної освіти (Укрголовпрофос) та Відділом професійної освіти робітників (Опор) при Укрголовпрофосі. Вони ж займалися розробкою і виданням навчального матеріалу та посібників.

Цікавою навчальною структурою були сільськогосподарські курси. Це явище набуло особливого розмаху в середині другого десятиліття ХХ ст., а наприкінці 1920 почала своє офіційне існування вечірня форма навчання для курсів отримання кваліфікації Заняття на таких курсах проводилося не тільки за змінами чи взимку. Враховуючи, що сільська жінка після роботи змушена була займатися своєю сім'єю, передбачалося проведення занять "на виробництві", а саме у полі під час перерви на відпочинок. Опор давав завдання сільським вчителям виїжджати до тих місць, де працювали жінки, і проводити там заняття, або ж роз'яснювально-пропагандистську роботу. На жаль, це був час, коли навчальні заклади такого типу виникали та зникали за "потребою". Тому статистичних відомостей не залишилося.

Активізація господарської діяльності держави викликала до життя таку цікаву форму професійної освіти, що деякий час задовольняла потреби виробництва в швидкому та економічному поповненні кадрами фахівців низової ланки. Мова йде про вечірні робітничі профтехнічні школи (ВРПШ). За досить короткий час існування, 1926–1927 рр. до

1932–1933 господарських років, з деякими перервами діяло від 16 до 32 вечірніх робітничих профтехнічних школи. Сім з них були сільськогосподарського спрямування.

Щоб забезпечити освіту дорослих в обсязі семирічки та підготовку кадрів середньої і вищої кваліфікації, створювалась мережа агротехнічних (АТШ) – у радгоспах та МТС, куди в обов'язковому порядку за "рознарядкою" та "висуванням" приймалися жінки. За статистичними звітами різних років, кількість їх коливалась від семи до 12 таких закладів, а жіночому контингенту відводилося до 36 відсотків [8]. Однак ці нові типи шкіл існували недовго. У 1933 р. Народний комісаріат освіти визнав хибним, що системі освіти дорослих знову надано професійного спрямування і цю важливу справу передоручено багатьом організаціям, яким ці функції зовсім не властиві.

Викликає зацікавленість самоосвіта та освіта через радіо. Стосовно самоосвіти, то цьому виду приділялась особлива увага і покладалися великі надії. Вважається, що саме самоосвіта була попередницею вечірньої форми навчання. Відповідними установами складалися та видавалися програми і посібники з самоосвіти. Контроль за якістю знань належав установам, які організовували процес самоосвіти, або за профілем спеціальності [10]. Це були сільськогосподарські професійні школи, сільськогосподарські технікуми та сільськогосподарські інститути. Цими навчальними закладами визначалися термін навчання, види контролю та гарантована видача посвідчення про освіту. Освіта через радіо мала пропагандистський характер. Вона набула розмаху тільки в кінці 20–30-х рр., коли була вирішена проблема з радіофікацією [12].

Велику надію з сільськогосподарської освіти жінок більшовицька влада покладала на сільськогосподарські професійні школи. До них приймалися учні тільки за направленнями та відрядженнями. Жінки, що навчалися у таких закладах, були активістками комуністичного руху. Імовірно, це були молоді жінки, що не мали сім'ї.

Серед архівних документів існують відомості про кількісний та якісний склад сільськогосподарських професійних шкіл та курсів за період 1920–26 рр.

Рік	Сільгосп. школи	Кільк. учнів	Кільк. жінок	Сільгосп. зимові школи, курси	Кільк. учнів	Кільк. жінок
1920/21	109	5861	–	–	–	–
1921/22	159	8983	77	150	7500	131
1922/23	227	11735	309	200	10150	336
1923/24	150	12054	397	50	5000	315
1924/25	134	10003	402	50	5000	574
1925/26	219	15969	582	277	11000	607

Таким чином, можна бачити, що кількість жінок-селянок, що отримують сільськогосподарську освіту, певною мірою зростала [11].

Мотивуючи нагальною необхідністю найбільше пристосувати освітню систему до потреб виробництва, господарські органи республіки ставили вимогу віддати під їх керівництво не лише професійні курси і ФЗУ, а й технікуми та інститути професійно-технічного та соціально-економічного спрямування, при цьому скоротити час навчання в них, зменшити кількість загальноосвітніх дисциплін тощо. Необхідно вказати, що з кінця 1922 р., коли в Україні розпочався економічний підйом і виникла гостра потреба в кваліфікованих кадрах, швидко набуває розвитку мережа професійної освіти дорослих, причому з самого початку в ній значне місце займала вечірня форма.

Щодо сільськогосподарських вищих навчальних закладів, то 1921 р. в УСРР працювало 33 відповідних технікуми. У 1925 р. – 22 навчальні заклади. Дев'ять відповідних технікумів були реорганізовані у профшколи і готували фахівців середньої ланки для сільського господарства України. У 1926/27 рр. також існувало 22 сільськогосподарських технікуми. Серед учнів цих навчальних закладів у середньому жіноцтво займало тільки 21% [10]. Однак на кінець 20-х – початок 30-х рр. почалося форсування процесу надання освіти жінкам та залучення їх до громадсько-політичного життя.

Сутність системи радянської профосвіти в Україні, її місце і роль вперше на законодавчому рівні було визначено у "Кодексі законів про народну освіту УСРР", який був введений в дію 22 листопада 1922 року. Прискорені терміни підготовки фахівців вимагали максимального звуження навчальних програм за рахунок відмови від загальноосвітньої складової і переходу до конкретної професійної спеціалізації. Таким чином, вечірня та заочна форми професійної освіти дорослих стали однією з найважливіших складових політики відбудови і прискореної модернізації народного господарства країни.

Залучення сільськогосподарського жіноцтва до навчання мало особливе значення, тому що більшість населення України в досліджуваний період була зайнята в аграрному секторі. У перспективних планах керівників правлячої партії сільське господарство УРСР привертало значну увагу, мало стратегічні цілі.

Література

1. Бекетов В. Сельскохозяйственное образование на Украине / В. Бекетов // Народное просвещение. – 1923. – № 3. – С. 67–68.
2. Петришин Т. Організація навчання в виробництві в сільськогосподарській нормальній школі / Т. Петришин // Шлях освіти. – 1924. – № 4–5. – С. 79–90.
3. Воробйов С. О. Агрономическая школа и сел.-хоз. опытные учреждения / С. О. Воробйов // Путь просвещения. – 1922. – № 7–8. – С. 131–138.
4. Ліберман А. Підготовка и самопідготовка работников по ликвидации неграмотности / А. Ліберман // Путь просвещения. – 1922. – № 6. – С. 325–328.

5. Кривохатський О. Про радгоспно-колгоспну освіту дорослих / О. Кривохатський // Комуністична освіта. – 1931. – № 9. – С. 90–93.
6. Єгоров О. Підготування кадрів сільського господарства через заочну освіту / О. Єгоров // Комуністична освіта. – 1932. – № 3. – С. 82–87.
7. Центральний державний архів органів влади та управління України, ф. 166, оп. 2, спр. 1078, арк. 14–21.
8. Центральний державний архів органів влади та управління України, ф. 166, оп. 2, спр. 1112, арк. 3–11.
9. Центральний державний архів органів влади та управління України, ф. 166, оп. 2, спр. 1132, арк. 5–9.
10. Самоосвіта. – Харків : Держ. вид-во України, 1932. – № 19–21.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 2265, арк. 24.
12. Кудрявцев И. А. Кино и радио в подготовке промкадров / И. А. Кудрявцев. – М.–Л. : Изд-во НКТП, 1934.
Ч. 1. – 1934. – 82 с.

УДК 379.823

О.В.Тєвікова

Дозвілля українських громадян періоду 1953–1964 рр.

У статті досліджується розвиток різноманітних форм дозвіллевой діяльності в неоднозначний і переломний для суспільної свідомості українців період десталінізації 1953–1964 рр., аналізуються традиційні види проведення вільного часу та вивчаються новаційні тенденції в розвитку дозвілля.

Ключові слова: дозвілля, вільний час, андеграунд, десталінізація.

В статье исследуется развитие разных видов досуга в неоднозначный и переломный для общественного сознания украинцев период десталинизации 1953–1964 гг., анализируются традиционные формы свободного времяпрепровождения и изучаются инновационные тенденции в развитии досуга.

Ключевые слова: досуг, свободное время, андеграунд, десталинизация.

This article investigates the development of various forms of leisure activities in ambiguous and crucial period for the social consciousness of the Ukrainians, the period of the de-Stalinization in 1953–1964's, analyses traditional leisure and studies tendencies in the leisure progress.

Key words: leisure, free time, underground, de-Stalinization.

Дозвілля – це сукупність занять у вільний час, за допомогою яких задовольняються безпосередні фізичні, психічні і духовні потреби

людини. На відміну від природної основи відновлення сил, дозвілля є специфічним, соціальним способом регенерації цих сил. Це один із важливих засобів формування особистості та організації її життєдіяльності. Дозвілля безпосередньо впливає на всебічний розвиток людини, підвищує продуктивність її праці, знімає інтенсивні фізичні та психічні навантаження. Рівень розвитку, характер і зміст вільного часу є своєрідним індикатором культури, показником духовних потреб та інтересів суспільства.

Важливість окресленого дослідження зумовлена також недостатньою науковою розробкою означеної проблеми з погляду нових підходів та сучасних вимог в українській історичній літературі, відсутністю у багатьох роботах повсякденного виміру історії життя суспільства й держави 1953–1964 рр. Побіжно це питання розглядається у монографії Л.В.Ковпак [1], дисертаціях Г.А.Боднар [2] та О.Д.Ісайкіної [3]. Автори приділяють увагу аналізу культурних процесів, започаткованих політикою десталінізації. Відповідно проблема дозвілля українців 1953–1964 рр. і досі не була комплексно й усебічно досліджена істориками.

Період 1953–1964 рр. ввійшов в історію як десталінізація, що характеризується послабленням ідеологічного тиску держави на всі сфери життя населення, проведенням ліберальних реформ у суспільно-політичній, соціально-економічній і культурно-освітній системах. Зміна курсу влади сприяла оновленню радянського соціуму, уможливила перехід до нових норм і стандартів життя, а також трансформувала зміст і характер дозвілля громадян.

Ці роки позначені активними відбудовчими процесами. Бум будівництва охопив соціально-культурну й освітню сфери, зробив можливим задоволення багатьох духовних потреб і запитів населення. Йдеться про розширення мережі бібліотек, кінотеатрів, будинків культури та клубів, відбудову музеїв, налагодження роботи театрів, філармоній, видавництва, редакцій тощо. У цей час найдоступнішими формами організації вільного часу були: читання, відвідування бібліотек, перегляд кінофільмів і театральних вистав, участь у гуртках і виступах художньої самодіяльності, заняття фізкультурою й спортом, туризм, підсобне господарство, спілкування й прогулянки.

З-поміж вказаних видів дозвілля найпоширенішим було читання книг і періодичних видань. Про це свідчить підвищення показників продажу друкованої продукції населенню, зростання кількості передплатників, розширення мережі бібліотек і книжкових фондів у них, а також суттєве збільшення показників відвідуваності цих закладів [4, с. 296; 5, с. 174]. Завдяки державним дотаціям з 1952 р. книжкова продукція стала значно дешевшою й відповідно значно доступнішою населенню [3, с. 136]. Якщо в 1950 р. показник продажу друкованих

видань у державній і кооперативній торгівлі складав 67,4 млн крб, то в 1965 р. – уже 224,9 млн крб [4, с. 296]. За матеріалами досліджень, проведених Інститутом громадської думки в середині 1960-х рр., газети читали (без обмеження частоти звернень до друкованих джерел) 99% робітників, журнали – 86%, книги – 88% [6, с. 17].

Попит на літературу заохочувався "згори" й ініціювався "знизу". З-поміж архівних документів досить часто трапляються звернення від трудящих до місцевих партійних і радянських органів влади, Союздруку та редакцій газет з вимогами збільшити наклади вже існуючих газет чи журналів або заснувати нові [7, с. 120]. У більшості випадків ці прохання задовольнялися. Так, випуск газет у 1953 р. дорівнював 1226 видань разовим накладом 5337 тис., а в 1964 р. – 2306 і 12 525 відповідно [4, с. 292].

Разом із тим констатуємо брак деяких видань, що зумовлювало перечитування газет на вуличних стендах, активне відвідування бібліотек і хат-читалень (у селах). Наприклад, наклади таких журналів, як "Радянська жінка" (середній разовий наклад у 1965 р. становив 851,7 тис. примірників), "Перець" (516 тис. прим.), "Малютко" (364,6 тис. прим.), "Барвінок" (278,9 тис. прим.), а також "Крокодил", "Крестьянка", "Работница" та ін. повністю розходилися кожного року [4, с. 291; 8, с. 418]. Попит на них у 1,5–2 рази перевищував наявний наклад, незважаючи на те, що вартість згаданих видань була вищою за інші (якщо обласна газета коштувала 2 коп., то журнал "Перець" – 10 коп.) [9, 300]. Особливу зацікавленість радянські громадяни проявляли до зарубіжних видань, яких було обмаль, зважаючи на "залізну завісу" та ідеологічну політику влади, котра чітко контролювала розповсюдження іноземної літератури й обмежувала її коло [10, с. 190]. За спогадами сучасників, дістати популярне видання можна було лише "по блату" [11, с. 119].

У той же час велика кількість суспільно-політичної та пропагандистської літератури залежувалася на полицях магазинів і складах. Аналіз статистичних даних звітів бібліотек і книжкових магазинів свідчить, що українців мало цікавили праці К.Маркса, Ф.Енгельса, В.Леніна або Й.Сталіна, журнали "Блокнот агітатора", "Партийная жизнь" і тому подібна література [12, с. 10]. Вихід із цієї ситуації знайшли такий: передплату на "хорошу" літературу здійснювали з одночасною передплатою агітаційно-партійної літератури.

Іншим важливим джерелом інформації та доступною всім формою культурного відпочинку в аналізований період було радіо, чому сприяла масова радіофікація населених пунктів УРСР [4, с. 299, 300]. Завдяки розвитку радіомережі українці систематично отримували інформацію про події в країні та світі, слухати виступи новаторів виробництва, радіовистави, концерти, вікторини, літературно-драматичні, музичні,

політичні, наукові передачі, передачі на сільськогосподарську тематику тощо [13, с. 4]. Як правило, місцеві новини транслювалися півгодини з п'ятої години ранку, далі ефір займали передачі центрального радіо (з Києва) та трансляції Всесоюзного радіо (з Москви), що тривали до другої години ночі. Відомим радянським радіоведучим і диктором, унікальний тембр голосу якого був знайомий практично кожному жителю СРСР, був Юрій Левітан. Радіоефір заповнювали переважно одноманітні заідеологізовані передачі, що загалом сприймалися населенням схвально, з цікавістю, бо для багатьох радянських жителів радіо було чи не єдиним каналом інформації, здійснювало культурні та просвітницькі функції.

Своєрідну радіореволюцію спричинила поява на початку 1960-х рр. радіохвилі "Голос Америки", яку радянським громадянам слухати було заборонено у силу її ідеологічної шкідливості. Але потайки, переважно уночі, налаштовуючи свої радіоли на цю хвилю, українці мали змогу отримувати інформацію, що істотно відрізнялася від офіційної (близько 62 передач на добу) [14, с. 136–137]. Аналіз усних інтерв'ю, проведених Г.Боднар із сучасниками, доводить, що переважно люди вірили цим каналам інформації [2, с. 139].

Серед тогочасного населення особливої популярності набуло кіно. Як показали вибіркові опитування громадян на рубежі 1950–1960-х рр., відвідування кінотеатру посідало перше місце з-поміж 28 різноманітних видів занять, якими респонденти займалися у вихідні дні [15, с. 460]. Така популярність пояснювалася естетичним задоволенням, отриманим від перегляду кінострічки, браком телевізорів, недостатнім урізноманітненням дозвілля громадян, а також відносно низькою вартістю квитків (10–33 коп.).

У містах у кінотеатри ходили практично всі. Кінофікація ж сільської місцевості залишалася явно недостатньою. У населених пунктах із кількістю 50 і менше дворів, а також там, де не було клубів або будинків культури, кінофільми взагалі не демонстрували [16, с. 47]. Упродовж 1953–1964 рр. цю ситуацію намагалися виправити, у результаті чого кількість стаціонарних і пересувних кіноустановок в УРСР зросла від 8616 (у тому числі в селах – 6518) у 1953 р. до 25 442 (у тому числі в селах – 21117) у 1964 р. [4, с. 253].

Оцінивши можливості впливу кіно на маси, радянські ідеологи наполегливо використовували кіномистецтво для комуністичного виховання громадян, про що говорить постанова ЦК КПРС "Про заходи щодо підвищення ідейно-художньої якості кінофільмів та посилення ролі кіно в комуністичному вихованні трудящих" (1958 р.) [14, с. 114]. Жорстокий ідеологічний контроль нівелював тематику кінофільмів, звуживши її до аграрної теми ("Свинарка і пастух", "Кубанські козаки"), тем про робітничі будні ("Висота") та воєнний час ("У квадраті 45", "Сорок перший").

Проте неперекірливі й невибагливі громадяни охоче відвідували всі новинки кіно. Популярними фільмами того часу були: "Весна на Зарічній вулиці", "Вірні друзі", "Солдат Іван Бровкін", "Волга-Волга", "Цирк", "Карнавальна ніч", "Гусарська балада", "Королева бензоколонки", "Веселі хлоп'ята", "Ключі від неба" та ін.

Справжній фурор серед населення справляло іноземне кіно, яке істотно відрізнялося від радянського й розкривало українцям невідомий стиль життя західного світу. Послаблення самоізоляції СРСР сприяло збільшенню закупівлі іноземних кінофільмів. Зокрема, 1955 р. було випущено на радянський екран 63 іноземні кінокартини, 1958-го – 113, а 1960-го планувалося закупити 160 кінофільмів [14, с. 186]. Глядачі мали змогу ознайомитися з такими зарубіжними кінострічками, як "Чудесна сімка", "Леді Гамільтон", "Багдадський злодій", "Дама з камеліями", "Тарзан", "Римські канікули", "Кохання з першого погляду", "Подорож Синдбада", "Бабетта йде на війну", "Наречений для Лаури", "Фанфари кохання" та ін. [14, с. 187, 259, 260].

Якщо кіно ставало дедалі популярнішим, то театральне мистецтво втрачало свої позиції. Характерною рисою цього періоду стало подальше скорочення кількості театрів від 81 станом на 1950 р. до 60 професійних театрів станом на 1964 р. та зменшення кількості їхніх відвідувачів [4, с. 270–271]. Причиною цього насамперед було те, що користуватися цим видом культурного відпочинку могли переважно міські жителі (театри були тільки в містах, але й не всі міста мали театри різного профілю). Применшувало роль театрів і те, що основна маса населення віддавала перевагу простішим і доступнішим формам відпочинку. Український театр не витримував конкуренції з кіно й телебаченням, оскільки ідеологічний контроль з боку владних органів призводив до одноманітності репертуарної афіші й показу одних і тих самих вистав. Наприклад, "Шельменко-денщик" пройшов у 1954 р. у драматичних театрах 479 разів, "Наталка-Полтавка" – 384, "Ой не ходи, Грицю" – 237 тощо [17, с. 3].

Своє місце в проведенні вільного часу поступово посідало телебачення. Завдяки владним рішенням (постанова ЦК КПУ і РМ УРСР "Про заходи щодо подальшого розвитку телевізійного мовлення" від 26 вересня 1955 р. та відповідні директиви XX з'їзду КПРС) у другій половині 1950-х рр., окрім киян, отримали змогу дивитися регулярні телепередачі мешканці Харкова, Донецька, Львова, Одеси, Дніпропетровська, Сімферополя та Полтави [18, с. 89–93].

Однак значна кількість населення не була охоплена цим досягненням НТР, оскільки телецентри будували у великих індустриальних та обласних містах, а масовий випуск телевізорів не був налагоджений. Так, у 1960 р. на всіх громадян УРСР (майже 42,5 млн осіб) припадало

всього 745,3 тис. телевізорів [4, с. 299–300]. Перегляд телепередач на той час був цілою подією ще й тому, що висока вартість цього виду товару обмежувала коло осіб, які могли його придбати.

Проте ті, хто мав телевізор, могли дивитися телепрограми у вечірні години, а з 1959 р. були введені двічі на тиждень денні двогодинні передачі. Найпопулярнішою телевиставою став уведений із 1962 р. проект "На огонек", що виходив увечері кожної суботи. На свята демонстрували "Голубой огонек", де відбувалися зустрічі творчої інтелігенції – бесіди, пісні, покази мод [19].

Традиційними видами проведення вільного часу залишалися клуби й будинки культури, кількість яких перевищувала 28 тис. (у тому числі в селах – 25 тис.) [4, с. 235; 8, с. 339]. У містах вони виконували скромну другорядну роль порівняно з іншими культурно-освітніми установами, натомість – особливо характерні для сільської місцевості. Тут клуб був універсальним закладом культури, в якому показували кінофільми, ставили концерти, проводили танцювальні вечори, організовували гуртки художньої самодіяльності, влаштовували лекторії тощо. Все це урізноманітнювало дозвілля селян, залучало їх до творчої діяльності та участі в художній самодіяльності [8, с. 352–353].

Клуби і будинки культури стали справжніми центрами культурного життя не в усіх селах – передусім через нерозвиненість мережі цих закладів, недостатню матеріальну базу й дефіцит кадрів. У деяких населених пунктах таких закладів узагалі не було. Наприклад, у середині 1950-х рр. 125 населених пунктів Кримської області зовсім не мали клубів [20, с. 35]. Часто культурна робота в клубах була епізодичною та нерегулярною, зводилася до демонстрування кінофільмів та організації танців: "Прийшла зима [...] Літом хоч танцювали. У неділю вальсували, в понеділок били гопака. Така вже одноманітна програма [...], – говорилося в листі до редакції козельщинської райгазети (Полтавська область). – Тепер у будинку культури, можна сказати, немає культури: холодно і навіть вицезгадана одноманітна програма відсутня" [21, с. 4].

Хрущовські роки були сприятливими для розвитку фізкультури й спорту, що займали значне місце в системі виховання суспільства та боротьбі за здоровий спосіб життя. Держава активно розбудовувала мережу спортивних закладів згідно з директивами XX з'їзду КПРС, постановами ЦК КПУ "Про заходи з подальшого розвитку фізичної культури в республіці" (червень 1957 р.), ЦК КПРС "Про керівництво фізичною культурою і спортом в Українській РСР" (січень 1959 р.) та іншими рішеннями [22, с. 1]. Масовий оздоровчо-фізкультурний рух пропагувався на підприємствах, в організаціях, установах, колгоспах і радгоспах за допомогою обкомів та міськкомів партії, комсомольських організацій, профспілок, міністерств і відомств, раднаргоспів, а також

засобів масової інформації [14, с. 208]. Чинovníки навіть склали плани підготовки областю або установою певної кількості майстрів спорту, спортсменів I, II і III розрядів.

Значна кількість населення брала участь у спортивних командах із футболу, волейболу, кульової стрільби, легкої та важкої атлетики, велосипедного спорту, класичної боротьби, настільного тенісу та інших видів спорту, що організовували на підприємствах і установах, у колгоспах, радгоспах та МТС [23, с. 4]. Поширеним явищем серед міських жителів було відвідування секцій туризму, спортивного рибальства й мисливства, загальної фізичної підготовки чи групи здоров'я. Наприкінці 1950-х рр. з'явився новий вид спорту – зимове плавання та його прибічники – моржі. Після перемоги Л.Скоблїкової, а також Л.Белусової та О.Протопопова на зимовій олімпіаді в Інбруці популярності набувають льодові катки, які заливали на стадіонах, у дворах, на спортивних майданчиках.

Примітно, що фізичному вихованню надавалося військового характеру з урахуванням можливості майбутньої війни. Популярним став олімпійський лозунг "Швидше! Вище! Сильніше!" [24, с. 207]. В усіх парках великих та малих міст функціонували тири та парашутні вишки. У 1960-х рр. робітнича молодь без відриву від виробництва навчалася в аероклубах. Величезною популярністю користувалися комплекси "Ворошиловський стрілок", "Готовий до протиповітряної і хімічної оборони", "Альпініст СРСР", "Парашутист СРСР", "Турист СРСР" та ін.

Безперечно, популярна розвага того часу – танці на міських і районних майданчиках, у клубах і будинках культури, а також у парках, де у вихідні дні збиралися особи зрілого й пенсійного віку, а ввечері – молодь (у селах це називалося сходками). Під супровід баяна та гармошки співали, танцювали, спілкувалися. Тематика пісень переважно воєнна. Співали також українські та російські народні пісні ("Іхав козак на війноньку...", "Карі очі, очі дівочі...", "Вийди, кохання, працю зморена...", "Баламуте, бійся Бога...", "Побреду, побреду...") [25, с. 57]. Особливу популярність здобули музичні композиції "Впали роси на покоси" та "Два кольори" на слова Д.Павличка, "Пісня про рушник" А.Малишка, "Марічка" М.Ткача, "Чорнобривці" М.Сингаївського, "Першим ділом – літаки" С.Фогельсона, "Підмосковні вечори" М.Матусовського, пісні із репертуару М.Бернеса та Л.Утьосова, мелодії І.Дунаєвського, П.Майбороди, О.Білаша, І.Шамо, а також зарубіжні музичні композиції. Іноді ввечерами у парках лунали "блатні пісні" про Мурку, Жору з макінтошем та ін. Слухали українці й "заборонені" "білогвардійські" романси П.Лещенка та О.Вертинського.

Розкриваючи таку форму проведення дозвілля, як прослуховування пісень і танцювання, варто згадати про поширення культури андеграунду, що виникла в Радянському Союзі як реакція на підкорення мистецтва

державній ідеології. Носії цієї субкультури (переважно міська молодь) прагнули самостійно обирати для себе шлях культурного розвитку й виступали проти тих стереотипів сприйняття дійсності, смаків і цінностей, які нав'язувала офіційна ідеологія. Популярністю користувалися серед молодого покоління такі "упадницькі" танці, як рок-н-рол, твіст, шейк, танго, фокстрот, бугі-вугі, джаз, які потайки танцювали в гуртожитках чи на закритих вечірках.

Усе більшому захопленню молодих осіб джазом і роком сприяли імпортовані транзисторні приймачі, які добре "ловили" середні й короткі хвилі ("Спідола", "Альпініст") та магнітофони типу "Комета", "Маяк", "Урал". За допомогою цих нехитрих засобів приймання записували та з рук у руки нелегально тиражували платівки з "ідеологічно шкідливою" музикою, яку передавали закордонні радіостанції, на старих рентгенівських знімках (у вигляді саморобних гнучких платівок). Виник новий вид підпільного бізнесу, названий у народі "джаз на кістках", або "музика на ребрах". Популярність цих музичних напрямків була настільки значною, що партійно-радянські та комсомольські органи сприймали їх як стихійне лихо, розгорнувши потужну ідеологічну боротьбу в пресі. Поширення набувають статті типу "Психоз під музику", "Таємний агент ФБР Елвіс Преслі" тощо. Лозунг "Сьогодні ти играєш джаз, а завтра Родину продашь!" активно використовували на всіх комсомольських заходах, застерігаючи молодь від нездорового захоплення цим напрямком музичного мистецтва [26, с. 81].

Держава приділяла увагу організації вільного часу дітей і підлітків. Широка мережа позашкільних закладів (палаці та будинки піонерів та школярів, станції й клуби юних техніків і натуралістів, дитячі залізничні, флотилії, музичні школи, екскурсійно-туристські станції, гуртки художньої самодіяльності, що діяли при кожній середній школі та вищих навчальних закладах) охоплювала значну кількість дітей і юнаків, організовуючи й позбавляючи їх часу на байдикування по дворах, розвиваючи ініціативність і творчість [4, с. 131; 8, с. 137]. Відпочинок і оздоровлення дітей та підлітків організовували за рахунок коштів підприємств та колгоспів у позаміських, міських, шкільних та колгоспних піонерських таборах, якими в 1960 р. було охоплено 783,3 тис. дітей [8, с. 141].

У цей час громадяни намагаються заощадити частину своїх грошей для відпочинку й "дістати" путівки через профспілкові комітети в санаторії та будинки відпочинку. Найпоширенішим місцем літнього відпочинку був Крим – загальносоюзна оздоровниця. Тільки починають утверджуватися серед різних форм дозвілля маршрутні туристичні походи й подорожі на власних автомобілях у країні соцтабору та в межах СРСР. Для учнів і студентів туристичні подорожі організовували навчальні заклади та екскурсійно-туристичні станції при клубах. Так, у походах і екскурсіях із вивчення рідного краю взяло участь понад 85 тис. піонерів і школярів Львівської області [27, с. 3].

Звичайно, значну частину свого часу громадяни присвячували спілкуванню. Л. Лук'яненко зазначає, що "живе" спілкування з людьми спонукало вивчати пісні, казки, правила етикету для різних обставин життя, "відшліфовувало дотепність", "збагачувало мову", тобто змушувало мозок працювати [28, с. 146]. Типовими стали розмови на кухні. Говорили про все, що цікавило й хвилювало, – про особисте, сім'ю, роботу, спорт, дачний город, риболовлю – все те, що можна було обговорювати, "не боячись потрапити в халепу" [28, с. 161]. Втім намагалися уникати відвертих дискусій на політичні теми, не висловлювати критику на адресу держави через страх перед переслідуваннями КДБ.

Поширеним сімейним і "дворовим" дозвіллям серед дорослих була гра в карти, доміно, лото, скраклі (рос. "городки"). Діти любили грати в "мідяки", війну, біг наввипередки, піжмурки, футбол. Брак фабричних іграшок і спеціальної дитячої літератури змушував дітлахів вигадувати власні ігри: ганяти колесо наввипередки по дорозі, майструвати саморобні самокати, ляльки [25, с. 50].

Підсумовуючи вищезазначене, можна зробити висновок, що дозвілля українці в 1953–1964 рр. було досить урізноманітненим. Фіксуємо значні відмінності у формах дозвілля міських і сільських мешканців через нерозвиненість сільської соціокультурної мережі, що обмежувала останнім доступ до сучасних досягнень і культурних надбань (телебачення, кіномистецтва, театрального мистецтва, культури андеграунду). Водночас село зберігало високі моральні засади й глибинні основи традиційно-побутової культури. Особливістю цього періоду стала поява нових видів і форм проведення вільного часу, зміна характеру організації відпочинку в результаті науково-технічного прогресу та реформаторської політики влади. Новаційними явищами повсякденного життя громадян стають телебачення, кіномистецтво, захоплення рок- і джазмузикою, туристичні подорожі на автомобілях та ін.

Література

1. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.) / Л. В. Ковпак. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – 250 с.
2. Боднар Г. А. Міграція сільського населення до Львова в 50–80-х роках ХХ століття : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Боднар Галина Анатоліївна. – Львів, 2007. – 266 с.
3. Ісайкіна О. Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Ісайкіна Олена Дмитрівна. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – 240 с.
4. Народна освіта, наука і культура в Українській РСР : статистичний збірник. – К. : Статистика, 1973. – 316 с.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО), ф. 1, оп. 24, спр. 4262, 215 арк.

6. Афанасьев М. Д. За книгой. Место чтения в жизни советского рабочего / М. Д. Афанасьев. – М. : Книга, 1987. – 128 с.
7. ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 2350, 262 арк.
8. Народное образование, наука и культура в СССР : статистический сборник. – М. : Статистика, 1977. – 448 с.
9. ЦДАГО, ф. 1, оп. 24, спр. 4034, 469 арк.
10. ЦДАГО, ф. 1, оп. 24, спр. 4703, 218 арк.
11. Лебина Н. XX век: словарь повседневности / Наталия Лебина // Родина. – 2006. – № 1. – С. 119–122.
12. Державний архів Полтавської області, ф. П-13, оп. 1, спр. 481, 243 арк.
13. Программа радиопередач // Правда Украины. – 1960. – 1 апреля. – С. 4.
14. Идеологические комиссии ЦК КПСС. 1958–1964 : документы / сост. Е. С. Афанасьева ; отв. ред. В. Ю. Афиани. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЕН), 2000. – 552 с.
15. Грушин Б. А. Четыре жизни России в зеркале опросов общественного мнения. Очерки массового сознания россиян времен Хрущева, Брежнева, Горбачева и Ельцина : в 4 кн. / Борис Андреевич Грушин. – М. : Прогресс-Традиция, 2001.
- Жизнь 1-я. Эпоха Хрущева. – 2001. – 624 с.
16. ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 3901, 175 арк.
17. Киселев И. За полноценный и разнообразный репертуар / Иосиф Киселев // Правда Украины. – 1955. – 6 июля. – С. 3.
18. ЦДАГО, ф. 1, оп. 31, спр. 831, 184 арк.
19. История советского телерадиовещания (1917–1991 гг.) [Электронный ресурс] // FOCUSAT. – Режим доступа:
<http://forums.focus.net/index.php.showtopic>. – Назва з екрану.
20. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 5116, оп. 8, спр. 66, 60 арк.
21. Рубрика "Гірчичник" // Зоря Полтавщини. – 1953. – 26 грудня. – С. 4.
22. Физкультуру и спорт – в массы // Советский спорт. – 1957. – 11 апреля. – С. 1.
23. Дегтярев И. На путях перестройки. К новому подъему физкультурного движения на Украине / И. Дегтярев // Правда Украины. – 1959. – 10 марта. – С. 4.
24. Вайль П. 60-е. Мир советского человека / П. Вайль, А. Генис. – М. : Новое литературное обозрение, 1996. – 368 с.
25. Дзюба І. Спогади і роздуми на фінішній прямій / Іван Дзюба // Рукопис: Український альманах спогадів, щоденників, листів, документів, світлин : у 2 т. / під заг. ред. І. М. Дзюби. – К. : Криниця, 2004.
Т. 1. – 2004. – С. 8–264.
26. Брусиловская Л. "Московский Бродвей", "джаз на костях" и "пожар в джунглях" / Лиля Брусиловская // Родина. – 1998. – № 8. – С. 79–83.
27. Тимошенко П. Туризм – краща форма літнього відпочинку дітей / П. Тимошенко // Вільна Україна. – 1953. – 9 червня. – С. 3.
28. Лук'яненко Л. Вірую в Бога і в Україну / Левко Лук'яненко. – Софія-А, 2007. – 308 с.

Зміни рівня освіти найбільших етносів України (за даними переписів населення 1989 і 2001 рр.): традиція чи модернізація

У статті вивчено зміни рівня освіти найбільших етносів України, що відбулися у 1990-ті рр. Основним джерелом дослідження стали підсумкові дані загальних вітчизняних переписів населення 1989 і 2001 рр. Особливу увагу приділено аналізу причин формування відмінностей в освітньому рівні представників різних етнічних груп. При цьому реалізовано спробу визначити роль традиційних засад та модернізаційних процесів у соціокультурному житті етносів.

Ключові слова: найбільші етноси України, рівень освіти, загальні переписи населення 1989 і 2001 рр., традиційні засади, модернізаційні процеси.

В статье изучены изменения уровня образования наиболее крупных этносов, которые произошли в 1990-х гг. Основным источником исследования стали итоговые данные всеобщих переписей населения 1989 и 2001 гг. Особенное внимание уделено анализу причин формирования отличий в образовательном уровне представителей разных этнических групп. При этом реализована попытка определить роль традиционных основ и модернизационных процессов в социокультурной жизни этносов.

Ключевые слова: наибольшие этносы Украины, уровень образования, всеобщие переписи населения 1989 и 2001 гг., традиционные основы, модернизационные процессы.

In the article the changes in the level of education of the main Ukrainian ethnic groups, which took place at 1990th ages, are investigated. The main source of the investigation is the final data of general census of the population of 1989 and 2001. Special attention is paid to the analyses of reasons of formation of differences in educational level of the representatives of different ethnic groups. The attempt of finding out the role of traditional bases and modernization processes in sociocultural life of ethnic groups is realized.

Key words: the main Ukrainian ethnic groups, level of education, general census of the population, traditional bases, modernization processes.

Рівень освіти населення є одним з визначальних критеріїв визначення його соціального благополуччя. Наявність можливостей забезпечення належної освіти всім верствам населення, коригування відповідності одержаного професійного фаху вимогам часу, реалізація волевиявлення громадян держави в освітніх питаннях – все це засвідчує розвиненість соціуму.

Коли йдеться про багатонаціональне суспільство, на порядок денний виходять питання, пов'язані з гарантуванням прав і можливостей представникам різних етносів. Саме освіта (передусім її рівень і, відповідно, якість) виступає одним з каталізаторів реального дотримання доктрини соціокультурного і політичного рівноправ'я титульного етносу та інших національних груп. Науково визнаним є той факт, що рівень освіти етносів є одним з головних чинників, який відображає характер соціально-економічного розвитку народів.

Важливим є розуміння ступеня впливу модернізаційних процесів (індустріалізації та урбанізації) на традиційну сферу життєдіяльності етносів (пріоритетні види занять, етнокультурні ознаки). Такий підхід дозволяє не тільки зафіксувати зміни в етносоціальній структурі населення, але й зрозуміти мотиваційні аспекти досліджуваних процесів, пов'язані з поширенням урбанізаційних тенденцій, зростанням рівня соціальної мобільності, розширенням спектру соціальних зв'язків.

Отже, метою наукової розвідки є вивчення змін, що відбулися в освітньому рівні представників найбільш чисельних етносів України періоду 1989–2001 рр., та визначення співвідношення впливу традиційного та модерного у зазначеній сфері.

Об'єктом дослідження стали найбільші за чисельністю представників етнічні групи України. Предметом вивчення є: динаміка кількості осіб з різним рівнем освіти у складі найчисельніших етносів, вплив комплексу факторів на виявлені структурні зміни та їх значення для перспектив соціального розвитку етнічних груп.

Дослідження охоплює всю територію сучасної України. Хронологічно основну увагу приділено періоду з 1989 до 2001 рр. Граничними виступають дати проведення останнього Всесоюзного та першого Всеукраїнського загальних переписів населення, підсумкові статистичні дані яких стали основою джерельної бази предметного аналізу.

Поza всяким сумнівом формулювання проблеми в заявленому тематичному ключі передбачає врахування наукового досвіду у вивченні проблеми як істориками, так і соціологами. В статті осмислюється етнічний вимір соціокультурних процесів. Тому необхідним є залучення теоретичної бази, сформованої не тільки історичною наукою, але й історичною соціологією – порівняно новою галуззю історичного знання, перспективність розвитку якої визначається необхідністю аналізу всього спектру соціальних характеристик, властивих різним історично обумовленим групам людей (в т.ч. етносам).

Наукова інформація з етнічної проблематики характеризується відсутністю системного вивчення різних етапів соціокультурного розвитку етносів України. У зазначеному контексті серед основних проблем водночас з дослідженням історії формування національного

складу населення, урядової національної політики здебільшого вивчалися особливості етномовних змін та етнографічні традиції. У той же час майже не зверталася увага на етнонаціональні аспекти освіти.

Винятком із загальної тенденції слід назвати праці видатного вітчизняного етнолога В.І.Наулка, які стали першими ґрунтовними дослідженнями, що відрізнялися комплексністю і системністю предметного аналізу [1]. Важливе місце в роботах вченого відведено вивченню етносоціальних та етнокультурних питань, які мають безпосереднє відношення до аналізу динаміки рівня освіти різних етносів України у другій половині ХХ ст.

Сучасні історичні дослідження, здійснені за етнічною тематикою, також не відрізняються приділенням належної уваги вивченню освітніх характеристик етносів. Подібна інформація зустрічається в монографічних та періодичних наукових виданнях, але майже виключно у зв'язку з аналізом етномовних процесів, які по суті є пріоритетною дослідницькою проблемою [2]. Навіть при вивченні рівня освіти представників різних етнічних груп України основний акцент робиться на визначенні ідеологічних засад етносоціальних та етнокультурних процесів радянських часів, а також їх наслідків для сучасної української держави.

Більш докладно і менш суб'єктивно розглядаються освітні характеристики етносів у працях з етносоціології [3]. Однак такі дослідження не передбачають врахування історичного контексту проблеми, пов'язаного з порівняльним ретроспективним аналізом та врахуванням соціально-політичних умов розвитку українського суспільства на різних історичних етапах.

В цілому у вітчизняній історичній науці етнонаціональний аспект освіти не вивчався системно і комплексно. Інтенсифікація досліджень за вказаним напрямом має посприяти визначенню особливостей соціокультурного розвитку етнічних груп у контексті набуття їх представниками різних рівнів освіти.

Змістовну інформацію щодо досліджуваної тематики надають підсумкові видання загальних переписів населення, програмами яких серед багатьох інших питань передбачалося й визначення освітнього рівня найбільших етносів України. Принагідно слід згадати про основні аспекти методології переписів щодо проблеми дослідження.

Як відомо, під час проведення переписів застосовувався метод самовизначення, що, зокрема, знаходило вираз у фіксуванні національності (народності), яку зазначав сам респондент. При цьому національність дітей визначалася батьками. Такий методологічний підхід в цілому принципово не впливав на порівняно високу об'єктивність одержаних даних. Слід додати, що протягом досліджуваного

періоду перелік національностей, що містився у словниках національностей і мов, поступово збільшувався: якщо у 1989 р. він містив 128 найменувань національностей та 117 назв мов, то у 2001 р. їх кількість зросла відповідно до 132 та 119. Зрозуміло, що переважна більшість етнічних груп, які проживали в Україні, були малочисельними за кількістю представників. В етнодемографічних та етносоціальних дослідженнях є сенс аналізувати соціально-демографічні процеси, які характеризували найбільші етноси країни, оскільки саме вони формували визначальні риси суспільного розвитку в цілому.

Наступним методологічним моментом, що має відношення до предмета дослідження, є тлумачення освітнього рівня населення. Науковцям при порівнянні даних про освіту населення України за даними двох останніх переписів населення слід враховувати реформу 1996 р., внаслідок якої в Україні відбулися зміни у класифікації рівнів освіти. Стара структура (вища, незакінчена вища, середня спеціальна, середня загальна, неповна середня та початкова освіта) була замінена новою (повна вища, базова вища, початкова вища, повна загальна середня, базова загальна середня, початкова загальна середня освіта), а технікуми, коледжі, училища почали вважатися вищими навчальними закладами. Важливо також враховувати, що в підсумкових таблицях (як в опублікованих збірниках, так і в архівних справах) Всесоюзного перепису 1989 р. розробка даних за рівнем освіти здійснювалася щодо всього постійного населення віком від 6 років і старше, а у публікаціях Всеукраїнського перепису 2001 р. – щодо постійного населення віком від 10 років і старше. Тому ретроспективне порівняння даних буде коректним з урахуванням наведення запропонованих переписами даних до загального знаменника (більш логічним вбачається віковий інтервал від 10 років і старше). Важливим є й оперування статистичною інформацією щодо рівня освіти молоді, яка уособлює соціально-демографічний потенціал суспільства.

Загальна картина характеризується наступними особливостями: населення УРСР кінця 1980-х рр. (особливо зайняте у виробничій діяльності) мало високий освітній рівень, на той момент вітчизняна система загальної освіти відрізнялася помітними досягненнями. Весь попередній післявоєнний період відзначався постійним зростанням рівня освіти населення. Цей процес відбувався цілком у руслі соціально-культурних урядових рішень та стимулювався урбанізаційними змінами у суспільстві, що також сприяло поширенню вищої освіти серед громадян СРСР і союзних республік.

У першу чергу це стосувалося молоді: якщо у 1959 р. на 1000 молодих осіб віком від 16 до 29 років тільки 17 осіб мали повну вищу освіту, то до 1989 р. цей показник зріс до 70 осіб на кожну 1000 молоді

[4]. Щодо неповної вищої освіти, поширення її теж характеризувалося інтенсивністю: показник зріс з 15 до 38 осіб на кожну 1000 молодого населення республіки. Кількість осіб з середньою спеціальною освітою відповідно зросла з 60 до 206 осіб, з середньою загальною освітою – зі 136 до 463 осіб. Закономірним стало зменшення показників щодо неповної середньої освіти – з 417 до 209 осіб та початкової освіти – з 295 до 11 осіб. Отже, в цілому зростання рівня освіти населення УРСР було доволі інтенсивним (і при цьому, як відомо, супроводжувалося стабільним забезпеченням якості освіти на всіх її рівнях).

Найвищими темпами зростала кількість випускників середніх навчальних закладів, що цілком відповідало соціальній і культурній політиці держави. Важливою закономірністю було збільшення абсолютної та відносної чисельності осіб, які одержали середню професійну освіту. Цій тенденції посприяли відповідні рішення ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР другої половини 1960-х рр., що передбачали створення мережі закладів професійно-технічної освіти та надання різноманітних пільг молоді, яка виявляла бажання в них навчатися [5]. Наслідки цілеспрямованої освітньої політики стали особливо помітними у 1970-ті рр., коли в основному були реалізовані відповідні державні рішення і кількість осіб з середньою професійною освітою стрімко зросла.

Важливим підсумком радянської політики в освітній сфері стало планомірне збільшення чисельності кадрів з вищою кваліфікацією. Тільки за 1970-ті рр. питома вага студентів серед молоді стала більшою майже вдвічі. Протягом останніх десятиліть існування Радянського Союзу Ради Міністрів союзних республік повсякчас одержували завдання значно покращити керівництво вищими і середніми спеціальними навчальними закладами республіканського підпорядкування. До того ж значна увага приділялася розвитку міжреспубліканської кооперації у підготовці спеціалістів вищої кваліфікації.

Здобуття Україною державної незалежності привело до подальших реформаторських нововведень в освітній сфері. З середини 1990-х рр. відбулися значні зміни у структурі системи освіти на всіх її рівнях. Так, за даними першого Всеукраїнського перепису 2001 р., на кожну 1000 молоді віком від 15 до 29 років припадала 91 особа з повною вищою освітою, 19 – з базовою вищою, 141 – з неповною вищою, 467 – з повною загальною середньою, 243 – з базовою загальною середньою і 31 – з початковою загальною. Однак загалом за період з 1989 до 2001 рр. чисельність молодих осіб з вищою (повною, неповною, базовою) освітою зменшилася відповідно з 314 до 251 особи, водночас зросла кількість молоді з початковою освітою. Основною причиною такого помітного зменшення частки осіб з вищим рівнем освіти були соціально-економічні негаразди. Залежність професійного

вибору від суми і регулярності одержаного прибутку не давала молоді реалізовувати свої освітньо-професійні прагнення. Водночас відбулося формування соціально-демографічної кризи. Внаслідок зменшення народжуваності меншою ставала і загальна кількість випускників загальноосвітніх середніх шкіл: вже у 2001 р. їх нараховувалося на 15,7% менше, ніж у 1989 р.

Отже, загальна характеристика динаміки рівня освіти засвідчила відповідність змін в освітньому рівні соціально-економічним та політичним вимогам часу. Якщо модернізація у сфері радянської освіти 1950–60-х рр. знаходила вираз в остаточній ліквідації безграмотності та у боротьбі з малограмотністю, то наприкінці 1970–80-х рр. ці нововведення вже стали певною мірою усталеною соціокультурною традицією періоду "розвиненого соціалізму".

Натомість розпад СРСР водночас з соціально-економічними, демографічними кризовими проявами призвів: по-перше, до реформ у галузі освіти, що вже відповідало пострадянським модернізаційним тенденціям; по-друге, до руйнації традиційних настанов на пріоритетність якісної освіти і в цьому випадку штучна політична модернізація вкрай негативно позначилася на рівні освіти молодого покоління, представники якого закінчували середню школу протягом 1990-х рр. Наслідком зазначених суспільних змін стало зменшення абсолютної і відносної чисельності студентства і, відповідно, значно менші показники частки осіб з вищою освітою саме серед молоді порівняно з населенням середніх вікових груп (передусім від 30 до 50 років). Подібні зміни у суспільній життєдіяльності за формою є наслідком перехідного періоду, а за суттю роблять перспективи подальшого успішного розвитку соціуму досить сумнівними. Негативу додає катастрофічне зменшення якості вищої освіти. Враховуючи масову еміграцію найбільш кваліфікованих кадрів до країн далекого і близького зарубіжжя, все вищесказане ставить під реальну загрозу досягнення Україною у найближче десятиліття високих показників соціокультурного і, відповідно, соціально-економічного розвитку.

Характеристика етнічного виміру динаміки рівня освіти ще більше конкретизує зроблені висновки, переводячи сам предметний аналіз у русло вивчення особливостей націотворення. Основний інтерес у такому тематичному ключі викликає визначення якісних освітніх характеристик титульного етносу незалежної держави – етнічних українців. Водночас з'являється можливість вивчити соціокультурний аспект розвитку національних меншин у сучасній Україні. Зрештою, саме показники рівня освіти дозволяють визначити соціальну зрілість будь-якої етнічної групи, можливості професійної самореалізації її представників у всіх сферах життєдіяльності суспільства.

За даними першого Всеукраїнського перепису 2001 р., в Україні постійно проживали представники 132 національностей та народностей. Не вдаючись до дискусії про правомірність застосування поняття "поліетнічність" щодо населення України, слід ще раз констатувати – чисельно і територіально домінуючим етносом незалежної держави є один із найчисленніших етносів Європи – українці. За підсумками перепису 2001 р., кількість етнічних українців у державі становила 37541,7 тис. осіб, які постійно проживали в Україні, тобто 77,8% всього населення [6]. При цьому за період з 1989 р., коли було проведено останній Всесоюзний перепис населення, їх кількість зросла на 122,6 тис. (0,3%), а питома вага відносно всього населення збільшилася на 5,1%.

Чисельне переважання українців простежувалося майже на всій території України, за винятком АР Крим. Найвищими показниками питомої ваги етнічних українців відзначалися західноукраїнські області (зокрема, на Івано-Франківщині та Тернопільщині їх частка сягала понад 97% населення). Чернігівська, Київська та Полтавська області також відрізнялися значною питомою вагою українців (понад 93%), однак в цих областях поступово відбувалося зменшення частки українців у складі населення. Наведені показники не тільки засвідчують абсолютну чисельну перевагу українського етносу практично на всій території країни, але й вказують на визначальну соціально-економічну та етнокультурну роль титульного етносу в життєдіяльності суспільства. Саме тому важливим якісним показником соціальної зрілості населення країни в цілому стає рівень освіти основної його частини – етнічних українців.

Важливо підкреслити, що за показниками освітнього рівня українці у 1980-х рр. поступалися лише євреям та росіянам. За даними перепису 1989 р., серед всіх українців віком від 10 років і старше, які постійно проживали в УРСР, 7,8% мали освіту вищого рівня і 28,9% – середню освіту [7]. Незважаючи на порівняно незначну частку осіб з вищою освітою, слід підкреслити, що в 1960–70-ті рр. цей показник зростав швидкими темпами. Особливо яскраво ілюструють зазначену динаміку статистичні дані щодо зайнятого населення української національності. У 1979 р. на 1000 зайнятих українців припадало лише 76 осіб з вищою освітою (забігаючи наперед, слід підкреслити, що у євреїв, наприклад, відповідний показник дорівнював 384 особам). Втім за десять років – до 1989 р. – серед українців цей показник досяг рівня 117 осіб і, хоча й залишався меншим за аналогічні показники серед євреїв і росіян, все ж засвідчував інтенсивність здобуття вищої освіти представниками титульного етносу республіки.

Пояснення таким змінам слід шукати в урбанізаційних та промислових процесах в УРСР післявоєнного періоду. Як відомо, вищі рівні

освіти та й загалом їх поширення властиві здебільшого міському населенню. Етнічні ж українці тривалий час в абсолютній більшості залишалися мешканцями сіл. Це було усталеною тенденцією і відповідало історичним ментальним рисам українства, які не одне століття формували свою життєву філософію.

Однак друга половина ХХ ст. внесла докорінні зміни у поселенську структуру розселення українців. Згідно з даними переписів населення з 1959 до 2001 рр., питома вага міських жителів у складі етнічного українського населення збільшилася майже удвічі і досягла 63%. У такому контексті основний урбанізаційний стрибок відбувся за радянських часів: у 1989 р. частка міських мешканців серед українців становила вже 60,3%, відповідно за 1990-ті рр. цей показник зріс ще на 2,7%. Подібні зміни, безумовно, сприяли полегшенню доступу українців до отримання вищої та середньої спеціальної освіти, оскільки абсолютна більшість навчальних закладів різного рівня акредитації зосереджувалася саме у містах.

Період незалежності відзначився масовим відкриттям вищих навчальних закладів різного ґатунку і, відповідно, розширення їх мережі мало посприяти зростанню показників питомої ваги осіб з вищою освітою серед представників різних етнічних груп. Скоріш за все, саме ця тенденція і стала визначальною щодо зростання відносної чисельності українців, які мали повну вищу освіту у 2001 р. – порівняно з 1989 р. показник зріс на 3,9% і становив уже 11,7%. Оскільки питома вага міських мешканців серед представників титульного етносу за період між двома вказаними переписами збільшилася лише на 0,3%, а скорочення загальної чисельності українців внаслідок зменшення народжуваності у 1990-ті рр. не могло вплинути на здійснені підрахунки (враховувалося постійне населення віком від 10 років і старше, тобто всі особи, народжені до 1991 р.), то висновок про визначальну роль змін у системі освіти як основну причину зростання освітнього рівня українців можна вважати логічним.

Серед національних меншин України найбільшою була етнічна група росіян. На відміну від українців, відносна чисельність яких поступово зменшувалася за післявоєнний радянський період і почала зростати тільки за роки незалежності, у росіян простежувалася протилежна тенденція. З 1959 до 1989 рр. їх частка збільшилася з 16,9% до 22,1% (відповідно з 7090,8 тис. осіб до 11355,6 тис. осіб). Натомість за період з 1989 до 2001 рр. відбулось зменшення абсолютної та відносної чисельності росіян, які постійно проживали в Україні – до 8334,1 тис. осіб (17,3% від усіх мешканців країни). Обидва процеси – зростання і зменшення питомої ваги представників російського етносу – відбувалися передусім внаслідок міграційних процесів: у 1950–80-х рр.

масовим був приплив росіян до УРСР, а 1990-ті рр. ознаменувалися інтенсивною еміграцією представників етносу до Російської Федерації. Питома вага росіян є найвищою в Криму, де вони за цим показником випереджають українців, а також на Луганщині, Донеччині, Харківщині та в південних областях – Одеській, Херсонській та Миколаївській.

Географія розселення росіян засвідчує, що представники етносу як робоча сила різної кваліфікації в першу чергу заселяли промислові регіони України. Така особливість зумовлювала активну участь росіян в індустріальному розвитку УРСР і передбачала необхідність набуття належної освіти. Тому не дивно, що росіяни помітно переважали титульний етнос за рівнем освіченості. У 1989 р. серед росіян віком від 10 років і старше, які постійно проживали в Україні, нараховувалося 14,4% осіб з вищою освітою, середню професійну освіту мало 19,9%, а найбільшим був показник щодо середньої загальної освіти – 27,6%.

Закономірно, що росіяни як основа робітничого класу СРСР та союзних республік відзначалися порівняно високою питомою вагою фахівців з середньою спеціальною освітою, які повсякчас поповнювали лави робітничого класу. За цим показником (19,9%) вони випереджали українців на 4,5%.

Втім головне, що привертає увагу при порівнянні з українцями, – це велика різниця в показниках вищої освіти: росіяни мали майже удвічі (!) більший показник. Натомість середню освіту мала трохи більша частка українців – різниця з показником серед росіян становила 1,3%.

Найбільш поширеним у сучасній українській історіографії є тлумачення високого освітнього рівня росіян як закономірного наслідку закріплення за цією етнічною групою статусу титульної нації – тенденції, започаткованої в Російській імперії і розвиненої за радянських часів. Поза всяким сумнівом, етнополітичні процеси мали значний вплив на особливості соціокультурного розвитку російського етносу. Дійсно, основною мовою в системі вищої і середньої освіти за радянських часів була російська мова, у більшості випадків наукова і навчально-методична література друкувалися російською мовою і це давало пріоритет етнічним росіянам щодо успішного навчання та здобуття освіти. Однак, якщо спиратися тільки на концепцію ідеологічного домінування росіян, то в ці рамки не буде вписуватися ситуація щодо євреїв, які мали найвищі показники рівня освіти і аж ніяк не могли виступати як титульний етнос ані в СРСР (у сучасних історичних дослідженнях такий статус відводиться росіянам), ані в радянських республіках.

До того ж більш глибокий аналіз витоків вказаної проблеми переконує у наявності того, що визначальний вплив на формування

високого рівня освітньої самореалізації етнічних росіян мали особливості їх соціально-економічної діяльності. Міграційні процеси, які в різні історичні періоди гарантували забезпечення робочою силою підприємства різних галузей важкої промисловості в Україні, призвели до масового припливу росіян передусім в індустріальні центри республіки. Оскільки в кінці 1980-х рр. в УРСР росіяни майже на 90% були міськими мешканцями (що відповідало специфіці їх професійно-галузевої зайнятості), це об'єктивно сприяло більш масовому залученню представників етносу до навчання у середніх спеціальних та вищих навчальних закладах (які зосереджуються саме в містах). Важливим також був фактор територіального розселення етнічних росіян: саме індустріальні області республіки мали найбільш потужну і розгалужену мережу вищих навчальних закладів. Отже, вже за радянських часів росіяни як більш урбанізований етнос були прикладом інтенсивного впливу модернізаційних процесів на соціальну структуру етносів.

Роки державної незалежності України внесли свої корективи у динаміку освітнього рівня росіян: зросла питома вага осіб з повною вищою освітою – до 2001 р. їх стало більше на 4,3%. Незважаючи на те, що росіяни за цим показником і надалі беруть гору над українцями, 1990-ті рр. стали періодом більш інтенсивного зростання частки студентства серед етнічних українців. Коефіцієнт росту питомої ваги випускників інститутів та університетів за вказаний період в українців становив 150%, а у росіян – 129,9%. Випереджали українці росіян і за темпами зростання частки осіб з середньою загальною освітою: показники відповідно становили 123,2% та 117,8%.

Зазначений період знаменувався масовими міграційними процесами, внаслідок яких представники багатьох національних меншин емігрували за межі України, як правило, повертаючись на батьківщину. Цей процес, разом з етнодемографічними змінами, призвів до зменшення питомої ваги городян у складі етнічної групи росіян. Хоча скорочення і не було значним (в межах 1%), все ж у сукупності з масовою еміграцією (яка в першу чергу спричинила загальне зменшення чисельності росіян), позбавляло етнічну групу значної кількості працездатних осіб з різними рівнями освіти. У програмі Всеукраїнського перепису 2001 р. відсутня інформація про кількість осіб з середньою професійною освітою, тому здійснення ретроспективного порівняння в такому розрізі неможливе. Загалом процес модернізації українського суспільства, що продовжував відбуватися в останні десятиліття, сприяв кількісному зростанню випускників вищів саме серед представників титульного етносу незалежної держави.

В УРСР у 1980-х рр. третьою за чисельністю представників була етнічна група євреїв. Слід зазначити, що абсолютна кількість євреїв у

республіці постійно зменшувалася, причинами чого були асиміляція, звужений режим демографічного відтворення та зовнішня еміграція представників етносу. До 1989 р. в УРСР євреїв залишилося 486,3 тис. осіб, що становило 57,9% від максимального показника 1959 р. За даними перепису 2001 р., щодо постійного населення євреями себе самоідентифікували тільки 103,6 тис. осіб (вчетверо менше, ніж було наприкінці 1980-х рр.) – наслідки еміграції стали максимально відчутними.

Євреї – це один з небагатьох етносів, традиційні аспекти розвитку якого неконфліктно співіснують з модернізаційними запозиченнями. Саме єврейській національній меншині, на думку істориків і соціологів, властиві ефективні динамічні механізми соціальної адаптації, вироблені протягом багатьох століть історичного розвитку у найскладніших політичних ситуаціях.

Перше за все слід нагадати про масове поширення серед євреїв прагнення реалізовуватися у сфері розумової праці, чому цілком сприяє майже виключно міське їх розселення – на кінець 1980-х рр. у містах проживало 99,2% (!) євреїв України. У 1989 р. серед євреїв віком від 10 років і старше, які постійно проживали в УРСР, понад третина мали повну вищу освіту (34,5% – це найвищий показник серед усіх етносів республіки), 23,6% – закінчили середні спеціальні навчальні заклади і 18,6% – одержали загальну середню освіту. Порівняно незначна частка осіб з загальною середньою освітою пояснюється високим рівнем прагнення до набуття вищого рівня професійної кваліфікації: питома вага фахівців з вищою освітою серед євреїв була у 4,4 рази більшою за відповідний показник в українців та в 2,4 рази – у росіян. За даними 2001 р., незважаючи на значне кількісне скорочення, євреї залишалися в абсолютній більшості мешканцями міст (98,5%). Тому не викликає сумнівів те, що сучасний освітній рівень євреїв в Україні також є дуже високим.

Білоруси у 1989 р. були четвертою за чисельністю етнічною групою УРСР. За 1990-ті рр. ситуація змінилася – на початку XXI ст. білоруси кількісно поступалися тільки українцям і росіянам. За роки незалежності їх чисельність серед постійних мешканців України скоротилася в 1,6 рази: з 486,3 тис. до 275,7 тис. осіб. Знову-таки вирішальним фактором зменшення стала масова еміграція. Часткова асиміляція також додавала інтенсивності процесу кількісного скорочення. Однак це майже не позначилося на відсотку міського населення серед білорусів – з 1989 р. до 2001 р. показник зменшився лише на 1,5% і становив 77,8%, що було помітно більше, ніж у самих українців. Білоруси України, як і росіяни, здебільшого були переселенцями в українських землях, і головною причиною їх масової імміграції у 1950–80-х рр. слід вважати радянську соціально-економічну політику, а

основними пунктами вселення мігрантів – промислові центри УРСР. Отже, наявними були сприятливі умови для поширення освіченості серед білорусів.

Статистичні дані переписів підтверджують висловлене припущення. У 1989 р. 11,1% від загальної чисельності білорусів України віком від 10 років і старше мали вищу освіту, в чому випереджали українців на 3,3%. З часом ця диспропорція навіть зростає: у 2001 р. різниця стала трохи більшою – 3,9%, а показник частки осіб з вищою освітою у білорусів досяг 15,6%. Така динаміка освітнього рівня є абсолютно аналогічною ситуації з росіянами. Водночас за відповідним коефіцієнтом росту показника білоруси (140,5%), як і росіяни (129,9%), поступалися українцям (150%). Наприкінці 1980-х рр. білоруси так само відзначилися більшою, ніж українці, питомою вагою випускників середніх спеціальних закладів – серед білорусів їх було на 3,7% більше, а також трохи меншою часткою осіб з загальною середньою освітою – тут білоруси поступалися українцям на 0,1%. Отже, основні тенденції у змінах в освітньому рівні білорусів тотожні процесам, що спостерігалися щодо російського етносу.

Молдовани, як і всі досліджувані етнічні меншини України, що населяли Україну в досліджуваний період, характеризувалися поступовим зменшенням загальної чисельності представників (на відміну від українців, яким була властива тенденція кількісного зростання). З 1989 до 2001 рр. загальна чисельність молдован зменшилася з 324,5 до 258,6 тис. осіб (наведені дані щодо постійного населення). Серед етносів, чисельність представників яких у вказаний період перевищувала 200 тис. осіб, молдовани були найменш урбанізованими. Якщо наприкінці 1980-х рр. у містах проживала рівно третина молдавського населення УРСР, то у 2001 р. цей показник скоротився до 28,5%.

Все зазначене помітно ускладнювало освітні процеси в етнічній групі молдован. Дійсно, осіб з повною вищою освітою була найменша відносна кількість саме серед молдован: у 1989 р. тільки 3,7% молдован віком від 10 років і старше мали відношення до вищого рівня освіти (що вдвічі менше за аналогічний показник серед українців), ще 9,5% були випускниками середніх спеціальних навчальних закладів і 30,4% одержали атестат загальної середньої школи. Основним фактором виступало своєрідне традиційне соціальне протиріччя між містом і селом – чим більше було у складі етносу сільських мешканців, тим нижчими були показники рівня освіти його представників. Втім модернізація суспільства 1990-х рр., всупереч висловленій тезі, призвела водночас із зростанням аграризації етнічної групи молдован до незначного підвищення у її складі питомої ваги осіб з повною вищою освітою – до 5%.

Болгари – ще одна національна меншина, яка водночас із зменшенням загальної чисельності її представників у вказаний період (з 233,8 тис. до 204,6 тис. постійних мешканців України) характеризувалася поступовим скороченням серед них частки міських жителів – з 42,7 до 41,3%. За наведеними показниками болгар можна віднести до однієї умовної групи з молдованами. Споріднює ці етноси також структура і динаміка освітнього рівня. Серед болгар було теж мало осіб з повною вищою освітою – 6,1% у 1989 р. і 9,1% – у 2001 р., основну масу складали особи з загальною середньою освітою – відповідно 26,9 та 30%. Єдине, що відрізняло етноси у запропонованому порівнянні, – це помітно більша частка фахівців з середньою спеціальною освітою серед болгар (у 1989 р. – 13,5%, що на 4% більше, ніж у молдован). За інших однакових умов причину такої диспропорції слід шукати у більш високому рівні соціальної адаптації болгар, який за роки незалежності, незважаючи на сталість традиційних соціальних характеристик, певною мірою продовжував зростати.

Етнічна група поляків за більшістю досліджуваних параметрів нагадує етнічних українців. Основна відмінність полягає у скороченні чисельності поляків. Зокрема, з 1989 до 2001 рр. їх кількість зменшилася з 219,2 тис. до 144,1 тис. осіб, що засвідчує порівняно високі темпи депопуляції. В інших аспектах характеристики обох етносів є цілком спорідненими. Як і в українців, у поляків міські мешканці становили близько 2/3 від загальної чисельності представників цієї етнічної групи. До того ж за 1990-ті рр. питома вага жителів міст поступово зростала (у поляків – з 67,6 до 69,1%). За рівнем і структурою освіти пропорції також можна вважати схожими. Осіб з повною вищою освітою серед поляків теж було порівняно небагато, хоча темпи їх приросту були значними: у 1989 р. – 6,7%, у 2001 р. – 11,3%. За радянських часів частка випускників спеціальних середніх закладів освіти серед поляків і українців була майже однаковою (у 1989 р. відповідно 14 і 15,4%). Аналогічною була ситуація щодо осіб із загальною середньою освітою (у тій же послідовності – 27,6 і 28,9% у 1989 р. та 34,3 і 35,6% у 2001 р.). Що ж стосується негативної кількісної динаміки представників польської національної меншини, то, враховуючи тривалість та поступальність цього процесу (у 1959 р. в Україні нараховувалося близько 360 тис. поляків і кожного наступного десятиліття їх ставало на 36–75 тис. менше), в етнологічній науці це пояснюється двома визначальними тенденціями: акультурацією та асиміляцією етнічних поляків і рекультурацією полонізованих раніше українців.

До етносів з чисельністю представників понад 200 тис. осіб у 2001 р. додалися кримські татари (248,2 тис. осіб). Наприкінці 1980-х рр. їх кількість була незначною (38,6 тис. осіб), тому докладна розробка

даних по цьому етносу в підсумках перепису 1989 р. не здійснювалася і дані про рівень освіти відсутні. Однак, враховуючи виняткові темпи зростання чисельності представників цієї національної меншини, що було пов'язано з процесом репатріації, слід навести статистичні дані перепису 2001 р. Кримські татари – лише на третину міські жителі, однак рівень освіти у них вищий, ніж у молдован, а також угорців і румун (ці етноси представлені відповідно 156,6 тис. та 151 тис. осіб), які також в абсолютній більшості проживають в селах. Зокрема, вищий рівень освіти здобули 9,1% кримських татар, тоді як у вказаних етносів цей показник коливається в межах 4–5% (найменше – серед румун, найбільше – серед молдован). Щоправда, показник питомої ваги осіб із загальною середньою освітою серед кримських татар є найменшим серед усіх досліджуваних у статті етносів і становить рівно 30%, тоді як угорці відзначилися відповідно найбільшим показником – 43,3%. На жаль, дослідити зміни освітнього рівня цих національних меншин неможливо за браком необхідних підсумкових статистичних даних.

Таким чином, детальний аналіз динаміки рівня освіти найбільш чисельних етносів України дозволив виокремити основні закономірності, що визначали соціальну адаптацію та статус цих етнічних груп у суспільній життєдіяльності. По-перше, існує об'єктивна прямопропорційна залежність більш високого освітнього рівня від переважання у складі етносів мешканців міст (особливо великих індустріальних та наукових центрів), і це є визначальним фактором. По-друге, титульний етнос України за роки державної незалежності одержав реальну можливість підвищити свої соціальні позиції, що знайшло вираз у найвищих темпах зростання саме серед українців частки осіб з повною вищою освітою (хоча за цим показником і досі є лідерами росіяни та білоруси – тенденція започаткована за радянських часів). По-третє, кожен із досліджуваних етносів характеризується своєрідним переплетінням впливу традиційних ознак і модернізаційних процесів (що вносить корективи в динаміку освітнього рівня етнічних груп), однак вплив модернізації суспільства стає дедалі відчутнішим. Поглибити запропоновані висновки дозволить подальший комплексний аналіз проблеми з урахуванням розширення хронологічних меж дослідження, освітніх характеристик міського та сільського населення, регіональних особливостей здобуття освіти представниками найбільших етносів сучасної України. Крім теоретичної важливості, зроблені висновки мають практичне значення – врахування досвіду минулого разом з визначенням особливостей сучасних процесів дозволить більш зважено здійснювати подальшу національну політику в соціальній і культурній сфері.

Література

1. Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР : статико-картографічне дослідження / В. І. Наулко. – К. : Наукова думка, 1965. – 130 с. ; Наулко В. І. Хто і відколи живе в Україні / В. І. Наулко. – К. : Головна спец. редколегія літ-ри мовами нац. меншин України, 1998. – 80 с. та ін.

2. Етнічний склад населення України 1959–1989 рр.: етномовні наслідки російщення / В. М. Скляр ; дар. В. М. Скляр. – К. : ВЦ "Просвіта", 2008. – 391 с. та ін.

3. Рудницька Т. М. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін [Текст] / Т. М. Рудницька. – К. : Ін-т соціології НАН України, 1998. – 170 с. та ін.

4. Показники щодо рівня освіти молоді наведені та розраховані автором за: Возрастная структура, уровень образования, национальный состав и источники средств существования населения Украинской ССР. Приложение №1 к статистическому бюллетеню №7 (188). – К. : ЦСУ при Совете Министров Украинской ССР, 1972. – С. 168–169 ; Населення Української РСР (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – К. : Державний комітет по статистиці, 1990. – С. 98–99 ; Рівень освіти населення України (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року) / за ред. О. Г. Осауленка ; відп. за вип. Н. С. Власенко, Л. М. Стельмах. – К. : Державний комітет статистики України, 2003. – С. 12–13.

5. Народное образование в СССР : сборник нормативных актов // сост. Н. Е. Голубева. – М. : Юридическая литература, 1987. – 333 с.

6. Показники щодо динаміки чисельності та поселенської структури етносів наведені та розраховані автором за: Національний склад населення України та його мовні ознаки (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року) / за ред. О. Г. Осауленка ; відп. за вип. Н. С. Власенко, Л. М. Стельмах. – К. : Державний комітет статистики України, 2003. – С. 14–15 ; Національний склад населення України (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – К. : Міністерство статистики України, 1991.

Ч. 1. – 1991. – С. 4–12.

7. Показники щодо рівня освіти найбільших етносів України наведені та розраховані автором за: Архів Держкомстату України, управління демографічної статистики і праці, 488, т. 1. Таблиця 33 с (відн.). Розподіл всього і зайнятого населення окремих національностей за віком і рівнем освіти, УРСР (1990), арк. 3–16 ; Розподіл населення найбільш чисельних національностей за статтю і віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року) / за ред. О. Г. Осауленка ; відп. за вип. Н. С. Власенко, Л. М. Стельмах. – К. : Державний комітет статистики України, 2004. – С. 309–310.

Культурно-освітні організації України та Польщі: створення, діяльність (2000–2005 рр.)

Стаття присвячена створенню та діяльності культурно-освітніх організацій в Україні та Польщі. Розглянуті досягнення та здобутки освітніх організацій впродовж 2000–2005 рр., здобутки української та польської громад в Польщі та Україні в галузі освіти, проблеми національних меншин та інше.

Ключові слова: культурно-освітні організації, громада, національна меншина, статут, громадські об'єднання.

Статья посвящена созданию и деятельности культурно-образовательных организаций в Украине и Польше. Рассмотрены достижения образовательных организаций на протяжении 2000–2005 гг., достижения украинского и польского обществ в Польше и Украине в отрасли образования, проблемы национальных меньшинств и другое.

Ключевые слова: культурно-образовательные организации, общество, национальное меньшинство, устав, общественные объединения.

Article is devoted creation and activity of the cultural-educational organisations in Ukraine and Poland. Рассмотрены achievements of the educational organisations throughout 2000–2005. Achievements of the Ukrainian and Polish society in Poland and Ukraine in branch of formation, problems of national minorities, and another.

Key words: the cultural-educational organisations, a society, a national minority, the charter, public associations.

Україна та Республіка Польща намагалися забезпечити сприятливі умови для реалізації права членів національних меншин на "збереження, вираження та розвиток своєї етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності без будь-якої дискримінації і в умовах повної рівності перед законом" [1]. Одним із заходів такої політики стало заснування та підтримання освітніх, культурних і релігійних організацій та товариств української і польської національної меншин, що створювалися на території обох держав.

В Україні зареєстровано понад 100 громадських об'єднань, що представляли інтереси поляків. Переважна їх більшість діяла в Івано-Франківській, Житомирській, Львівській, Тернопільській, Хмельницькій областях та м.Києві. Першою офіційною організацією поляків після

Другої світової війни був Клуб шанувальників польської літератури та культури "Варшава", що був створений у Луганську в 1976 р. Через дванадцять років, на ґрунті змін у тодішньому СРСР, у липні 1988 р. при Фонді української культури було утворене Товариство польської культури Львівщини. Ця організація своєю появою ознаменувала початок національного відродження поляків на Україні [1].

У 2000 р. з'явилася Спілка поляків України (СПУ), очолювана спочатку С.Шалацьким, а нині С.Костецьким, яка мала відділення в 12 областях та Києві. Одночасно почали з'являтися й інші організації, які часто-густо не знаходили порозуміння між собою, причиною чого став, на нашу думку, економічний фактор у сучасному суспільстві. Про наявність розбіжностей свідчив той факт, що на II з'їзді вчених-поляків в Україні, що проходив у грудні 2001 р. в Києві, д.і.н. проф. Г.Стронський підкреслив існування не тільки поділу, а й війни між різними польськими організаціями в Україні та закликав науковців сприяти подоланню суперечливих моментів [2]. Кожна з організацій хотіла мати щось виняткове тільки для себе й тому їм важко було домовитися. До причин, які заважали спільній роботі, Посол Сейму Республіки Польща П.Міщук відносив проблему керівництва й те, що кожен хотів реалізувати свою окрему програму [3].

В Україні діяло близько 30 організацій, з яких багато мали територіальні відділи. До найбільших організацій на терені України належала Спілка поляків України (СПУ), що нараховувала близько 5 тис. осіб, з відділеннями в Києві, Житомирській, Хмельницькій, Одеській, Вінницькій, Харківській, Миколаївській, Черкаській областях та інших населених пунктах. Створена мережа курсів з вивчення польської мови. Лише в Києві за 2001 р. заняття відбувалися на двох паралельних курсах. Було також організовано вивчення польської мови в десятках шкіл. Разом з Генеральним консульством РП СПУ організувала дві олімпіади польської мови та польської культури [4, с. 350].

Вперше за десятиріччя в Києві був проведений 1-й огляд художніх колективів Спілки поляків, у якому взяли участь 400 осіб. У журі були представники з Польщі. Чотири учасники огляду були запрошені на виступи до Польщі. Також СПУ був створений дитячий самодіяльний ляльковий театр, що показав у Польщі три своїх спектаклі.

У вересні 2001 р. СПУ організувала п'ять вечорів польської поезії за участю артиста Краківського театру Яна Адамського, з яких два пройшли в Києві, а три – в Житомирі. Також відбувся вечір, присвячений ювілею видатної польської поетеси Марії Конопницької, на якому виступили два колективи з Польщі [4, с. 361].

Польське культурно-освітнє товариство ім. А.Міцкевича у Києві, яке налічувало близько 300 членів, організовувало курси з польської

мови, виставки та лекції. З 2002 р. при товаристві діяла літературна секція, що згуртувала навколо себе понад 30 осіб. У приміщенні бібліотеки ім. А.Міцкевича проводилися літературно-музичні вечори на честь видатних діячів польської та світової культури, таких як А.Міцкевич, Ю.Словацький, Я.Івашкевич та В.Котарбінський [4, с. 356].

Три активних діячі цього товариства, зокрема Г.Єлісеєва, Л.Слесарева-Вікторовська та А.Кондрацький, в 2003 р. отримали подяку з відзнакою від голови Київської держадміністрації О.Омельченка. Активному члену цього Товариства полоністу проф. Ю.Булаховській було вручено диплом почесного академіка Академії вищої школи України [5, с. 179]. Польська сторона в 2006 р. нагородила Ю.Булаховську дипломом "За видатні заслуги для польської культури в світі", що поповнив колекцію її нагород, серед яких орден "Заслужений діяч польської культури" (1976 р.).

Римо-католицьке товариство в Києві діє при костьолі Св. Миколая. Його основними завданнями стала релігійна та освітня діяльність. Існує також Клуб католицької думки, який займається видавництвом бюлетеня та проводить освітню діяльність з 2002 р. [6, с. 148].

Київське національно-культурне об'єднання поляків "Згода" має у своєму складі більше як 250 осіб; проводило курси польської мови та організувало дитячий хор "Ластівки", що з успіхом виступав в Україні та Польщі. В 2000 р. від імені Клубу польських публіцистів і комісії Сейму Польщі зі зв'язків з діаспорою товариство отримало статуетку "Золотий Польонус" – на відзнаку заслуг київської громади поляків у популяризації польської культури, патріотичному вихованні молоді та піднесенні престижу польської ідентифікації [7, с. 141].

Діють організації, що займалися лише освітньою діяльністю та мали тісні зв'язки з Польщею й нараховували у своєму складі приблизно від 100 до 200 членів. До цих організацій належали: Клуб любителів польської літератури та культури "Варшава" в Луганську та Польська суспільна організація "Відродження" в Житомирі. Приблизно таку ж кількість проводило і Київське об'єднання поляків "Солідарність", що організували літні табори в Польщі. Освітньою діяльністю займалася й Польська організація ім. Любінського в Новограді-Волинському, яку очолювала вчителька, народна поетеса М.Якубовська [8, с. 238].

Польське добротинне товариство Вінницької області "Польський Дім" було організоване в січні 2003 р. на базі доходів з власних швейної та трикотажних майстерень. Проводило курси польської мови та налічувало 500 осіб. Товариство польської культури львівської землі, що проводило навчання польської мови, мистецьку та лекційну діяльність, займалося впорядкуванням могил на польських кладови-

щах та організовувало літні табори в Польщі. З грудня 2005 р. почало видавати двотижневик "Газета Львівська" тиражем 5 тис. примірників. Має свою постійну резиденцію у Львові. Очолюване С.Черкасом, нараховує близько 3300 членів [9, с. 236].

На Поліссі живе понад 80 тисяч поляків. На початку осені 2000 р. в Житомирі відкрито "Польський Дім" для популяризації польської культури серед населення краю. В приміщенні Дому проводилися курси з вивчення польської мови, які відвідували багато мешканців міста незалежно від їх віку, що свідчило про актуальність та необхідність проведення цих заходів.

Крім об'єднань та товариств культурно-освітнього характеру, останнім часом почали створюватися професійні організації, такі як Спілка польських вчителів в Україні (2000) та Осередок польських лікарів (2001). Напрямки діяльності всіх цих організацій подібні: охорона політичних прав польської меншості, суспільний та культурний розвиток поляків, вивчення польської мови, налагодження дружніх стосунків між поляками та українцями, розвиток контактів з поляками з усього світу. Джерелом фінансування цієї діяльності були членські внески, допомога з Польщі як державних організацій – головна "Спільнота Польська", так і суспільних, бо, на думку А.Хлебовича, Українська держава надавала організаціям польської меншості порівняно невелику допомогу [10, с. 109–112].

У березні 2000 р. був створений Центр українсько-польських студій на чолі з Т.І.Зарецькою, до роботи в якому долучалися державні, громадські діячі, представники польської меншини в Україні та меценати. Цей центр увійшов до складу Товариства "Україна – Світ" та Федерації товариств зв'язків із зарубіжними країнами під егідою І.Драча [247, с. 221]. До складу почесної ради увійшли посол України в Республіці Польща Д.Павличко, академіки Я.Ісаєвич, М.Жулинський, В.Смолій. Центром українсько-польських студій було заплановано публікацію архіву С.Петлюри, видання книги "Думки Пілсудського про Україну" та проведення ряду міжнародних науково-практичних конференцій [11, с. 222].

Разом з Національною науковою бібліотекою України ім. В.Вернадського, Товариством опіки над Літературним інститутом у Парижі, за сприяння Посольств України в Польщі та Республіки Польща в Україні, Товариства "Україна – Світ", особисто М.Прушинського, Б.Бердиховської Центр українсько-польських студій провів книжкову та фотовиставки й міжнародний "Круглий стіл" "Роль паризької "культури" в становленні українсько-польського взаєморозуміння" (2001) [12].

У цьому Центрі створена молодіжна секція, до якої входили студенти та аспіранти, що займалися проблемами українсько-поль-

ських відносин. Для підтримки молодих учених польський меценат та громадський діяч М.Прушинський запропонував фінансування стипендій, що дало змогу працювати в Польщі, вивчати безпосередньо культуру та звичаї сусіднього народу [12].

Польська культурна дипломатія реалізувалася й за допомогою Інститутів польської культури. Такий Інститут в Києві на чолі з П.Козакевичем був відкритий на початку 1999 р. і став одним з шістнадцяти подібних представництв польського Міністерства закордонних справ, що розміщені в найважливіших політичних та культурних центрах Європи [13]. Інститут мав на меті формування образу Польщі як сучасної демократичної держави, що досягла певних успіхів в галузі економіки, має великий культурний та науковий потенціал і готова до європейської інтеграції.

Головним його завданням стало збудження інтересу та підтримка розвитку безпосередніх зв'язків між громадянами обох країн, пов'язаними з науковими інституціями чи осередками, задля взаємного пізнання та обміну думками і подолання негативних стереотипів. Популяризація польської культури в Україні: ознайомлення громадськості з культурним доробком, науковими досягненнями, історією польського народу, надання інформації зацікавленим особам, підтримка розвитку безпосередніх контактів і співробітництва між організаціями та осередками культури і науки України та Польщі; організація чи співорганізація семінарів, конференцій, "круглих столів" за участю українських та польських науковців, спеціалістів та експертів сприяли б формуванню спільного бачення шляху до об'єднаної Європи [13].

До сфери діяльності належала робота бібліотек, читалень, організація концертів художніх колективів, солістів, перегляду фільмів, художніх, фото- та музейних виставок, проведення зустрічей для дітей та молоді, організація курсів вивчення своєї мови. Польський інститут став культурним центром, що розширював ареал культурної обізнаності і знання національного творчого доробку, що є виявом самобутності, самоцінності та саморефлексії наших народів.

Діяльність Інституту полягала і в презентації всіх напрямів творчої активності: показ фільмів, вистав, концертів, творчі зустрічі з митцями-художниками, музикантами, літераторами, авторами фотовиставок та іншими діячами. Польський інститут проводив роботу зі створення бібліотеки з добіркою як художньої, так і наукової та навчальної польської літератури, інформації туристично-відпочинкового характеру, формуванням відео- та фонотеки, в яких мали бути представлені фільми польського кіно та всі напрями польської музики – від класичної до популярної. Все це надавалося в користування інституціям, особливо навчальним закладам, і приватним особам. Значна

увага приділялася новим засобам комунікації – комп'ютерам, Інтернету, відео, з огляду на необмежені можливості передачі інформації. Також нові медіа винятково зручні для презентації сучасних досягнень польської науки [13].

Протягом 2000–2005 рр. Польським інститутом було проведено ряд заходів. Так, з лекціями на тему польсько-українських стосунків, що відбулися у Києво-Могилянській академії та Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, виступив відомий публіцист, історик М.Козловський, колишній віце-міністр закордонних справ Польщі. У лютому і травні 2000 р. інститут ознайомив киян з історією виникнення та головними дієвими особами польського кіноавангарду, показавши найбільш характерні зразки цього мистецтва, задяки зусиллям відомого в Польщі спеціаліста, директора Центру сучасного мистецтва "Замок Уяздовський" Р.Клюшчинського [14, с. 90].

У червні 2000 р. інститут став ініціатором проведення в Києві Тижня польського кіно переважно останніх років, що зібрав велику аудиторію. До Києва було запрошено композитора світової слави К.Пендерецького, якому було присуджено ступінь почесного доктора Київської музичної академії.

За сприяння Польського інституту відбулися також: виступи краківського вуличного театру КТО в Києві і в Криму; виставка польського художнього плаката у Вінниці; дводенний семінар і демонстрація циклу фільмів про творчість видатного реформатора світового театру С.Гротовського; наукова конференція і виставка книжок "Ю.Словацький і Україна", "А.Міцкевич і Україна" та "Я.Івашкевич" [14, с. 92].

Діяльність Інституту не обмежувалася виключно Києвом, а охопила інші міста України, свідченням чого є доповідь П.Козакевича на конференції "Україна і Польща: культурні взаємини кінця ХІХ – початку ХХ століть", що проходила в Одесі в липні 2005 р.

Розглянемо культурно-освітні організації українців у Польщі. Так, у 2000 р. на базі існуючого Українського суспільно-культурного товариства був створений Союз українців Польщі (СУП). До його першочергових цілей належить робота, пов'язана з контролем за дотриманням відповідності громадянських прав української національної меншості в Польщі нормам міжнародного права, гарантованим Конституцією та законами Республіки Польща, інтегрування української меншості на ґрунті народних традицій та культури, діяльність, спрямована на розвиток української культури в Польщі та на українсько-польське зближення. Союз нараховував більше, як 7500 осіб. Видавав власний тижневик "Наше слово", на сторінках якого представлялася інформація з історії та культури лемків, діяльності українських товариств та об'єднань у Польщі, важливі політичні та історичні події в Україні [13, с. 135].

В культурно-освітній галузі СУП особливу увагу приділяв збереженню та розвитку української культури. Важка економічна ситуація української спільноти в Польщі унеможливила самофінансування культурної діяльності, звідки обов'язковою є державна допомога. Створення відповідних умов для осередків української культури, мистецьких колективів, музеїв, видавництв та бібліотек стало досить важливою справою.

У структурі цієї організації (СУП) діяло кілька товариств. Так, у Польщі існувало Об'єднання українок, створене в жовтні 2000 р. До завдань цієї організації належала охорона та розвиток народних традицій, організація пунктів для вивчення української мови, допомога хворим, непрацездатним та вченим. Це об'єднання є членом Світової федерації українських організацій жінок з центром у м. Торонто [13, с. 136].

У Польщі, як і в Україні, існували товариства вчителів та лікарів. Українське товариство вчителів у Польщі, засноване 9 листопада 2001 р., турбувалося про розвиток українського шкільництва та співпрацювало із закладами освіти у вивченні української мови, проводило підвищення кваліфікації працівників товариства, виховувало на засадах гуманізму в української молоді дух патріотизму, сприяло порозумінню українського та польського народів, пропагувало засади толерантності в суспільному житті. Товариство є членом СУП та членом Українського товариства професійних вчителів з осередком у м. Філадельфії [13, с. 138]. Українське товариство лікарів утворилося 28 квітня 2000 р. Ця організація мала на меті інтеграцію лікарського осередку, популяризацію медичних знань, надання допомоги хворим та непрацездатним особам і студентам, що здобувають медичну освіту. Її територіальні осередки знаходилися в Гданську, Перемишлі, Кракові, Щецині та Вроцлаві [13, с. 139].

Поряд з організаціями суспільного характеру українці створили дві фундації, що мали основною метою піднесення української культури на терені Польщі: Фундація української культури та Фундація Св. Володимира Хрестителя Русі Київської, створена в Кракові В. Мокрим [7, с. 19].

Названі організації налічували від кількох десятків до кількох осіб і в більшості були членами Союзу українців у Польщі. Міністерство культури та мистецтв Польщі фінансувало їх організаційну та видавничу діяльність.

Культурна діяльність української спільноти в Польщі спиралася на функціонування осередків культури, якими були створені бібліотеки, читальні зали, проводилися святкування національних та релігійних свят, проходили навчання української мови дітей та молоді, організовувалися концерти та різні заходи.

Осередки СУП проводили значну роботу. Так, осередок цього об'єднання в с.Гребінне був ініціатором спорудження пам'ятника з нагоди 120-ї річниці українського поета О.Козловського, який помер тут у 22-річному віці. Краківський осередок Союзу, співпрацюючи з Українським товариством сліпих, запрошував з гастрольними поїздками до Кракова капелу бандуристів "Карпати" [6].

Українці в Польщі видавали кілька журналів. Так, СПУ друкував українською мовою тижневик "Наше слово" ще з 1956 р., Союз українців Підляшшя з 2001 р. – кварталник "Над Бугом і Нарвою". Поза тим виходили в світ місячник "Благовіст", що є органом Греко-католицької церкви в Польщі; також друкувалися "Український календар" та "Український альманах", "Православний Календар" та "Греко-католицький Календар" (обидва виходили українською мовою). Раз на два місяці друкувалися обома мовами "Перемишльські Дзвони", журнал "Зустрічі", місячник "Огляд Православний" українською мовою та "Пластовий Вісник" – журнал українських скаутів [5].

Значну роль у діяльності культурно-освітніх та релігійних організацій відіграло місто Перемишль. Саме місто розташоване на межі культур. Протягом століть на ньому спільно проживають українці, поляки, євреї та інші народи, що вплинуло на своєрідний мультикультурний візерунок міста. Традиційно в цьому місті є міцний осередок української громади, який проводить значну культурно-освітню діяльність, зокрема працює українська школа ім. Маркіяна Шашкевича.

На сьогоднішній день існує проблема повернення українській громаді Народного дому, який до 1939 р. був його власністю. Деякі домовленості були досягнуті завдяки зусиллям Президента України В.Ющенка та Надзвичайного і Поважного Посла у Республіці Польща О.Моцика [14, с.446].

Таким чином, створення та діяльність вищезгаданих культурних, освітніх та релігійних організацій сприяло збереженню та розвитку національної самобутності української меншості в Польщі та польської – в Україні. А це, в свою чергу, покращувало співробітництво та добросусідські відносини між двома країнами. Більшість заходів проводилися з ініціативи польської сторони з залученням зацікавлених в Україні. Діяльність цих суспільних об'єднань насамперед спрямована на національно-культурний саморозвиток. Вона охопила значну частину української та польської національних меншин на території Польщі та України. Держава через нестачу коштів не в змозі приділяти їм достатньої уваги. Така ситуація змушувала організації своїми силами вирішувати власні проблеми. Результатом їх діяльності стало поступове руйнування антиукраїнських та антипольських настроїв шляхом кращого ознайомлення місцевого населення з культурою, носіями якої

є національні меншини, що проживають на їх території. Адже завдяки взаємопізнанню культурного образу, національного колориту та етнічних особливостей поліпшуються стосунки між народами.

Підводячи підсумок, зазначимо, що Україна та Польща здійснювали культурний взаємообмін, використовуючи різноманітні форми співпраці. В обох країнах створюються і діють освітні організації, які займаються видавничою, освітянською, культурною та іншими видами діяльності, що пов'язані зі співпрацею українців та поляків. Проведене дослідження свідчить про те, що країни зацікавлені у подальшому безпосередньому співробітництві між областями, воєводствами, містами, культурними та мистецькими установами, музеями, художніми школами, творчими спілками, об'єднаннями, установами та центрами культури. Адже це сприяє взаємозбагаченню культур українського та польського народів.

Активна діяльність культурно-освітніх та релігійних товариств сприяла розширенню вивчення української мови, літератури, історії та географії в Республіці Польща і польської мови, літератури та полоністики в Україні. Україна та Польща співпрацюють у сфері збереження на своїх територіях об'єктів історико-культурної спадщини та здійснюють відповідні заходи з їх охорони, реставрації, наукового дослідження та використання.

Література

1. Стан та перспективи українсько-польських відносин [Електронний ресурс] // Посольство України в республіці Польща. – Режим доступу:

<http://www.mfa.gov.ua/poland/ua/publication/content/29136.htm>. –

Назва з екрану.

2. Polacy na Ukrainie – dzialalnosc organizacji polskich i mozliwe formy rotomocy [Електронний ресурс] // Stowarzyszenie Gmin i Powiatow Malopolski. – Режим доступу:

<http://www.sgpm.krakow.pl/artykuly/formatka.php?idwyb=162>. – Назва

з екрану.

3. Polsko na Ukrainie Wymiana Mlodziezy [Електронний ресурс] // Narodowy centrum kultury. – Режим доступу:

http://www.nck.pl/kategoria/235/polskoukrainska-wymiana_mlodziezy/pr/true. – Назва з екрану.

4. Астаф'єв О. Єжи Гедройць та українська еміграція: знаки взаєморозуміння, ідентичності й культурно-політичної стратегії / О. Астаф'єв // Київські полоністичні студії : збірник наукових праць / відп. за вип. Р. П. Радишевський, проф., член-кор. НАН України. – К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2009.

Т. XV. – 2009. – С. 349–358.

5. Вахніна Л. Розвиток культури поляків України в незалежній українській державі / Лариса Вахніна // Українсько-польські культурні взаємини. – К., 2008. – Вип. 2. – С. 177–184.
6. Винниченко І. Про перспективи розвитку гуманітарних та культурних польсько-українських взаємин / І. Винниченко // Україна і Польща – стратегічне партнерство. Історія. Сьогодення. Майбутнє. – К. : Вид-во Українського фітосоціологічного центру, 2002. Ч. II. – 2002. – С. 146–150.
7. Калакура О. Я. Польська етнічна група в процесі становлення громадянського суспільства в Україні / О. Я. Калакура // Наукові записки. – К. : ІПіЕНД, 2000. – Вип. 14. – С. 175–185.
8. Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті / О. Я. Калакура. – К. : Знання України, 2007. – 508 с.
9. Киридон А. М. Європейська інтеграція України: дискурс майбутнього / А. М. Киридон, В. Л. Мартинюк // Вісник Київського міжнародного університету / редкол. : В. А. Мандрагеля (голова) та ін. Серія "Міжнародні відносини". – К. : КиМУ, 2007. – Вип. 6. – С. 29 – 37.
10. Кіндрат К. Українсько-польські стосунки на зламі тисячоліть / К. Кіндрат, С. Трохимчук ; наук. ред. М. З. Мальський ; Львів, нац. ун-т ім. І.Франка. Фак. міжнар. відносин. – Львів, 2002. – 112 с. – Бібліогр.: с. 109–112.
11. Кіш Є. Концептуальні засади міжрегіонального співробітництва України / Є. Кіш // Вісник Львівського університету. Серія "Міжнародні відносини". – 2008. – № 23. – С. 220–226.
12. Роль паризької "культури" в становленні українсько-польського взаєморозуміння. Україна і Польща – стратегічне партнерство // 36. наук. праць міжнародного круглого столу (25–26 травня 2000 р.). – К. : Вид-во Українського фітосоціологічного центру, 2002. – 111 с.
13. Україна Польща: позитивна динаміка відносин // Урядовий кур'єр. – 2003. – 1 серпня. – С. 1, 2.
14. Лишко В. В. Політика України та Польщі щодо повернення культурних цінностей релігійним організаціям / В. В. Лишко // Вісник Київського інституту "Слов'янський університет". Історія. – К., 2001. – Вип. 10. – С. 53–60.

Тенденції освітньо-культурного розвитку Чернігівщини у 90-х рр. ХХ ст.: соціально-економічний чинник в мережі культурно-освітніх закладів

Стаття присвячена культурно-освітньому розвитку Чернігівщини у 90-х рр. ХХ ст. Головна увага зосереджена на питанні впливу соціальних та економічних чинників на освітньо-культурну мережу регіону.

Ключові слова: культурно-освітній розвиток, соціодемографічна ситуація, економічне становище, заклади освіти, мережа закладів культури, Чернігівщина.

Статья посвящена культурно-образовательному развитию Черниговщины в 90-е гг. ХХ в. Главное внимание сосредоточено на вопросе влияния социальных и экономических факторов на образовательно-культурную сеть региона.

Ключевые слова: культурно-образовательное развитие, социодемографическая ситуация, экономическое состояние, образовательные заведения, сеть учреждений культуры, Черниговщина.

The article deals with the education and culture development of the Chernihiv region in the 90-ies of the XXth century. The focus is on the main social and economic factors which influenced the culture and education institutions of the region.

Key words: culture and education development, socio-demographic situation, economic state, educational establishment, network of cultural institutions, Chernihiv region.

Не викликає жодних заперечень теза про те, що соціальні та економічні чинники мають безпосередній вплив на власне мережу культурно-освітньої галузі та її функціонування. 90-ті рр. ХХ ст. для України стали складним етапом її розвитку. Це період трансформаційних змін, що охопив усі сфери життя, у тому числі й культурно-освітню сферу. Завдання дослідження полягає у тому, щоб за даними статистичних та архівних джерел на основі конкретних прикладів прослідкувати залежність закладів культурно-освітньої мережі від соціодемографічних та економічних змін у регіоні.

У 90-х рр. ХХ ст. Чернігівському регіону були притаманні загальноукраїнські тенденції наростання кризових явищ, але разом з тим в області деякі процеси мали особливу гостроту. Чернігівщина – друга за площею область в Україні, проте густота населення вдвічі менша від загальноукраїнської, значний відсоток становить сільське населення.

Основні явища соціально-економічної сфери, що впливають на процеси в культурно-освітній сфері, є проблеми фінансово-матеріального забезпечення та погіршення рівня життя населення.

Проблема соціально-демографічна на Чернігівщині у 90-х рр. стала значно гостріше, ніж в Україні в цілому. Область мала найгіршу ситуацію в Україні за демографічними показниками (розвиток проблеми у діахронному зрізі можемо прослідкувати завдяки даним переписів 1989 та 2001 рр.). За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., в Чернігівській області проживало 1236,1 тис. осіб, що складає 2,6% від загальної кількості постійного населення України (48240,9 тис.) [1]. У 1989 р. населення області складало 1412,8 тис. За період, що тривав між переписами, населення України зменшилося на 3,2 млн, або на 6,3%, а Чернігівської області – на 176,7 тис., тобто на 12,6%. Як зазначають дослідники, Чернігівщина вдвічі "випереджала" республіку за темпами скорочення чисельності населення [2, с. 4].

Науковці вказують, що депопуляція сільського населення в Україні розпочалася вже у 1979 р. Чернігівщина – регіон, де сільські жителі склали у 1989 р. 46,3%, міські – 53,7%; на 2001 р. ці показники становили відповідно: 41,6% та 58,4%. Депопуляція – явище України 90-х рр. Скорочується народжуваність: якщо на 1 тис. жителів у 1989 р. припадало 13,3 новонароджених, то у 2001 р. – 7,7. На Чернігівщині – найнижчий рівень народжуваності і у 2 рази менший за загальноукраїнський. За два десятиліття 1979–1999 рр. кількість наявного населення Чернігівської області скоротилося на 13,6%, причому міське зросло на 12,4%, а сільське скоротилось на 34,3% [3, с. 94]. Скорочення населення у 90-х рр. відбувається завдяки від'ємному природньому приросту: щорічні цифри складають від –1,05% (у 1996 р.) до –1,3% (у 2001 р.), міграції населення за межі регіону, що коливається в межах мінус 0,1–0,3% [4, с. 94]. Протягом усього десятиліття чисельність сільських населених пунктів, де кількість померлих перевищує кількість народжених, становила більш як 96% до їх загальної кількості [5, с. 16].

Отже, протягом 90-х рр. в Чернігівській області народжуваність була найнижчою в Україні (7,4 чол. на 1 тис.), а смертність – найвищою (18,5 чол. на 1 тис.), близько третини населення регіону – особи пенсійного віку [6, с. 148]. Протягом 1991–1995 рр. у 307 сільських населених пунктах області, що становить 20,5% до загальної кількості, не було народжених дітей, протягом 1996–2000 рр. ця кількість зросла до 335, що склало 22,4%. На 1 січня 1996 р. у 310 сільських населених пунктах не було дітей віком до 5 років, у 224 – не було дітей і підлітків віком 6–15 років, на 1 січня 2001 р. таких сільських населених пунктів,

де не було дітей віком до 5 років, нараховувалось 315, а 236 – де не було дітей і підлітків віком 6–17 років [7, с. 13–15].

Соціально-економічне становище регіону у 90-х рр. характеризується як кризове. Найбільше падіння соціально-економічних показників Чернігівщини відбулося у 1993–1994 рр. – до 83,5%, у 2000–2001 рр. спостерігається найбільше їх зростання – до 119,1% [8, с. 75]. Найбільше падіння валового виробництва сільськогосподарської продукції відбулося у період 1991–1994 рр. – 74,5% та 1995–1999 рр. – 56,9%. З 2000 р. починається зростання валової продукції (114,9%) [9, с. 78].

Особливості соціодемографічного та економічного становища Чернігівщини 90-х рр. ХХ ст. позначились на тенденціях розвитку освітньо-культурної сфери – в першу чергу на функціонуванні мережі закладів.

Особливо чітко можемо прослідкувати вплив демографічної ситуації на зміни в мережі дошкільних закладів. За статистику, в Україні протягом 90-х рр. ХХ ст. суттєво скорочується кількість дошкільних закладів: у 1990 р. їх нараховувалось 24,5 тис. (в них – 2277 тис. місць, перебувало 2428 тис. дітей, що охоплювало 57% дітей відповідного віку), на 2000 р. ця цифра скоротилась до 16,3 тис. (в них – 1117 тис. місць, перебувало 983 тис. дітей, що охоплювало 40% дітей відповідного віку) [10]. Дана тенденція по Чернігівській області підтверджується. У 1990 р. в регіоні діяло 763 постійних дошкільних закладів з чисельністю дітей 56,3 тис. при кількості місць 51,8 тис. – тому чисельність дітей у розрахунку на 100 місць складала 109 (у міських поселеннях 125, у сільській місцевості – 77). Відсоток охоплення дітей дошкільними закладами становив 57. У 1991 р. дошкільних закладів нараховувалось 762, де перебували 52,7 тис. дітей, що охоплює 52% дітей віком 1–6 років. При скороченні кількості місць до 51,5 тис. кількість дітей у розрахунку на 100 місць складала 102 [11, с. 3]. У 1992 р. відбулися значніші скорочення: дошкільних закладів стало 730, в них перебувало 47,1 тис. дітей, що охоплює 48% дітей віком 1–6 років. При скороченні кількості місць до 50,9 тис. кількість дітей у розрахунку на 100 місць складала 92, причому у міських поселеннях – 109 дітей, у сільській місцевості – 60 [12, с. 3].

На кінець 90-х рр. ситуація з дошкільною системою закладів яскраво відбивала соціально-економічне становище в області: кількість дошкільних закладів скоротилась до 523, в них кількість місць складала 32937 і перебувало 24583 дитини. Чисельність дітей в розрахунку на 100 місць – 75, в тому числі в міських поселеннях – 83, в сільській місцевості – 43; а охоплення дітей дошкільними закладами (у відсотках до кількості дітей віком 1–6 років) – 37,6%, причому в міських поселеннях – 50,9%, в сільській місцевості – вкрай низький показник 12,6%. Є дані про число незадоволених заяв про прийом дітей у дошкільні заклади: якщо у 1990 р. таких нараховувалось 2457, то у 1995 р. – лише 56, у

1998 р. –192 [13, с. 89]. Разом з тим варто звернути увагу, що при такому різкому скороченні місць у дошкільних закладах (від 51857 на початку 90-х рр. до 32 937 на кінець десятиліття) скорочення чисельності дітей у цих закладах виявилось ще більшим: удвічі в міських поселеннях (з 42810 до 21719 осіб) та більш як у чотири рази у сільській місцевості (з 13500 до 2864 осіб), що відповідає реальній демографічній ситуації в регіоні [14, с. 89].

На мережі закладів культури, як і освіти, особливо у сільській місцевості, скорочення кількості населення теж позначається, але у діяльності установ цієї сфери особливо негативно проявляються економічні негаразди. З 1 січня 1991 р. установи культури обласного підпорядкування були переведені на нові умови господарювання, затверджувались контрольні цифри (тобто своєрідні норми) їх діяльності [15, арк. 29–32]. У ситуації загострення кризових явищ у соціально-економічній сфері, не маючи досвіду діяльності в ринкових умовах, існування закладів культури взагалі опинилися під загрозою.

Можемо прослідкувати, як поступово під тиском соціально-економічних чинників скорочується мережа клубних закладів. У 1992 р. порівняно з попереднім 1991 р. мережа клубних закладів зменшилася на 20 одиниць (становила 1068 одиниць): згідно з рішеннями районних адміністрацій 20 клубів закриті у зв'язку з тим, що на території їх розташування проживає менше 50 осіб [16, арк. 1].

Система закладів культури клубного типу у 1993 р. нараховувала 1048 одиниць і по відношенню до 1992 р. зазнала певних змін: на 7 одиниць зменшилась мережа профспілкових клубів – 5 закладів культури було переведено з профспілкової мережі у державну, а 2 – закрито, рішенням правління колгоспів закрито 17 клубів. Причина – відсутність коштів на утримання культурних закладів у профспілкових комітетів та колгоспів [17, арк. 1]. У 1996 р. в області працювало 1003 клубних заклади, що на 28 одиниць менше порівняно з попереднім 1995 р. Разом зі скороченням мережі закладів за рік скорочуються й інші показники: кількість місць у залах для глядачів – на 1714 (з них у сільській місцевості – на 1694) [18, арк. 1].

Порівняємо ситуацію у 2000 р. до 1992 р.: закладів культури клубного типу залишилось 856, було – 1068; з них у 2000 р. потребували капітального ремонту – 418, у 1992 р. – 284, 20 знаходились в аварійному стані, проти 13 у 1992 р. Отже, попри те, що мережа клубних закладів протягом 90-х рр. поступово скорочується, проблеми функціонування тих закладів, що залишаються, не зменшуються, а навпаки, загострюються і, судячи зі звітності управління культури Чернігівської державної обласної адміністрації, вирішення практично не набувають [19, арк. 1].

Роль бібліотек у підвищенні освітньо-культурного рівня населення, безсумнівно, значна. Але фінансово-економічні труднощі суттєво позначились і на їх функціонуванні: постала проблема не лише скорочення мережі бібліотек, а й збереження та поповнення фондів (тим паче в нових історичних умовах виникла потреба критично переглянути ідеологічно застарілу радянську літературу та збагатити бібліотечні фонди сучасними книгами). Загальна статистика кількісних параметрів діяльності бібліотек в області має наступні показники: кількість масових та універсальних бібліотек у 1990 р. – 1032, у 1995 р. – 988, у 2000 р. – 805; бібліотечний фонд складав у 1990 р. – 13146,5 тис. примірників, у 1995 р. – 12491,19 тис., у 2000 р. – 11765,79 тис.; кількість читачів становила: у 1990 р. – 799,2 тис., у 1995 р. – 679,4 тис., у 2000 р. – 566,3 тис. [20, с. 13–15]. Тобто спостерігається скорочення показників за всіма параметрами: закриття бібліотек, причому переважно у сільській місцевості, керівництво обґрунтовує зменшенням населення в області (населені пункти, де проживало менше 100 чоловік втрачали право мати бібліотечний пункт) та намірами економії коштів, бібліотечні фонди скорочувались у зв'язку з відсутністю належного фінансування [21, арк. 1]. Щороку коштів на поповнення книжкових фондів бібліотек виділялось все менше: так, якщо у 1996 р. ця сума складала 371,3 тис. грн, у 1997 р. – 236,7 тис. грн, а в 1998 р. лише 197,8 тис. грн [22, арк. 26].

Щорічно на засіданнях колегії управління культури Чернігівської державної обласної адміністрації керівництво змушене визнавати, що у культурній сфері "значна частина негативних тенденцій і явищ зумовлена нестабільністю економічного становища творчих колективів закладів культури, обмеженістю бюджетного фінансування, діючою системою оподаткування" [23, арк. 21]. Пошуки шляхів вирішення даних проблем належного результату не давали.

Так, нерезультативними були щорічні рекомендації колегії управління культури щодо поліпшення умов діяльності закладів культури: керівникам обласних установ, завідувачам відділів культури виробити систему самопідтримки, збільшити обсяг надання платних послуг населенню, встановити суворий контроль за збереженням бібліотечних і музейних фондів, у кожному відділенні культури, в кожній установі розробити господарські плани з приведення в належний стан приміщень та прилеглих територій, приділити належну увагу збереженню майна та обладнання. Неодноразово приймалось рішення просити обласну державну адміністрацію прийняти відповідне розпорядження про зменшення оподаткування доходів, отриманих від надання платних послуг населенню закладами культури і мистецтва області [20, арк. 19–20].

Вибірково можна навести приклади проблем, зумовлених соціально-економічними чинниками, які вимальовують картину складного становища закладів культури у 90-ті рр. ХХ ст. Наприклад, на 2000 р. в діяльності бібліотек: фонди майже не поповнюються, більшість сільських бібліотек не забезпечена періодичними виданнями (у Ріпкинському, Семенівському, Ніжинському, Талалаївському районах в сільських бібліотеках на кінець 90-х рр. не передплачувалося жодне дитяче видання); в роботі музеїв: у більшості фондосховищ відсутнє спеціальне обладнання, не дотримується температурно-вологісний режим, дефіцити місцевих бюджетів не дозволяють утримувати існуючу систему охорони музеїв, через брак коштів у районних і сільських музеях практично не проводиться реставрація експонатів. Одна з найважливіших проблем щодо охорони пам'яток – відсутність необхідної кількості охоронних зобов'язань: відділами культури області укладено лише п'яту частину від потреби (511 охоронних зобов'язань із загальної кількості 2484 пам'яток, які знаходяться на державному обліку) [21].

Отже, проблеми культурно-освітніх закладів є наслідком соціально-економічного стану, який стримує розвиток культурно-освітньої мережі і складається з компонентів: фінансового (нестача коштів), матеріально-технічного (застаріла матеріальна база, потреба в проведенні капітальних ремонтів, переобладнання) та управлінського (недосконалість системи управління). Однією з ключових тенденцій культурно-освітнього розвитку Чернігівщини у 90-х рр. ХХ ст. є погіршення функціонування культурно-освітніх закладів, що зумовлено соціально-економічним чинником.

Література

1. Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти / наук. ред. І. С. Кураса, С. І. Пирожкова. – К.: ІВЦ Держкомстат України, 2004. – 558 с.
2. Воронко О. Динаміка демографічних процесів в Україні і Чернігівській області: порівняльний аспект проблеми / О. Воронко // Сіверянський літопис. – 2005. – № 4–5. – С. 3–11.
3. Динаміка населення Чернігівської області у 1939–2010 рр. // Чернігівщина: 20 років незалежності України: довідник / упоряд.: В. Ф. Ступак, С. В. Соломаха, С. В. Бутко. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2011. – 136 с.
4. Там само.
5. Соціальні індикатори рівня життя населення: статистичний збірник. – Чернігів, 2002. – 126 с.
6. Бутко М. Соціальна інфраструктура та регіональні аспекти її модернізації / М. Бутко // Сіверянський літопис. – 1998. – № 5. – С. 147–161.
7. Соціальні індикатори рівня життя населення: статистичний збірник. – Чернігів, 2002. – 126 с.

8. Чернігівщина: 20 років незалежності України : довідник / упоряд. : В. Ф. Ступак, С. В. Соломаха, С. В. Бутко. – Чернігів : Видавець Лозовий В. М., 2011. – 136 с.
9. Там само. – С. 78.
10. Україна у цифрах у 2001 році / Державний комітет статистики України. – К., 2002. – 645 с.
11. Дитячі постійні дошкільні заклади : статистичний збірник. – Чернігів, 1992. – 68 с.
12. Дитячі постійні дошкільні заклади : статистичний збірник. – Чернігів, 1993. – 68 с.
13. Соціальна сфера Чернігівської області. Статистичний збірник. – Чернігів, 1999. – 118 с.
14. Там само. – С. 89.
15. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р-5040, оп. 1, спр. 2089. Про переведення установ культури обласного підпорядкування на нові умови господарювання. Прикази начальника управління по основной деятельности, арк. 29–32.
16. ДАЧО, ф. Р-5040, оп. 1, спр. 2121. Зведений статистичний звіт про діяльність закладів культури клубного типу області за 1992 рік, арк. 1.
17. ДАЧО, ф. Р-5040, оп. 1, спр. 2149. Зведений статистичний звіт про діяльність закладів культури клубного типу області за 1993 рік, арк. 1.
18. ДАЧО, ф. Р-5040, оп. 1, спр. 2263. Зведений статистичний звіт про діяльність закладів культури клубного типу області за 1996 рік, арк. 1.
19. Поточний архів управління культури Чернігівської обласної державної адміністрації, ф. Р-5040, оп. 1, спр. 2335. Зведені статистичні звіти і зведення річних звітів закладів культури клубного типу системи Міністерства культури України за 2000 рік.
20. Культура, мистецтво, фізкультура та спорт у Чернігівській області : статистичний збірник. – Чернігів, 2003. – 27 с.
21. ДАЧО, ф. Р-5040, оп. 1, спр. 2272. Зведений статистичний звіт про мережу і діяльність масових та універсальних бібліотек області за 1996 рік, арк. 1.
22. Поточний архів управління культури Чернігівської обласної державної адміністрації, ф. Р-5040, оп. 1, спр. 2326. Протоколи засідань і постанови колегій управління, арк. 26.
23. ДАЧО, ф. Р-5040, оп. 1, спр. 2117. Протоколи засідань і постанови колегій управління, арк. 21.
24. Поточний архів управління культури Чернігівської обласної державної адміністрації, ф. Р-5040, оп. 1, спр. 2271. Постанова розширеної колегії управління культури від 21 лютого 1997 року. Про стан, проблеми та перспективи діяльності установ культури і мистецтва області.
25. Поточний архів управління культури Чернігівської обласної державної адміністрації, ф. Р-5040, оп. 1, спр. 2350. Довідка про роботу установ культури і мистецтва за I півріччя 2000 року.

**Хроніка діяльності театральної студії НДУ ім. М.Гоголя:
життя за 25 літ**

У статті подано хроніку діяльності театральної студії НДУ імені Миколи Гоголя за 25 років її існування (керівник Г.А.Савченко).

Ключові слова: хроніка, театрально студія, класичний репертуар, Ніжинський університет.

В статье представлена хроника деятельности театральной студии НДУ имени Николая Гоголя за 25 лет (руководитель Г.А.Савченко).

Ключевые слова: хроника, театральная студия, классический репертуар, Нежинский университет.

The article presents a chronicle of the drama school named after Nikolai Gogol NDU for 25 years (head G.A.Savchenko).

Key words: chronicle, drama school, classical repertoire, Nezhinsky university.

Фундаторами студентського аматорського театру у Ніжинській вищій школі були М.Гоголь та Н.Кукольник. З тих давніх часів діяльність студентського театру майже не припинялась. Особливо вона активізувалася на філологічному факультеті у 70–90-х рр. ХХ ст., коли існували паралельно три театральні студії при кафедрі історії культури (зав. каф. проф. Г.В.Самойленко): українська (кер. актриса Ніжинського драматичного театру ім. М.Коцюбинського Т.В.Коршикова та викладач П.М.Кобернюк), російська (кер. доц. О.М.Євстаф'єва) та драматична студія класичного репертуару (кер. – ст. викл. Г.А.Матюхова (Савченко).

Минає час, який невблаганно стирає імена виконавців, назви вистав, творче та емоційне їх сприйняття. Тому через 25 літ існування драматичної студії, якою керувала і керую до цього часу, вирішила згадати все і всіх.

Природньо, що драматична студія класичного репертуару народилася на філологічному факультеті чверть століття тому. Буду оперувати датами, іменами виконавців, назвами спектаклів і фактами, які пов'язані з життєдіяльністю театрального колективу.

Біля витоків були сценарії як керівника, так і студентів (Г.Шпілько), вірші поетів-початківців О.Норова, О.Драчука. Два сценарії 1986–1987 рр. керівника "Твій син, Іспанія!", "Найсумніша радість..." про іспанського

поета ХХ ст. Ф.Г.Лорку та сценарій Г.Шпітько "Ты как отзвук забытого гимна...", присвячений образу Кармен у світовій літературі, об'єднали виконавців і однодумців серед студентів філологічного факультету та інших факультетів: музично-педагогічного, іноземних мов, фізмату; пізніше прийшли ліцеїсти. Це – Г.Шпітько, О.Хоменко, В.Другаков, О.Драчук (відомий на сьогодні поет-виконавець авторської пісні), О.Норов (на сьогодні – керівник студентського драматичного театру в м.Чернігів), Н.Марчук, незмінний суфлер, нині педагог і поетеса. До театральної діяльності були також залучені студенти казахського відділення, які навчалися на філологічному факультеті. Яскраве враження про себе залишив студент факультету іноземних мов Д.Дворніков.

Перша вистава за п'єсою Б.Шоу "Пігмаліон" припадає на 1988 р. Благословив на постановку цього спектаклю Р.Л.Гуревич, сам завзятий театрал і режисер студентських вистав на факультеті іноземних мов. "Пігмаліон" заклав основу "золотого фонду" акторського студентського колективу: О.Хоменко, В.Другаков (нині – відомий політичний діяч, лідер Соціалістичної партії на Чернігівщині), друзі П.Касьяненко та М.Бобіков (обидва – поети в душі та по життю, обидва зараз сіють "добре і вічне" на педагогічній ниві; у М.Бобікова вийшла нещодавно цікава поетична збірка) та інші.

Постановка у 1989 р. п'єси "Криваве весілля" Ф.Г.Лорки привела на сцену студенток філфаку Н.Козлову, О.Гуржій, С.Макаренко, К.Бет, О.Турчин та ін.

Театральний сезон 1991–1992 рр. ознаменований постановкою п'єси Ж.-Б.Мольєра "Тартюф". У цей час філологічний факультет був перетворений на історико-філологічний, прийшло чимало юнаків, а тому пройшла зміна акторів. Це – В.Гуральник, О.Єсіна, Д.Максимов, С.Самойленко, О.Латишев.

Сезон 1993–1994 рр., пов'язаний, на думку доц. історико-юридичного факультету Ю.Давиденка, тодішнього учасника студії, з "незабутньою виставою "Нечто о Гоголе со товарищи, или Минувших дней очарованье" (сценарій Г.А.Савченко). У виставі засяяли "нові зірки": В.Ліра (виконавець ролі зрілого Гоголя), В.Хоминець (юний Гоголь-ліцеїст), який у той час навчався в ліцеї, а нині відома в Ніжині людина; виконавець ролі О.Данилевського В.Лушник (що так рано трагічно пішов від нас), В.Кругляк та ще багато студентів-юнаків історико-філологічного факультету.

У 1995–1996 рр. була поставлена п'єса "Отруєна туніка" М.Гумільова, де яскраво засяяли зірки: В.Найдьонова, Н.Борзова, Є.Каширін, П.Воронцов, Д.Максимов, В.Кругляк; того ж сезону були поставлені дві "маленькі трагедії" О.С.Пушкіна – "Бенкет під час чуми" та "Кам'яний господар". Це доробок як корифеїв, так і нового покоління акторів: С.Шпітька (брата Г.Шпітько), С.Зозулі (тепер знаного науковця-історика),

С.Яненко, Є.Каширіна, П.Воронцова, Ю.Непитаєнко, О.Тимошенка, О.Меркулова (три останні нині викладачі НДУ) та інших дорогих та незабутніх "моїх" акторів.

Кінець 1990-х – початок 2000-х рр. пройшов під знаком М.Гоголя і співпраці переважно зі студентами тоді історичного факультету.

Це були інсценізації уривків з "Ревізора" та "Мертвих душ", декламація уривків з повістей М.Гоголя.

З 2004 р. починається відродження, власне, друге життя драматичної студії, що набула статусу студентського театру філологічного факультету, який за складом і попитом можна вважати університетським, бо традиції "вбирання" однодумців, всіх тих, хто хоче спробувати себе на сцені, незважаючи на навчання на інших факультетах, продовжується.

Біля витоків нового акторського аматорського студентського колективу його "фундатори-каменярі" – студенти філологічного факультету В.Кубрак (випускник 2005 р.), Т.-М.Литвинюк, А.Реп'ях (обидві першокурсниці).

Все, що закінчилось М.Гоголем наприкінці 90-х рр. ХХ ст., знов почалося з Гоголя на початку ХХІ ст.: це уривок-інсценізація з "Ночі перед Різдом", сцена Оксани і Вакули.

Потім прийшли потужні "козаки" з історико-юридичного факультету С.Завальний (вічна пам'ять цій прекрасній людині), С.Скुरатівський, С.Якубін – "три Сергія", "два Романа" – Р.Приходько, нині голова студпрофкому НДУ, та Р.Мельниченко, а також мила, прудка, весела, працьовита та талановита Т.Мілько; а ще співучі й граучі на різних інструментах О.Коровкевич і В.Бойко.

Сезон 2004–2005 рр. "видав нагора" постановку п'єси "Кохання в стилі бароко" Я.Стельмаха, нині вже класика сучасної української драматургії та п'єси "Музика для товстих" П.Гладиліна, сучасного, ще молодого російського драматурга. Остання п'єса була показана учасникам міжнародної студентської конференції з російської мови під патронажем наукового відділу НДУ. Мала шалений успіх у глядачів. П'єса Я.Стельмаха настільки була сценічна не за декораціями і обладнаннями, скільки за азартом і справжньою дружбою студентів-акторів із авторським словом і настроєм, тому двічі успішно пройшла на сцені Гоголівського корпусу НДУ. У "Музиці для товстих" грали студенти історико-юридичного факультету С.Завальний, А.Ноценко, Р.Приходько, С.Якубін, Р.Мельниченко, який віртуозно виконав складну роль kota – симбіоз як біологічної, так і літературної природи цього створіння; також студенти філфаку Т.-М.Литвинюк, О.Сірий, його оригінальні п'єси та інсценізації творів інших авторів прийняли до постановки Чернігівським Молодіжним театром; до речі, Олег подарував нашому колективу декілька своїх сценаріїв. У "Коханні в стилі бароко" розкрилася лірична і жіноча виконавиця ролі Оляни А.Реп'ях,

її гідним партнером на сцені був С.Скуратівський, виконавець ролі графа. Окрасою спектаклю стала пара слуг у виконанні Р.Мельниченка та Т.Мілько. Ці два "дуети" доповнювали виконавці інших ролей: В.Дічевський (філфак), В.Кубрак (філфак), у другій постановці – І.Коваленко (іст.-юр. ф-т) та О.Коровкевич, В.Бойко (іст.-юр. ф-т).

Комедія Ю.Ломовцева "Любов на свіжому повітрі" припадає на сезон 2005–2006 рр. Ця комедія розкрила таланти О.Роляк, С.Дорошенка. Гра акторів Т.-М.Литвинюк, А.Реп'ях, С.Якубіна, С.Завального довела проникнення в сутність створених образів, показала впевненість на сцені. П'єса мала успіх у глядачів.

2006–2007 рр. пройшли під знаком співдружності студентів історико-юридичного та філологічного факультетів. У п'єсі М.Шикшняльуса "Туман на злітній смузі" розкрилися таланти С.Мартиненка, І.Коваленка (іст.-юр. ф-т). Увінчалась перемогою роль літньої людини, ветерана ВВВ, у виконанні В.Дічевського. П'єса Е.Йонеску "Урок" з абсурдистської стала веселим і лукавим театральним жартом – так ми визначили завдання – у виконанні В.Голенка, Ю.Білошицької, О.Роляк та танцювального ансамблю з факультету іноземних мов.

2007–2008 рр. – справді "урожайні". До Шевченківських днів підготували театралізований сценарій А.Гладишевої "Я так ніжно їх любив" (жінки в житті Т.Шевченка). Спочатку нас запросили показати виставу ніжинській громаді на Шевченківські свята, а потім вирішили, що про покриток і заміжніх жінок поряд із Шевченком широкому загалу говорити не можна. А шкода. До речі, О.Коваленко, прототип Шевченкової Катерини, не була покриткою, це шевченківський міф. І не було подружніх зрад.

Ми показали також інсценізацію оповідання М.Зощенка "Перлини культури", де просто відвели душу. І тут я остаточно переконалась, що мої "слухняні новачки" перестали бути "жовторотиками". Переконливими у виставі були всі: О.Грисюк, Л.Бабіч, Я.Єремєєва, незрівнянними були С.Мартиненко, Л.Черевко (іст.-юр. ф-т), Т.Набок, А.Огієнко (філфак).

У виставі "Я так ніжно їх любив" розкрився А.Бурльов у ролі Т.Шевченка: йому треба було з молодості поета дійти до останнього "прощайте". У цій виставі "не за страх, а за совість" грали "новачки" Я.Єремєєва, Б.Загорянський, Л.Бабич, Ю.Кандиба, І.Шепель (філфак), О.Онищенко (іст.-юр. ф-т), Т.Турчина, лицеїстка, дуже талановита акторка і не тільки. "Лебедину пісню" цього театального сезону проспівали в дуєті І.Коваленко та С.Мартиненко (іст.-юр. ф-т), що виконували ролі в одноактній п'єсі Арк.Аверченка "Самогубець". Самі друзі-актори визнали цю постановку найкращою.

2008–2009 рр. пройшли, без сумніву, під знаком М.Гоголя. Спектакль "Дорога" тричі з успіхом пройшов на сцені Гоголівського корпусу. Дві перші вистави були "на замовлення": туристичне бюро при музеї В.Тарновського в Чернігові замовило драмколективу цю виставу про

Гоголя на дому. Сценарій вистави написаний керівником Г.А.Савченко. Окрасою і взірцем для акторів-студентів у цьому спектаклі став виконавець ролі Гоголя – актор і режисер Ніжинського драматичного театру ім. М.Коцюбинського Олексій Биш, нині працює в Чернігові в Молодіжному театрі; став залуженим артистом України. У виставі брали участь "новенькі": Ю.Павлов, який не є "новачком" на сцені, добре знає, що на ній робити, М.Зарва, Ю.Кандиба, Л.Бабиш, А.Огієнко (філфак), С.Чосик (ф-т іноз. мов), Ю.Андрієнко (прир.-геогр. ф-т), М.Храпач (соц.-гум. ф-т). Утретє спектакль показали на День філологічного факультету.

Театральний сезон 2009–2010 рр. пов'язаний з постановкою спектаклю "Смаглява леді сонетів" за п'єсою Б.Шоу. Вдало виконали ролі студенти соціально-гуманітарного факультету С.Єршов – Шекспір, О.Дяченко – королева Єлизавета, Ю.Трохимець – Смаглява Леді, Т.Мовчан – вартувий. Глядачі тепло зустріли цю виставу, також було відмічено вдале оформлення спектаклю – малюнки, виконані студентами соціально-гуманітарного факультету.

2010–2011 рр. – час великого задоволення і для акторів, і для глядачів, бо комедія "Фанатки" Р.Білецького, сучасного російського драматурга, справді дає зріз сьогодення. Майстерно виконували ролі студенти факультету іноземних мов Я.Немолот, М.Бригинець, Ю.Колесник, О.Цупко, Д.Гутник та студентка соціально-гуманітарного факультету О.Дяченко. Художнє оформлення спектаклю зробила Л.Бабиш та студентки факультету іноземних мов. Зал Гоголівського корпусу був наповнений глядачами, які аплодували студентам-акторам.

Останній сезон 2011–2012 рр. справді був "урожайним": три різні п'єси, великий акторський колектив, справжній успіх у глядачів усіх трьох п'єс. П'єса К.Степаничевої "Дні Перемоги" – це спогади людей, що пережили війну, зустріли кожен по-різному свій День Перемоги. Глядачі у книгарні "Масква", учні 16-ї школи, студенти-мешканці гуртожитків №2 і №3 НДУ тамували подих, вслухаючись у монологи героїв п'єси. Плакали, а це дорогого коштує. П'єса "Дні Перемоги" об'єднала зусилля студентів факультету іноземних мов (А.Бадіна, А.Грязний, А.Чопова, Ю.Пилипенко) та студентів філфаку (С.Коровченко, А.Ніколаєнко, А.Маєвська). Сучасна комедія "Легке повітря" викликала сміх і сльози глядачів, бо таким впізнаваним було те, що відбувалося на сцені: соціальні та сімейні, особисті негаразди, відсутність якихось справжніх цінностей і, водночас, людська сутність, якою наділив людину Господь, що проривалась звідусіль. У п'єсі "Легке повітря" ролі виконували студенти факультету іноземних мов різних курсів: першокурсниця А.Ігнатенко, А.Звонок, студентка 2 курсу А.Васильцова, студент 3 курсу Я.Немолот, студенти 4 курсу О.Первун, І.Бабенко, Ю.Колесник та студентка 5 курсу Ю.Пилипенко.

Третій спектакль "Посміхнемося разом з М.Гоголем, М.Зощенком та Арк.Аверченком" був якоюсь мірою експериментальним. У ньому об'єдналися коментар-оповідь ведучої і три театральних дійства за М.Гоголем, М.Зощенком та Арк.Аверченком. Актори вистави "Посміхнемося разом..." були правдиві у своїй грі (Агафія Тихонівна в "Одруженні" М.Гоголя – М.Годунок, оповідач-герой в оповіданні М.Зоценка "Калоша" – Я.Немолот, дует Білевич (І.Бабенко) – Берегов (О.Первун) отримав "браво!" від глядачів-учасників 5-го Міжнародного літературно-мистецького фестивалю "Гоголівка".

Окрім НДУ ім.М.Гоголя, театральна студія виступала перед учнями шкіл №1, №16, ліцеїстами обласного ліцею, в центральній міській бібліотеці, у книгарні "Масква", на обласному фестивалі "Рок-Ніжин – 7", на 5-му літературно-мистецькому фестивалі "Гоголівка", брала участь у презентаціях книги Г.В.Самойленка "Микола Гоголь і Ніжин". Велися зйомки місцевого телебачення на виступі у центральній міській бібліотеці, телерепортаж показувало місцеве ТБ.

Фотоінформація про спектакль "Дорога" розміщена на сайті Високий Вал (квітень 2009 р.). В газетах "Деснянська правда вільна" та "Ніжинський вісник" розміщені замітки Н.Онищенко про спектакль "Легке повітря" (2012 р.).

Студентський театральний колектив, керівник неодноразово нагороджувалися грамотами НДУ, на честь 25-ліття існування колективу було вручено вітальну адресу та грамоти.

Що чекає театральну студію НДУ в майбутньому?

Таїна.

Проблем багато, великих і маленьких. Задумів теж чимало. Тож нехай не полишать нас надія і удача, Боже благословення і наші глядачі.

Як рідних, помічаємо в залі наших постійних глядачів Г.В.Самойленка, Н.М.Стрелкову, О.В.Забарного, Т.М.Тимченко, О.А.Тимошенка, І.Ф.Андрійко, Н.І.Кригу, Є.Є.Прохоренко. Згадуємо добрим словом наших друзів заслуженого артиста України О.Биша, начальника Чернігівського туристичного бюро при музеї В.Тарновського Н.Самохіну, старшого викладача факультету іноземних мов І.Ф.Андрійко, двох справжніх фей з книгарні "Масква" О.Роляк і Л.Коваленко. Велика подяка тим, хто озвучував наші спектаклі: Р.Приходьку, Д.Казанцеву, Т.Набоку, М.Терещенку, художникам-оформлювачам Ю.Онищину та художнику НДУ В.В.Агеєнку (вічна їм пам'ять).

Окрема подяка начальнику соціально-гуманітарного відділу С.В.Зінченку за розуміння та допомогу.

*Керівник театральної студії
Г.А.Савченко*

ЗМІСТ

Редакційне привітання О.Г.Астаф'єву	3
Самойленко Г. В. Видатний вчений України.....	4

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Капленко О.М. Кодування наративного контракту у романі Майка Йогансена "Подорож ученого доктора Леонардо..." ..	8
Ісаєнко К.П. Стилiстичнi особливостi української сучасної прози (на матеріалі творчості М.Матіос).....	15
Прохоренко Є.Є. Гоголь в українській бібліографії 20–30-х рр. ХХ ст.	20
Чоботько А.В. Русский футуризм и творчество Н.Гоголя	24
Киричок Г.А. Метажанр и смысл или метажанр как смысл	30
Володарська М.В. Міждисциплінарні витоки концептуального аналізу художнього тексту	36

ІСТОРІЯ

Щербина С.В. Кравецькі та ткацькі цехи на території Північного Лівобережжя у XVII – на початку XVIII ст.	46
Лесик Л.В. До питання еволюції системи міського самоврядування на прикладі міста Ніжина	56
Крупенко О.В. Модернізаційні процеси на українських землях у другій половині XIX – на поч. ХХ ст.: соціодемографічний аспект	63
Баханова С. Висвітлення державотворчих процесів доби Української Центральної Ради в регіональних шкільних підручниках з історії	71
Двірна К.П., Головашеч С.Ю. Німецька національна меншина Правобережної України в кінці XIX – середині 20-х рр. ХХ ст.: історико-статистичний аналіз	81
Крот В.О., Крот Л.М. Діяльність дрібних сільськогосподарських товариств Чернігівської губернії на початку ХХ ст.....	93
Казимір В.А. До питання про громадську діяльність В.Дубровського у 1925–1930-х рр.....	101

Рябченко О.Л. Студентство як суб'єкт соціально-економічних перетворень у радянській Україні (кінець 1920-х – 1930-ті рр.)	110
Білан С.О. Соціально-правовий статус українського селянства в 30-х рр. ХХ ст.	121
Дудка Л.О. Спроби державно-партійних органів активізувати діяльність Спілки безвірників в Україні у 1937–1941 рр.: черговий "штурм неба" чи реанімація приреченого	131
Двірна К.П. Профспілкове будівництво та вишівські профспілки у 1944–1947 рр.: за матеріалами Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.....	138
Кузьменко Ю.В. Формування номенклатурних "тіньових" структур в економіці Української РСР (кінець 80-х – початок 90-х рр. ХХ ст.)	147

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

Самоїленко Г.В. Традиційно-побутова культура Ніжина XVII–XVIII ст.	157
Шендрикова С. П. Крымские гастроли в жизни и творчестве Михаила Семёновича Щепкина.	173
Чуткий А.І. Професорсько-викладацький копус Київського комерційного інституту в 1908–1914 рр.: статистика, тенденції змін, визначні персоналії.....	181
Іванцова Н.І. Жіноча сільськогосподарська освіта в Україні у 20–30-х рр. ХХ ст.....	191
Тєвікова О.В. Дозвілля українських громадян періоду 1953–1964 рр.	297
Воронко О.Г. Зміни рівня освіти найбільших етносів України (за даними переписів населення 1989 і 2001 рр.): традиція чи модернізація.....	207
Коваленко О.М. Культурно-освітні організації України та Польщі: створення, діяльність (2000–2005 рр.).....	222
Семенова М.В. Тенденції освітньо-культурного розвитку Чернігівщини у 90-х рр. ХХ ст.: соціально-економічний чинник в мережі культурно-освітніх закладів	232
Савченко Г.А. Хроніка діяльності театральної студії НДУ ім. М.Гоголя: життя за 25 літ	239

Наукове видання

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Збірник наукових праць

Випуск 70

*Історико-культурні процеси Лівобережної України
в загальноукраїнському контексті*

Відповідальний редактор та упорядник
Самойленко Григорій Васильович

Технічний редактор – В. П. Сливко
Комп'ютерна верстка та макетування – О. В. Борщ, В. М. Косяк
Літературний редактор – О. М. Лісовець
Коректор – А. М. Конівненко

Підписано до друку
Гарнітура Arial
Замовлення №

Формат 60x84/16
Обл.-вид. арк. 15,11
Ум. друк. арк. 14,24

Папір офсетний
Тираж 100 прим.

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4.
(04631) 7–19–72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru
www.ndu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.